

Владлен
МАРАЄВ

УКРАЇНА, 1918:

ХРОНІКА

Владлен Мараєв
Україна, 1918: Хроніка
Серія «Великий науковий проект»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=57591984
Україна, 1918: Хроніка: Фоліо; Харків; 2020
ISBN 978-966-03-8924-3

Аннотація

«Україна, 1918: Хроніка» – це огляд найбільш значущих для історії нашої Батьківщини подій, що трапилися у скорочений календарною реформою рік. Проголошення самостійності Української Народної Республіки, укладення Брест-Литовського миру з Центральними державами, гетьманський переворот і проголошення Української Держави під керівництвом Павла Скоропадського, заснування Української Академії наук, антигетьманське повстання під проводом Директорії та відновлення Української Народної Республіки – такої «програми» цілком могло вистачити на декілька десятиліть, але усе це і навіть більше вмістив у себе короткий 1918-й. Основну увагу приділено тим подіям, які, на думку автора, є найбільш важливими, цікавими й визначальними для подальшого розвитку нашої країни. Популярний виклад матеріалу в поєднанні з ілюстраціями й наведеними історичними джерелами (державними документами, газетними

повідомленнями, щоденниковими записами і спогадами військових та політичних діячів того часу) сприяє легкому прочитанню і дає змогу усвідомити, скільки зусиль було докладено для того, щоб Україна стала незалежною.

Содержание

Передмова	10
Мирні переговори у Брест-Литовську і підписання миру	12
Відставка Павла Скоропадського з посади командувача 1-м Українським корпусом	42
Всеукраїнський православний церковний собор	47
Четвертий Універсал. Проголошення самостійності УНР	57
Бій під Крутами	73
Більшовицьке повстання в Києві проти Української Центральної Ради	116
Бої за Київ і перша більшовицька окупація столиці УНР	131
Продовольчі поставки з України до Центральних держав	155
Наступ німецьких і австро-угорських військ в Україну	173
Донецько-Криворізька, Одеська і Таврійська Радянські Республіки	185
Затвердження герба УНР і перехід на григоріанський календар	202
Перші авіалінії в Україні	205
Мирні переговори України з РСФРР	213

Похід військ УНР під командуванням Петра Болбочана...	233
Ухвалення Конституції УНР	244
Гетьманський переворот	250
Діяльність уряду Української Держави з приєднання Криму	277
Український національний союз – опозиція Гетьманатові Павла Скоропадського	292
Вибухи на артилерійських складах у Києві та Одесі	309
Селянський повстанський рух в Україні 1918 року. Всеукраїнський страйк залізничників	321
Створення Комуністичної партії (більшовиків) України	352
Участь Української Держави у створенні російських антибільшовицьких збройних формувань	361
Авіаційні поставки з України на Дон, Кубань і в ЗУНР	379
Заснування Української Академії наук	412
Замах на міністра Бориса Бутенка і вбивство ексміністра Івана Стешенка	430
Вбивство генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна	444
Налагодження стратегічного партнерства між Українською Державою... та Всевеликим	455

Військом Донським	
Візит Гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини	475
Створення Західно-Української Народної Республіки. Початок польсько-української війни	491
Переговори П. Скоропадського і П. Краснова на станції Скороходове	513
Створення Директорії. Федеративна грамота Гетьмана П. Скоропадського	523
Антигетьманське повстання під проводом Директорії	548
Граф Федір Келлер і спроба антиукраїнського перевороту російських шовіністів	579
Відновлення Української Народної Республіки. Перші кроки Директорії при владі	589
Джерела та література	616

Владлен Мараєв

Україна, 1918: Хроніка

© В. Р. Мараєв, 2020

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Владлен МАРАЄВ

УКРАЇНА, 1918: ХРОНІКА

Харків
«ФОЛІО»
2019

Передмова

1918-й рік став найкоротшим в історії України: в ньому бракувало тринадцяти днів. І все через календарну реформу – офіційний перехід зі старого на новий стиль, або ж із юліанського на григоріанський календар. Суто умовно, але весна тоді прийшла раніше, ніж зазвичай, тому що 1 березня настало одразу після 15 лютого.

Загалом, буремний 1918-й виявився надзвичайно насиченим подіями історичної ваги, які з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну. Ось лише деякі, найголовніші з них: більшовицько-українська війна, проголошення самостійності Української Народної Республіки, укладення Брест-Литовського миру з Центральними державами, гетьманський переворот і проголошення Української Держави під керівництвом Павла Скоропадського, похід українських військ під командуванням Петра Болбочана на Крим, заснування Української Академії наук, створення Західно-Української Народної Республіки та початок польсько-української війни, завершення Першої світової війни, антигетьманське повстання під проводом Директорії та відновлення Української Народної Республіки. Такої «програми» могло вистачити на кілька десятиліть. Але все вмістилося в один «скорочений» 1918 рік.

Ця книга не претендує на глибоке наукове досліджен-

ня і повноту викладу історичних подій та явищ 1918 року в Україні. Основну увагу приділено тим, які, на думку автора, є найбільш важливими, цікавими й визначальними для подальшого розвитку нашої країни.

Головну мету автор вбачає в популяризації вітчизняної історії в цілому та історії Української революції 1917–1921 років зокрема. З цієї причини для книги було обрано науково-популярний формат. Під час написання автор спирався на значний масив архівних та опублікованих документів, спогадів, матеріалів преси та наукових досліджень, список яких подається після основного тексту роботи.

Частину історичних джерел або фрагменти з них наведено у тексті, при цьому збережено їхній стиль та орфографію. Для зручності читання всі дати в тексті, за винятком окремо згаданих випадків, наведено за новим стилем (григоріанським календарем).

Мирні переговори у Брест-Литовську і підписання миру

1 січня до Брест-Литовська (нині місто Брест, Білорусь) прибула делегація Української Народної Республіки для участі у мирних переговорах.

Такі перемовини у Брест-Литовську між представниками Радянської Росії та країн Четверного союзу (Центральних держав), до якого входили Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, почалися ще 2 грудня 1917 року. Їхнім ініціатором став російський більшовицький уряд на чолі в Володимиром Ульяновим-Леніним. Фактично, більшовики не мали вибору. З одного боку, гасло «Мир без анексій і контрибуцій» було одним із провідних у їхній програмі та увійшло до «Декрету про мир», що був ухвалений II Всеросійським з'їздом рад. З іншого, вони доклали чималих зусиль до того, щоб після Лютневої революції російська армія почала швидко розкладатися, в результаті чого переважна більшість фронтових частин втратила боєздатність, і сил для продовження війни проти потужних держав практично не залишилося.

Уряд Володимира Леніна пропонував приєднатися до перемовин країнам Антанти, але вони категорично відмовилися. Треба відзначити, що захоплення влади більшовиками

шляхом збройного перевороту, сам характер їхнього ліво-радикального режиму сприймалися урядами країн-союзників Росії по Першій світовій війні вкрай негативно. Зокрема, «Декрет про мир» взагалі вважали заклик до світової революції.

У країнах Четверного союзу теж не мали ілюзій щодо більшовиків. Та їхні уряди, насамперед Німеччини та Австро-Угорщини, побачили можливість нарешті позбутися війни на два фронти і на перемовини в Бресті погодилися. Вони проходили в декілька етапів. 15 грудня вже було досягнуто угоди про перемир'я. Та в подальшому більшовицька делегація, незадоволена умовами держав Четверного союзу, вдавалася до гучних заяв і демаршів, навіть залишала Брест.

Коли в Києві стало відомо про брестські перемовини, в уряді УНР та Центральній Раді почалося обговорення можливості приєднатися до них. Адже на заході України пролягала лінія фронту Великої війни, вийти з якої прагнули не лише більшовики, а й ліві лідери УНР. Врешті-решт, 24 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат звернувся до воюючих і нейтральних держав із нотою, в якій повідомляв, що УНР вступає у зносини з іншими країнами як самостійна держава і бажає вислати своїх представників на переговори до Бреста. 26 грудня надійшла відповідь, що фактично містила запрошення на ці перемовини.

Перший склад Генерального Секретаріату України.
Стоять (зліва направо): Павло Христюк, Микола Стасюк, Борис Мартос.
Сидять (зліва направо): Іван Стешенко, Христофор Барановський,
Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра

Після нетривалого, але бурхливого обговорення у Центральній Раді була сформована делегація, яку очолив Всеволод Голубович. До неї також увійшли: Олександр Севрюк, Михайло Полоз, Микола Любинський та Микола Левитський. Вони представляли Українську партію соціалістів-революціонерів та Українську соціал-демократичну робітничу партію, які мали найбільші фракції у Центральній Раді. Ніхто з цієї п'ятірки не належав до професійних дипломатів – таких молода українська держава просто не мала.

Всеволод Голубович

Тодішній голова Генерального Секретаріату Володимир Винниченко пізніше писав, що першим його мотивом направлення української делегації до Бреста був «контроль над більшовиками». Олександр Севрюк згадував: «Інструкцій жадних дано не було ні Урядом, ні Ц. Радою. Їх мав привести пізніше Голубович. Правда, ми мали довшу конференцію з Головою Ц. Ради проф. Грушевським, говори-

ли про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшье¹, Буковину, Закарпатську Україну, ну й, розуміється про Східну Галичину². Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жадного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно й тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників й без жадного з ними контакту. "Але ви там вже викрутитесь й зробите найкраще для наших інтересів"», – напустували нас цими словами в Києві».

1 Ці землі до Першої світової належали Російській імперії, а під час війни були окуповані арміями Центральних держав.

2 Ці землі належали Австро-Угорській імперії.

3 січня 1918 року українські делегати розпочали у Бресті попередні зустрічі з представниками Центральних держав, зокрема з начальником штабу командувача Східним фронтом генерал-майором Максиміліаном Гофманом. Дипломати Туреччини та Болгарії майже не брали участі у переговорах з УНР, з якою їхні країни не мали спільної лінії фронту.

Олександр Севрюк

Фактично відразу посланці УНР заявили: «Ми хочемо визнання не тільки нашої делегації, але й признання України, й без такого признання ми не вважаємо можливим приймати участь у перемовинах». Треба зазначити, що статус і України, і її делегації мав вкрай важливе значення, бо тоді діяв III Універсал Центральної Ради, згідно з яким Україна ще зберігала федеративний зв'язок із Росією. Існувала також значна інерція геополітичних уявлень. Не дивно, що спочатку представники Центральних держав сприймали Україну, як частину Росії.

Через три дні відбулося знайомство української делегації з міністром закордонних справ Німеччини Ріхардом фон Кюльманом та його австро-угорським колегою Оттокар фон Черніним. Останній враження від першої зустрічі виклав у своєму щоденнику: «Українці дуже відрізняються від російських делегатів. Вони значно менш революційно налаштовані, вони значно більше цікавляться своєю батьківщиною і дуже мало – соціалізмом... Українські делегати дуже культурні люди. Вони були явно налаштовані використати нас як трамплін, з якого найбільш зручно накинутися на більшовиків. Вони прагнуть до того, аби ми визнали їхню незалежність, щоб вони могли підійти до більшовиків з цим *fait accompli* та примусити їх прийняти українців як представників рівної держави, що прийшли завершити справу миру».

3 З французької – «доконаний факт».

Для посланців УНР відносини з російською делегацією виявилися дражливим питанням. Недарма О. Чернін назвав членів більшовицької делегації людьми нечесними, лицемірство яких «перевищує все, в чому зазвичай дорікають професійних дипломатів».

Дійсно, у той час більшовики вже вели війну проти УНР, і при цьому на всіх рівнях їхні представники продовжували торочити про право народів на самовизначення та свою палку прихильність до якнайшвидшого досягнення справедливого і демократичного миру.

Вважаючи досягнення миру завданням надважливим, М. Полоз пропонував своїм колегам домовитися з російськими представниками, яких у той час очолював Лев Троцький (Бронштейн). «Ми мусимо виступати як окрема делегація, але єдиним фронтом перед Центральними державами», – казав він. Багато хто з ним погодився. Але інструкції, що нарешті надійшли з Києва, категорично заборонили угоду з більшовиками, допоки їхні війська не припинять наступ в Україні.

Та взагалі оминати нарад із більшовиками було неможливо. «Спочатку порозуміння ніби було знайдено, – згадував О. Севрюк. – Російська делегація визнала нашу делегацію як самостійну... визнала навіть Центральну Раду й Генеральний Секретаріат». Це Л. Троцький визнав і на першому пленарному засіданні з представниками Четверного союзу, яке

відбулося 10 січня. Та все ж він додав, що українську делегацію треба розглядати як таку, що стоїть разом із російською по один бік фронту. Ця заява суттєво погіршила і без того напружені відносини між представниками УНР і більшовиків, та дещо ускладнила визнання української делегації як самостійної іншими учасниками переговорів.

Наполегливість команди В. Голубовича все ж принесла перший бажаний результат. Вже на пленарному засіданні 12 січня О. Чернін від імені Центральних держав визнав самостійність України та її делегації. Він заявив: «Ми визнаємо українську делегацію самостійною делегацією і повноважним представництвом самостійної Української Народної Республіки... яка є в стані укладати самостійно міжнародні договори».

Це була одна з перших перемог дипломатії УНР, яка тільки-но спиналася на ноги. Ввечері того самого дня, отримавши новини з Брест-Литовська, генеральний секретар міжнаціональних справ УНР Олександр Шульгин виступив на засіданні Центральної Ради із заявою. Він повідомив, що УНР відтепер виступатиме на міжнародній арені як самостійна держава. Виступ О. Шульгина зустріли оплесками.

Заява О. Черніна спричинила вкрай незадоволену реакцію більшовицьких дипломатів. Відтак, вона прискорила процес підготовки Брест-Литовського мирного договору між УНР і державами Четверного союзу.

Загалом на переговорах представники УНР докладали чи-

малих зусиль для захисту інтересів своєї країни. Найбільш запеклі дискусії точилися щодо територіального питання. Ще раз звернемося до спогадів О. Севрюка: «...Українці ждали Холмщину, Підляшье, плебісцит в Закарпатській Україні та в Східній Галичині й північній Буковині. На засіданні 13 січня Чернін твердо заявив, що не може й мови бути про доторканість австро-угорської монархії. Кюльман і Гофман також рішуче підтвердили сю заяву. Було ясно, що реальне відношення сил не дозволяло нам плекати рожевих надій, але з Відня приходили відомості про демонстрації, про неспокій. Се був наш актив й треба було його використати».

Врешті-решт переговори зайшли у глухий кут. Не краще йшли справи і у більшовиків. Центральні держави не збиралися звільняти понад 150 тис. км² території колишньої Російської імперії, що контролювали їхні війська. 18 січня Л. Троцький попросив перерву та поїхав радитися з В. Леніним. Українській делегації теж знадобилася перерва, щоб навідатися до Києва за новими інструкціями.

Протягом наступних двох тижнів сталися вкрай важливі зміни. 22 січня (по факту – в ніч із 24 на 25 січня) своїм IV Універсалом Центральна Рада проголосила повну незалежність України. Більшовики швидко наступали на Київ, а достатніх сил для оборони своєї столиці лідери УНР мобілізувати не змогли. Між українськими політичними партіями виникла криза, наслідком якої стали відставка уряду В. Винниченка та створення нового уряду на чолі з В. Голубовичем.

Делегацію на переговорах у Бресті тепер доручили очолити О. Севрюку. Фактично, він не отримав нових інструкцій, крім загальної настанови якнайшвидше підписати мир, та одержав навіть повноваження для ратифікації договору.

Пленарні засідання на перемовинах за участі української делегації поновилися 1 лютого. Саме на ньому Центральні держави визнали незалежність УНР.

Подальші два дні точилися запеклі дебати щодо умов миру. Делегація УНР запропонувала компромісне рішення: Холмщина і Підляшшя входять до складу України, а Східна Галичина разом із Буковиною утворюють автономну провінцію Австро-Угорщини. Представники Центральних держав висували декілька інших політичних комбінацій, але українці наполягали на своєму, а 3 лютого рішуче заявили, що їхні умови остаточні і подальші компроміси неможливі. Після цього перерву взяли Р. Кюльман, О. Чернін та М. Гофман, що поїхали на нараду до Берліна.

Треба зазначити, що під час цього раунду переговорів суттєво змінилася позиція більшовиків. Вони привезли до Бреста представників Української Народної Республіки Рад, яку було проголошено в Харкові 25 грудня 1917 року.

Der Friede mit der Ukraine.
Die Schlußsitzung in der Nacht vom 9. zum 10. Februar,
in der das Friedensprotokoll unterzeichnet wurde.

Підписання Брестського миру з Україною.
Сидять посередині, зліва направо: граф Оттокар Чернін (Австрія),
Ріхард фон Кюльман (Німеччина), Василь Радославов (Болгарія)

Делегацію очолював голова Центрального виконавчого комітету цього державного утворення Юхим Медведєв. Л. Троцький намагався довести представникам Центральних держав, що саме Ю. Медведєв та його «товариші» мають представляти Україну. Він навіть вдався до відвертої провокації, заявивши 3 лютого, що більшовики захопили Київ, і мати справу з посланцями Центральної Ради тепер не має сенсу. Завдяки вчасно отриманій телеграмі з Києва О. Севрюку вдалося спростувати зухвалу заяву Л. Троцького. Вести переговори з харківськими делегатами так ніхто й не

став.

Перемовини представників УНР та Центральних держав поновилися 7 лютого. Після повернення з Берліна німецькі та австро-угорські дипломати загалом погодилися на пропозиції української сторони. Єдиною суттєвою пропозицією стало винесення питання про автономію Східної Галичини та Буковини до окремого договору Австро-Угорщини з УНР.

Текст мирного договору підготували швидко. Уночі з 9 на 10 лютого відбулося його підписання.

Загальний настрій підписантів окреслив в своєму виступі Р. Кюльман: «Панове, ніхто з вас не може не признати історичного значення цієї зустрічі, в якій представники Союзних Держав поєдналися з представниками Української республіки, щоби підписати цей перший мир з метою закінчити цю світову війну. Цей договір буде першим з серії дальших договорів. Ми підписуємо цей договір з висловами найкращих побажань Союзним Державам та українському народові».

Підписання Брестського миру з Україною.
Стоять посередині, зліва направо: генерал Брінкман, Микола Любинський,
Микола Левитський, Олександр Севрюк, генерал Гофман, Сергій Остапенко

«Мировий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою

Тому, що український народ в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мировий договір з Правительством Української Народної Республіки. Вони хотять цим

вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. Задля того до нав'язання мирових переговорів в Берестю-Литовськiм зiбралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За цiсарське нiмецьке правительство державний секретар заграничного уряду цiсарський дiйсний тайний радник п. Рiхард фон Кюльман;

За ц. і к. спiльне австрiйсько-угорське правительство мiнiстер цiсарського і королiвського дому і справ заграничних його ц. і к. апостольського величества тайний радник Отокар граф Чернiн;

За королiвське болгарське правительство президент мiнiстрiв п. др. Василь Радославов, посол п. Андрiй Тошев, посол п. Иван Стоянович, вiйськовий повновласник п. полковник Петро Ганчев, п. др. Теодор Анастасов;

За цiсарське османське правительство його величества великий везир Талат-Паша, мiнiстер справ заграничних Агмед Мессими-Бей й. в. Ибрагим Гакки-паша, генерал кавалерiї Агмед Ицед-паша;

За правительство Української Народньої Республiки члени Української Центральної Ради п. Олександр Севрюк, п. Микола Любинський і п. Микола Левицький, і по предположенню своїх повновластей, якi признано добре і належно ви-

ставленими, згодилися на слідуючі постанови:

Стаття 1. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з одної сторони, і Українське Народне Заступництво, з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений, сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття 2. 1) Між Австро-Угорщиною з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда по лінії Білгорай, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установа тиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з углядженням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала границі ще з якою іншою державою Почвірного Союзу, застерігаються щодо того окремі умови.

Стаття 3. Опорожнювання зайнятої області почнеться негайно по ратифікації нинішнього мирового договору, спосіб переведення опорожнення і передачі спорожнених областей означать повновласники інтересованих сторін.

Стаття 4. Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифіка-

ції мирового договору. Для якнайбільше далеко йдучого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття 5. Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємного звороту їх воєнних коштів, то значить державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то значить тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття 6. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому: хіба би вони хотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях, або удатися до іншого краю. Питання, що стоять у зв'язку з тим, будуть полагоджені в окремих договорах, передвиджених в 8-й статті.

Стаття 7. Сторони, які заключають договір, зобов'язуються зваїмно зав'язати негайно господарських зносин до слідкуючої згоди і устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов:

1. До 31-го липня б. р. треба буде переводити взаїмний обмін лишків найважливіших сільськогосподарських промислових виробів для задоволення біжучих потреб згідно з такими постановами: а) кількість та рід витворів, котрих обмін передбачено в попередньому уступі, означить обостороння згода комісії, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збереться негайно після підпису мирового договору; б) ціни витворів при згаданім обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кілько-

сті представників обох сторін; в) обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1 тис. німецьких державних марок в золоті рівні 462 крб. в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 462 руб. в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіала), або 1 тис. австрійських і угорських корон в золоті рівні 396 крб. 78 грошам, в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіала); г) обмін товарів, котрі мають бути установлені комісією, яка перебачена в уступі «а» відбувається через державні, або державою контрольовані центральні інституції, обмін же тих витворів, котрі не будуть означеними вище передбаченими комісіями, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачається в слідуючій числі.

2. Наскільки в числі I не передбачено нічого іншого. В основу господарських зносин між сторонами, котрі заключають договір, тимчасово до заключення остаточного торговельного договору, але у всякому разі на протяг не менше як шість місяців після заключення миру між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони, і тепер стоячими з ними в стані війни європейськими державами, Сполученими Державами Північної Америки та Японії, з другої сторони, повинні бути положені в основу отакі постанови: а) для господарських зносин між і Українською Народною Республікою і Німеччиною ті умови, які зложені в нижче згаданих постановах російсько-німецького догово-

ру про торгівлю та мореплавство з року 1894, 1904, а саме: стаття 1 до 6, 7 включно тарифи «а» та «в», 8 до 10, 12, 13 до 19, далі в постановах в кінцевому протоколі перша часть до статті 1, уступ 1 і 3 до статті 1 і 12 уступи 1, 2, 4, 5, 6, 8 і 9 до статті 3, до статті 5, уступи 1 і 2, до статті 5, 6, 7, 9 і 10 до ст. 6, 7 і 11 до ст. 6 до 9, до ст. 6 і 7, до ст. 12 уступи 1, 2, 3 і 5 далі в частині четвертій, параграфи: 3, 6, 7, 12, 12 б, 13, 14, 15, 16, 17, 18 з застереженням відповідних змін в організації властей, 19, 20, 21, 23.

При цьому настала згода відносно слідуючих точок:

1. Загальна російська тарифа з 13-26 січня 1903 р. задержує свою силу.

2. Стаття 5 одержує слідуючий уклад: сторони, що заключають мир, обов'язуються обостронньо не перепиняти взаємних торговельних зносин ніякими заборонами в справі привозу, вивозу або перевозу і дозволяти перевіз. Виїмки дозволяються лише для таких виробів, котрі на області одної зі сторін, що заключають договір, були або будуть предметом державного монополю, як також для деяких виробів, відносно котрих зі взглядів на здоров'я, ветеринарну поліцію і публічну безпечність, або з інших важних політичних і господарських причин можна би видати надзвичайне зарядження заборони, особливо в зв'язку з перехідним воєнним часом.

3. Жодна сторона не буде мати претензій до тих полегшень, котрі друга сторона заперучує, або запоручить якій-

небудь другій державі на підставі існуючої, або майбутньої митової умови, як це є наприклад між Німеччиною і Вел[иким] кн[язівством] Люксембург, або в дрібному пограничному оборотні в межах 15-кілометрової смужки.

4. Стаття одержує слідкуючий уклад: всякого роду товари, котрі перевозяться через область одної з обох сторін, мають бути вільні від всякої перевозової оплати, незалежно від того чи перевозяться прямо, чи в дорозі виладовується, складається на складі і знову наладовуються.

5. На місце статті 12 має вступити слідуюча постанова: а) відносно взаємного захисту прав первотворів на твори літератури, штуки та фотографії в зносінах між Українською Народною Республікою і Німеччиною набирають сили постанови договору, котрий заключили Німеччина і Росія 15-28 лютого 1913 р.; б) відносно взаємного захисту означення товарів мають бути важними декларації також на будучність постанови з 11-23 липня 1873 р.

6. Постанова кінцевого протоколу до 19 статті одержує слідуючий уклад: сторони, які заключають договір, мають себе по змозі взаємно підпирати щодо залізничних тариф, особливо в доставці безпосередніх тарифів. Для того обидві сторони, що заключають договір, ввійдуть по можності скоро взаємно в переговори.

7. Параграф 5 четвертої частини кінцевого протоколу одержує слідуючий уклад: «обидві сторони погодились, щоб митові уряди обох держав були відчинені в кожний день

року з виключенням днів недільних та тих, котрі законами означені як свята». в) Для господарських зносин між Австро-Угорщиною і Українською Народною Республікою набирають сили ті умови, котрі зазначені в наступаючих постановах російсько-австро-угорського договору про торгівлю та мореплавство з 2 (15) лютого 1906 р., а саме: статті 1, 2, 5, включно тарифи А і В, статті 6, 7, 9 до 13, ст. 14 уступі 2, 1,3, ст. 15 до 24, далі в постановах кінцевого протоколу до статті 1 і 12 уступі 1, 2, 4, 5 і 6 до статті 2, 3 і 5, до статті 2 і 5, до статті 1, 4, 5, 7 і 8, до статті 2, 5, 6 і 7, до статті 17, як також до статті 22 уступ 1 і 3. При цім наступає згода про слідуючі точки:

1) загальна російська митна тарифа з 13 (24) січня 1903 р. остається в дальшій силі.

2) стаття 4 одержує слідуючий уклад: «сторони, котрі заключають договір, зобов'язуються не перепиняти взаїмних зносин між своїми областями ніякими заборонами для привозу, вивозу і перевозу». Виїмки від сего дозволяються лише в таких случаях: а) для тютюну, солі, пороху та усяких інших взривних матеріалів, як також для товарів, котрі б коли-небудь на області одної зі сторін, що заключають договір, були предметом державного монополю; б) відносно воєнних запотребовань при надзвичайних обставинах; в) відносно публічної безпеки і санітарних та ветеринарійно-поліційних зглядів; г) для деяких виробів, для котрих з інших важних політичних і господарських причин, особливо в зв'яз-

ку з перехідним воєнним часом можна би було видати надзвичайні розпорядження заборони; 3) жодна сторона не буде мати претензій до тих полегшей, котрі друга сторона запоручує, або запоручить якій-небудь другій державі на підставі існуючої або майбутньої митової умови між ними, як се є, наприклад між Австро-Угорщиною та князівством Ліхтенштейн, або в дрібному пограничному обороті в межах 15-кілометрової смужки; 4) стаття 8 одержує слідуєчий уклад: «всякого роду товари, котрі перевозяться через області одної зі сторін, котрі заключають договір, обосторонньо мають бути вільні від всякої перевозової оплати незалежно від того, чи перевозиться прямо, чи в дорозі виладуються, складуються на склади і знов наладовуються»; 5) постанова кінцевого протоколу до 21 статті одержує слідуєчий уклад: «сторони, котрі заключають договір, мають себе по змові взаємно підпирати, особливо в доставці безпосередніх тарифів. Для того обидві сторони, які заключають договір, ввійдуть по можності скоро у взаємні переговори. Що торкається господарських зносин між Українською Народною Республікою і Болгарією, то належить їх упорядкувати до заключення остаточного торговельного на засаді найбільше упривілейованого народу. Жодна сторона не буде мати претензій на ті полегші, котрі друга сторона запоручує або запоручить якій-небудь другій державі на підставі існуючої або майбутньої митової умови, або в дрібному пограничному обороті в межах 15-кілометрової пограничної смужки»; д) що торкається гос-

подарських зносин між Українською Народною Республікою і Туреччиною, то обидві сторони до заключення нового торговельного договору взаємно запоручають собі таке поступовання, з яким відносяться до найбільше упривілейованого народу. Жодна сторона не буде мати претензій на ті полегші, котрі друга сторона признає, або признає другій державі на підставі існуючої або майбутньої митової умови, або в дрібному пограничному обміні; 3) сила тривання, передбаченого в 11 числі нинішнього договору для господарських зносин між Українською Народною Республікою, з одної сторони і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони, може бути продовжена по взаємній згоді сторін. Якби речинці, передбачені в 1 уступі 2 числа, мали наступити перед 30 червня 1919 р., то кожній із сторін, котрі заключають договір, вільно виповісти на шість місяців, рахуючи від 30 червня 1919 р., постанови, що містяться у вище поміченому числі 4; а) Українська Народна Республіка не буде мати ніякої претензії на ті полегші, які Німеччина запоручує Австро-Угорщині, або якому краю, котрий стоїть з нею в митній спілці і граничить з Німеччиною безпосередньо через якусь другу державу, котра стоїть з нею або Австро-Угорщиною в митній спілці, або які Німеччина запоручує своїм власним колоніям, заграничним посіlostям і областям, котрі є під охороною, або краям, котрі стоять з ними в митній спілці. Німеччина не буде мати ніяких претензій, які Українська Народна Республіка запоручує якомусь дру-

тому краєві, який стоїть з нею в митній спілці і граничить з нею безпосередньо через другий край, котрий стоїть з нею в митній спілці, або які вона запоручує колоніям, заграничним посіlostям і областям, які стоять з нею в митній спілці;

б) в господарських зносинах між обнятими договором митовими полосами обох держав, Української Народньої Республіки, з одної сторони і Австрійсько-Угорської монархії, з другої сторони, Українська Народна Республіка не буде мати ніяких претензій на ті полегші, які Австро-Угорщина запоручує Німеччині, або якому-небудь другому краєві, стоячому з нею в митній спілці, котрий граничить з Австро-Угорщиною безпосередньо або посередньо через якийсь другий край, що є в митній спілці з нею, або з Німеччиною. Колонії, заграничні посіlostі і області, коли знаходяться під охороною, стоять під тим зглядом на рівні з матерним краєм. Австро-Угорщина не буде мати ніяких претензій на ті полегші, які Українська Народна Республіка запоручує якому другому краєві, стоячому з нею в митній спілці, котрий з Україною граничить безпосередньо або посередньо через якийсь другий край, що стоїть з нею в митній спілці або колоніям, заграничним посіlostям і стоячим під охороною областям тих країв, які з нею в митній спілці. А наскільки в нейтральних державах знаходяться товари, які походять з Німеччини або України, і на котрих лежить заборона безпосереднього чи посереднього вивозу в межі одної з сторін, котрі заключають договір, то такі заборони до вільного орудування повин-

ні бути знесені щодо сторін, котрі заключають договір. Тому обидві сторони, котрі заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень довільного орудування; в) поскільки в нейтральних державах знаходяться товари, котрі походять з Австро-Угорщини або України, і на котрих лежить заборона безпосереднього і посереднього вивозу з меж одної із сторін, котрі заключають договір, то такі обмеження до вільного орудування повинні бути знесені зглядом сторін, котрі заключають договір. Тому обидві сторони, котрі заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень до вільного орудування.

Стаття 8. Привернення публічних і приватних правних зносин, виміна воєнопонених і бранців, амністійна справа, як також справа поступовання з торговельними кораблями, які попали в владу противника, управитись з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять дійсну частку складову нинішнього мирового договору і якомога рівночасно з ним правосильними.

Стаття 9. Умови, довершені в оцім мировім договорі, творять неподільну цілість.

Стаття 10. При толкованні сего договору для зносин між Україною і Німеччиною міродатний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між

Україною і Болгарією український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст. Кінцева постанова: нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоро у Відні. Мировий договір стає правосильним, оскільки в нім нічого іншого не постановлено по його ратифікації.

На доказ цього повновласники отсей договір підписали і своїми печатями ствердили. Зладжено в п'яти первописях в Берестю-Литовськiм 9 лютого 1918 р.

Граф Оттокар Чернін, в. р. міністер ц. і к. дому і заграничних справ, Л. Ф. Кюльман, в. р. як представник найвищої німецької управи, Гофман, в. р. генерал-майор і шеф генерального і Східного фронту, др. Радославов, в. р. А. Тошев, в. р. Стоянович, в. р. полковник Ганчев, в. р. др. Анастасов, в. р. Талад⁴, в. р. І. Гакки, в. р. Агмед Нессими, в. р. А. Нішед⁵, в. р. О. Севрюк, в. р. Микола Любинський, М. Левицький в. р.».

4 Мехмед Талаат-паша – великий візир Османської імперії.

5 Ахмед Іззет-паша – командувач Анатолійської групи турецьких армій, в подальшому (жовтень – листопад 1918 року) був великим візиром Османської імперії.

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня

1918 р. – С. 137–142.

«Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини

Не раніше 27 січня (9 лютого) 1918 р.

При підписанні заключеного миру між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з одної сторони, і Українською Народною Республікою, з другої, ц. і к. міністр закордонних справ граф Чернін, як уповноважений Австро-Угорщини, з одного боку і... як уповноважений Української Народної Республіки, з другого боку, кладуть вагу на те, щоби встановити, що слідує:

З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.

Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншості, що живуть в обох тих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого вільного національного і культурного розвитку, ц. і к. міністр закордонних справ із вдовolenням приймає до відомості, що Українська Народна Республіка вже створила закони, які забезпечують права живучих на Україні частин польського і німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповноважені Української Народної Респуб-

ліки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів, проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, дальше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для досягнення тієї цілі австрійський уряд пропонує обома палатам Державної ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і, що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними».

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 150–151.

Укладення Брест-Литовського договору стало визначним

успіхом молодії української держави. Їй вдалося укласти сепаратний мир, вийти з Першої світової війни, отримати міжнародне визнання та закласти підвалини рівноправних відносин із учасниками Четверного союзу. Якщо порівняти умови двох Брест-Литовських договорів – між УНР і Центральними державами від 9 лютого 1918 року та між більшовицькою Росією і Центральними державами від 3 березня 1918 року, – УНР опинялася у значно вигіднішому становищі. На відміну від Росії, Україна не втрачала, а здобувала території (Холмщину і Підляшшя), а також не зобов'язувалася демобілізувати свою армію.

Всупереч поширеним уявленням, власне Брест-Литовський договір не передбачав ані окупації території України німецькими і австро-угорськими військами, ані економічного поневолення України. Запрошення союзницьких військ для відсічі більшовицькій агресії, особливості торговельно-економічної співпраці стали результатом подальших домовленостей.

Втім, для УНР підписання Брест-Литовського мирного договору мало позитивні наслідки лише у короткостроковій перспективі. Наявність суттєвих протиріч із німецьким і австро-угорським військово-політичним керівництвом призвела до того, що вже у квітні 1918 року ці країни підтримають гетьманський переворот проти Української Центральної Ради. А в листопаді 1918 року Перша світова війна завершиться поразкою Центральних держав, і Брест-Литовсь-

кі договори втраять чинність. Переможці, країни Антанти, не пробачать Україні сепаратного миру зі своїми ворогами і відмовлять у наданні підтримки. Головну ставку в боротьбі з більшовизмом Париж і Лондон зроблять не на Україну, а на російський Білий рух і Польщу.

Відставка Павла Скоропадського з посади командувача 1- м Українським корпусом

11 січня 1918 року генерал-лейтенант Павло Скоропадський подав у відставку з посади командувача 1-м Українським корпусом. Тимчасовим командувачем з'єднання став генерал-майор Яків Гандзюк.

1-й Український корпус постав на основі українізованого 34-го армійського корпусу 7-ї армії Південно-Західного фронту. Протягом певного часу він був одним із найбільш боєздатних з'єднань Армії УНР. Зокрема, в листопаді 1917 року частини корпусу роззброїли та відправили до Росії збільшовизованих вояків 2-го гвардійського корпусу, який наступав із Правобережжя на Київ, прагнучи повалити Українську Центральну Раду. Та на зламі 1917–1918 років навіть 1-й Український корпус не оминула загальна хвиля масового дезертирства військовослужбовців, які понад усе бажали припинення бойових дій та повернення додому.

Павло Скоропадський

Павло Скоропадський здав командування корпусом через низку нездоланих протиріч із керівництвом Української Народної Республіки. Лідери УНР вбачали в його особі «старорежимного царського генерала» з диктаторськими замашками, а корпус в його руках вважали небезпечним інструментом потенційного державного перевороту. В свою чергу, П. Скоропадський був у край незадоволений недостатньою увагою керівників УНР до військових справ, поганим постачанням корпусу та кадровими змінами: призначенням соціал-демократа Миколи Порш – людини без військового досвіду – генеральним секретарем військових справ УНР, а також призначенням полковника Юрія Капкана, що мав неоднозначну репутацію серед військових, керівником оборони України від більшовиків. Майбутній Гетьман України досить емоційно і докладно розповів про свою відставку:

«...Петлюра ушел, вместо него военным министром стал Порш, о котором я тогда еще понятия не имел. Главнокомандующим всеми силами на Украине был Капкан, последнее меня взорвало... Капкан, какой-то преподозрительный авантюрист, с очень нелестной репутацией насчет денежных вопросов за время его службы в Ораниенбаумской офицерской школе, – с этим назначением я согласиться не мог.

Приехав в Киев, я также постарался собрать сведения, кто такой Порш. Оказывается, что это по профессии присяжный поверенный, исключенный за всякие неблаговидные продел-

ки из сословия адвокатов, вместе с тем имевший, по слухам, какие-то отношения с немцами. Умный, большой нахал. Я поехал к нему и заявил, что если мне не дадут все по списку, который я тут же представил, для поддержания корпуса в порядке, я прошу меня освободить от командования корпусом. Порш имел чрезвычайно надменный вид, видимо, ничего в нашем деле не понимал и ни на одно мое законное требование не дал мне положительного ответа, хотя для меня было ясно, что при желании возможно было это сделать.

Я понял, что тут играла роль моя личность и боязнь того возрастающего значения, которое я приобрел в украинских частях. Сообразив это, я вышел в другую комнату и тут же написал рапорт об моем отчислении от командования корпусом с предписанием временно вступить в командование начальнику 104-ой дивизии генералу Гандзюку, и ушел...

...Я сдал корпус Гандзюку. Сафонов остался начальником штаба. Я предчувствовал, что из комбинации этих двух лиц ничего путного не выйдет. Оба прекрасные люди, Гандзюк – настоящий герой, но оба это были начальники, привыкшие исполнять, но выкручиваться из сложных положений они не умели».

Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / упорядник Ігор Гирич. – К.: Наш формат, 2016. – С. 73–75.

П. Скоропадський мав рацію. Менше ніж за місяць після цієї події генерали Я. Гандзюк і Я. Сафонов потрапили в по-

лон до більшовиків і були розстріляні. 1-й Український корпус припинив своє існування. А сам П. Скоропадський навесні 1918 року став лідером опозиції, що готувала державний переворот проти УНР. Після його приходу до влади тіла Я. Гандзюка і Я. Сафонова були віднайдені в одній з братських могил жертв червоного терору та з військовими почестями перепоховані на території Видубицького монастиря. Мала Рада міністрів Української Держави 27 червня 1918 року постановила видати їхнім удовам грошову допомогу в розмірі піврічного утримання чоловіків. За радянських часів могили зрівняли із землею. Тільки у 1990-х роках зусиллями нащадків Я. Гандзюка та київських краєзнавців над його похованням встановили надгробок.

Всеукраїнський православний церковний собор

20 січня в Києві з урочистого богослужіння в соборі Святої Софії відкрилася перша сесія Всеукраїнського православного церковного собору. Делегати собору мали вирішити основні питання церковного життя, що назріли з початком революції. А саме: визначити статус православної церкви в Україні, обговорити можливість отримання автокефалії, відновлення традицій соборноправності (тобто устрою, в якому церковним життям керують всі разом – ієрархи, нижче духовенство й миряни). Востаннє до того православні церковні собори Київської митрополії відбувалися в XVII столітті, коли вона ще підпорядковувалася Константинопольському, а не Московському патріархату.

Проведення собору було підготовлене Всеукраїнською православною церковною радою. Проте ініціатори цього заходу нашоувхнулися на активну протидію київського митрополита Володимира (Богоявленського) та єпископату, що стояли на позиціях збереження єдності з Московським патріархатом і категорично не сприймали ідею української автокефалії.

Уряд Української Народної Республіки визнав Всеукраїнську православну церковну раду. В структурі гене-

рального секретарства внутрішніх справ з'явилася посада комісара у справах ісповідань. Ним став товариш (заступник) генерального секретаря Олександр Карпинський, член Української партії соціалістів-федералістів. Хоча в цілому соціалістичне керівництво УНР виявляло досить кволу зацікавленість у церковних справах.

Перша сесія Всеукраїнського православного церковного собору

Головою Всеукраїнського православного церковного собору було обрано єпископа Пимена (Пегова). В керівних органах собору переважали представники Всеукраїнської православної церковної ради, які наполягали на автокефалії.

Собор створив низку комісій:

Олександр Карпинський

- урядову (розробляла положення про Вище церковне управління в Україні);
- з питань єпархіального управління і парафіяльного життя;
- з проблем українізації церкви;
- з проблем духовної освіти;

– економічну (питання матеріального забезпечення духовенства);

– особового складу (мандатна).

Під час засідань собору було виразно помітно протистояння проукраїнського і проросійського духовенства. 24 січня єдиний раз перед делегатами собору виступив комісар у справах ісповідань УНР О. Карпинський. Він оголосив курс на розбудову самостійної церкви у самостійній державі та заявив: «Генеральний Секретаріат не допустить московської гвардії у нашій церкві».

Перша сесія Всеукраїнського православного церковного собору, відбувши дев'ять пленарних засідань (їхні матеріали не збереглися), так і не ухвалила найважливіших рішень. В умовах розгортання більшовицько-української війни проросійські делегати зайняли вичікувальну позицію. 2 лютого 1918 року робота першої сесії була припинена. В цей час у середмісті Києва точилися запеклі бої між військами УНР і повсталими прихильниками більшовиків, а з лівого берега до столиці наближалися червоногвардійці Михайла Муравйова. Проукраїнське крило собору встигло хіба що ухвалити спеціальну постанову із заявою, що через оголошення більшовицькою Росією війни УНР будь-які зв'язки з російськими інституціями слід припинити, фінансові відрахування залишати в Києві, створити тимчасову єпархіальну церковну раду для вирішення єпархіальних справ, вести документацію українською мовою, духовенство та єпархіальні школи

мають утримуватися за державні кошти УНР.

**Антоній (Храповицький),
митрополит Київський
і Галицький**

Друга і третя сесії Всеукраїнського православного церковного собору відбулися вже за Гетьманату П. Скоропадського. Невдовзі після гетьманського перевороту, 18–20 травня 1918 року, відбувся київський єпархіальний елекційний со-

бор. Він обрав митрополитом Київським і Галицьким Антонія (Храповицького), який, за словами Сергія Єфремова, мав репутацію «найзапеклішого обрусителя й реакціонера». Характерно, що ані Гетьман П. Скоропадський, ані його міністри не були в захваті від такого рішення і не визнавали митрополита Антонія до затвердження на Всеукраїнському соборі, але й не вважали за можливе тиснути на делегатів або вимагати перегляду результатів виборів. 4 червня московський патріарх Тихон і Священний Синод затвердили Антонія митрополитом Київським і Галицьким – попри протест гетьманського уряду. Всі українські єпархії визнали його главою церкви.

Проросійське крило в середовищі церковників намагалося відтермінувати або й взагалі скасувати другу сесію Всеукраїнського собору. Вони побоювалися, що проукраїнські сили будуть активно боротися за автокефалію та скористаються підтримкою з боку гетьманського уряду, насамперед, чиновників міністерства ісповідань. Та все ж, за погодженням із владою, 20 червня – 11 липня відбулися засідання другої сесії. На її проведення Рада міністрів Української Держави асигнувала міністерству ісповідань 1 117 600 карбованців.

Із самого першого дня роботи другої сесії, так само як і на першій, позначилося протистояння проросійської більшості та проукраїнської меншості делегатів. 7 липня членів Всеукраїнської православної церковної ради позбавили ман-

датів, і вони були змушені припинити участь в сесії собору. Це дало змогу проросійському крилу 8 липня безперешкодно ухвалити «Положення про Вище церковне управління на Україні». Воно зберігало юрисдикцію московського патріарха над українською церквою та фактично нівелювало вплив органів державної влади на церкву. Так, московський патріарх мав затверджувати Київського і Галицького митрополита та всіх єпископів. Богослужбовою мовою в Україні залишили церковнослов'янську, зважаючи на її «багатство і придатність висловлювати істини Христової віри, душевну потребу всіх народів молитися не буденною розмовною мовою», а також те, що «від часів Кирила і Мефодія церковно-слов'янська мова об'єднує усі слов'янські церкви і народи». Українською дозволялося виголошувати проповіді за бажанням прихожан. Матеріальне забезпечення духовенства та духовних шкіл було вирішено покласти на державу.

Третя сесія Всеукраїнського православного церковного собору відбулася в Благовіщенській церкві Києво-Печерської лаври з 28 жовтня до 16 грудня 1918 року – в умовах загострення політичного становища в Україні, кризи й повалення гетьманського режиму. Проукраїнські сили на ній знову опинилися в меншості: 60–70 представників із загальної кількості в 351 делегата (тобто, менше 20 %).

Олександр Лотоцький

Відповідно, питання про українську автокефалію знову було провалене, хоча на автокефалії наполягав гетьманський уряд, який також відмовився затвердити «Положення про Вище церковне управління на Україні».

14 листопада перед собором виступив міністр ісповідань Української Держави Олександр Лотоцький. Він вимагав якнайшвидше проголосити автокефалію, запевняючи, що держава в подальшому намагатиметься не втручатися в цер-

ковні справи. Під впливом заяви О. Лотоцького собор поставив питання про автокефалію на голосування, але «за» висловилися тільки троє делегатів. Решта проголосувала за збереження залежності від Російської православної церкви. А крім того, в той самий день відбулася зміна уряду Федора Лизогуба на проросійський кабінет Сергія Гербеля. Міністр ісповідань О. Лотоцький відправлений у відставку і замінений на Михайла Вороновича. Такі зрушення були до вподоби більшості делегатів собору, вони звернулися до населення України із закликом «об'єднатися навколо Гетьмана і його нового уряду заради спасіння всієї Росії і на славу православної віри та церкви».

12 грудня, всього за два дні до зречення від влади, П. Скоропадський відвідав засідання собору. Після його візиту делегати ухвалили постанову про першість православної церкви з-поміж інших конфесій в Україні. Шлях до українізації церкви знову рішуче заперечили. Сакральною мовою залишалася церковнослов'янська. Українська, як «розмовна» мова, вважалася непридатною для богослужінь. До того ж, делегати вимагали від уряду повернути духовні школи і Київську духовну академію в підпорядкування духовній владі, цілковито зберегти церковну власність на землю (священникам по 8 десятин⁶, псаломщикам і дяконам – по 6).

6 1 десятина = 1,0925 гектара.

Та вже 16 грудня засідання третьої сесії собору були перервані через падіння гетьманського режиму та відновлення

Української Народної Республіки. Нова влада урядовим законом від 1 січня 1919 року проголосила автокефалію православної церкви в УНР, але втілити його в життя у надзвичайно складних умовах того часу не вдалося.

Четвертий Універсал.

Проголошення самостійності УНР

Вночі проти 25 січня Мала Рада Української Центральної Ради ухвалила текст IV Універсалу, яким проголошувалася державна самостійність Української Народної Республіки. Щоправда, під цим історичним документом стояла інша дата – 9 (22) січня 1918 року. Саме її частіше вказують в історичній літературі.

Питання про остаточний розрив державних зв'язків із Росією актуалізувалося на початку 1918 року. Основною причиною стало розгортання збройного конфлікту між УНР і більшовиками. Справді, як далі можна було залишатися у складі держави, яка вже більше місяця здійснювала проти України збройну агресію?

Хоча на початку січня 1918 року ще здійснювалися спроби порозуміння між Києвом і Петроградом, але найбільше вони нагадували спробу Петрограда потягнути час і продемонструвати свої «миролюбні наміри». Скажімо, 3 січня більшовицький Раднарком надіслав пропозицію розпочати переговори у Вітебську або Смоленську. Проте як неодмінну умову більшовики висували розрив будь-яких контактів між УНР і Військом Донським, яке на чолі зі своїм Отаманом Олексієм Каледіним чинило збройний опір «більшовизації». У відповідь 6 січня Генеральний Секретаріат УНР надіслав до Петрограда ноту за підписами В. Винниченка і О. Шульгина з вимогою негайно припинити наступ більшовицьких військ в Україну і не втручатися у внутрішню й зовнішню політику УНР. Ця нота залишилася без відповіді.

Крім того, на часі було питання про укладення миру між Українською Народною Республікою і Центральними державами та вихід із Першої світової війни. Німецькі дипломати акцентували на обов'язковій умові для підписання мирного договору – проголошенні повної незалежності УНР. Адже учасники Четверного союзу, як суверенні держави, могли підписати мирний договір тільки з такою ж суверенною державою, а не з автономною частиною неіснуючої (!) федеративної демократичної Російської республіки. Український уряд відчував, що без цієї угоди та без подальшої підтримки Центральних держав дати відсіч більшовицькій агресії не вдасться. На думку політика Дмитра Дорошенка, «са-

мостійність... явилась не результатом якогось попереднього руху, не як осягнення вже раніше постановленого домагання, а просто як неминуча політична комбінація, як вимушений обставинами акт». Хоча він і визнавав, що більшовицьке вторгнення призвело до зростання самостійницьких настроїв серед української громадськості, зокрема військових.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради про незалежність (в термінології того часу – самостійність) УНР ухвалили близько 1-ї години ночі 25 січня 1918 року, на засіданні Малої Ради в будинку Української Центральної Ради по вулиці Великій Володимирській, 57.

Однак датували Універсал 22-м січня з тієї причини, що саме того дня мали розпочати роботу Українські Установчі збори. Проте через обставини воєнного часу вибори до них відбулися лише в неокупованих більшовиками районах, і з 301 депутата вдалося обрати тільки 171. У призначений час збори не розпочали роботу. Тому керівники Центральної Ради взяли на себе відповідальність за один із найбільш доленосних кроків в історії країни.

Засідання Малої Ради тривало понад дві доби – узгодження партійними фракціями тексту Універсалу завершилося тільки близько опівночі на 25 січня. Перед тим як зачитати текст історичного документу, М. Грушевський виголосив промову. Голова Української Центральної Ради звернув увагу на те, що Українські Установчі збори не змогли зібратися 22 січня через «всякі заколоти», наголосив на потребі укладення негайного миру з Центральними державами й акцентував на тому, що більшовицький Раднарком веде збройну агресію проти УНР, яку М. Грушевський назвав «братовбивчою війною».

Михайло Грушевський

Після цієї промови голова Центральної Ради зачитав текст Четвертого Універсалу. Присутні вислухали його стоячи, в абсолютній тиші.

«Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх – борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знеслили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове правительство.

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардейців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жалючі навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те саме петроградське правительство народних

комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще "священною". Знов польється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді встановити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Рада народних міністрів.

Отож, насамперед приписуємо правительству Республіки нашої – Раді народних міністрів – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих "більшовиків" та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю й заходам державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої б мали довір'я й яка спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька днів в повній Центральній раді, і Рада народних міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води і всі багатства підземні яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Народної Української Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібне для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді народних міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблен-

ня продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільш бідні класи через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання цього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися, головним чином, на піддержку трудовому населенню та на розвиток на-

родного господарства Української Народної Республіки, а не [на] спекуляцію та різну банкову експлуатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада народних міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська центральна рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, що з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна рада, в найближчих тижнях, певне, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскорше, щоб за кілька тижнів зібрались всі наші Установчі збори, найвищий господар і впорядчик землі нашої і закріпили свободу, лад і добробут кон-

ституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добуті волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна рада

У Києві

9 січня 1918 р.»

7 За юліанським календарем. За григоріанським – 22 січня.

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.:

Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 102–104.

За ухвалення Четвертого Універсалу було проведено поіменне голосування членів Малої Ради. В ньому взяли участь 49 осіб. «За» проголосували 39 – всі представники українських партій та депутат Корсак від революційної фракції Польської партії соціалістичної. «Проти» було подано 4 го-

лоси – меншовики і бундівці. Утрималися шестеро – російські есери і частина представників єврейських і польських політичних сил.

Після оголошення результатів голосування М. Грушевський проголосив: «Четвертий Універсал Центральної Ради прийнято. Україну проголошено самостійною і незалежною Народною Республікою». Присутні заспівали гімн «Ще не вмерла Україна». Далі відбулися виступи голови уряду В. Винниченка і представників партійних фракцій.

Таким чином, IV Універсал став історичним документом, який вперше у XX столітті проголосив Україну самостійною, суверенною державою. Було заявлено незмінність курсу на скликання Українських Установчих зборів, укладення мирного договору з Центральними державами, здійснення земельної реформи в інтересах селянства, переведення промисловості з «військових рейок» на мирне виробництво, одержавлення торговельної і банківської сфер, забезпечення постраждалих від війни. Задекларовано прагнення до налагодження партнерських відносин із усіма сусідніми державами. Громадян УНР закликано до збройної боротьби з більшовицькими агресорами.

Водночас, ідеали соціальної революції настільки домінували серед переважної більшості політиків УНР, що навіть в умовах війни з більшовиками вони задекларували такі плани на майбутнє, як заміна регулярних збройних сил на народну міліцію.

Та й власне незалежність УНР ще не сприймалася як доконаний факт. Укладачі Універсалу сподівалися, що більшовицький уряд не зможе надовго втриматися при владі, федеративна демократична Російська республіка все-таки буде створена, а Українські Установчі збори вирішать справу щодо приєднання (або неприєднання) УНР до цієї держави. Проте, оскільки Українські Установчі збори так ніколи й не зібралися, постанова Четвертого Універсалу про незалежність України перегляду не зазнала.

Маловідомий факт: 24 січня 1919 року Рада народних міністрів УНР ухвалила закон про встановлення щорічного святкування 22 січня Дня Самостійності України – на честь роковин ухвалення Четвертого Універсалу. До першої річниці самостійності приурочили й об'єднання УНР і ЗУНР (Акт Злуки), завдяки чому 22 січня святкуємо також День Соборності України.

Бій під Крутами

30 (за іншими даними – 29) січня поблизу залізничної станції Крути на Чернігівщині відбувся бій між військами Української Народної Республіки та більшовиками.

Цій події випало стати найбільш відомим боєм не тільки українсько-більшовицької війни, але й всієї Української революції 1917–1921 років. Цей бій – символ героїчної боротьби за незалежність України, приклад жертвовного подвигу української молоді та юнацтва. Водночас, бій під Крутами до сьогодні залишається однією з найбільш міфологізованих подій в історії України. Серцевиною цього міфу є легенда про 300 студентів і гімназистів, які дали бій кількатисячному більшовицькому війську, і майже всі при цьому загинули.

Формування легенди почалося невдовзі після бою. Активно проводилася аналогія з 300-ми спартанцями, через що про Крути почали говорити, як про «українські Фермопіли» (або ж «Українські Термопіли»). Бій під Крутами неодноразово порівнювали і з подвигом 300 українських козаків під Берестечком у 1651 році, які прикривали відступ козацького війська, і з героїзмом 300 воїнів-арагвінців у Крцанській битві 1795 року, які захищали Тбілісі від перської навали.

Михайло Муравйов

В умовах наступу на Київ більшовицьких військ під проводом Михайла Муравйова українська студентська та учнівська молодь виявила справжній патріотизм. 18 січня 1918 року на зборах студентів молодших курсів Київського університету Святого Володимира і новозаснованого Українського народного університету було ухвалено приступити до створення добровольчого Студентського куреня січових стрільців (отаман – студент С. Король) для участі

у боротьбі проти більшовицьких військ. Крім студентів, до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї Української імені Кирило-Мефодіївського братства гімназії.

Проте далеко не тільки вони стали на захист Української Народної Республіки під Крутами. Насправді, українське командування припустилося помилки: воно очікувало наступу противника з полтавського напрямку, тоді як війська М. Муравйова наступали північніше – через Конотоп і Бахмач. Та все ж, і на бахмацький напрям були відправлені сили. Внаслідок бою 25–27 січня більшовиків вдалося затримати на три дні. Захисники Бахмача відступили залізницею до станції Крути (зараз Ніжинський район Чернігівської області), приблизно за 130 км на північний схід від Києва.

Станцію обороняли від 300 до 500 юнкерів (за тодішньою термінологією – «юнаків») 1-ї Київської юнацької школи імені Богдана Хмельницького, близько 120 добровольців 1-ї сотні Студентського куреня січових стрільців, до 80 вільних козаків і 20 офіцерів («старшин»). На озброєнні було до 16 кулеметів та одна гармата на залізничній платформі. Отже, основний тягар бою винесли не студенти і гімназисти, а вихованці юнкерської школи, які мали певну військово-підготовку, а дехто й встиг повоювати на фронтах Першої світової війни. Загальне командування українськими силами здійснював 27-літній сотник Аверкій Гончаренко, який мав за плечима трирічний досвід участі у бойових діях.

Необхідно зазначити, що в тилу українських військ, у Ні-

жині, розташовувався курінь імені Тараса Шевченка (800 бійців). Однак вони вимагали передати всю владу радам і відмовилися допомогти оборонцям Крут. Ба більше, оголосили протест проти «братовбивчої війни з великоруським пролетаріатом», а стосовно муравйовців вирішили «прийняти революційний загін з належною пошаною і вітати його як борців за трудовий народ і надавати йому всіляку підтримку».

Безпосередньо проти української залоги станції Крути виступали московські й петроградські червоногвардійці зі складу 1-ї революційної армії Павла Єгорова та матроси Балтійського флоту зі складу 2-ї революційної армії Рейнгольда Берзіна, за підтримки двох бронепотягів. Загальна чисельність більшовицьких сил становила від 1000 до 3000 вояків.

До наших днів на офіційному державному рівні днем бою під Крутами вважається 29 січня 1918 року, і саме цього дня щороку відбуваються заходи на вшанування пам'яті Героїв Крут. Однак окремі учасники бою (наприклад, Борис Монкевич) та історики як минулого, так і сучасності (Дмитро Дорошенко, Михайло Ковальчук, Віталій Скальський) обґрунтовують, що бій насправді відбувся не 29-го, а 30 січня. Так, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України і відомий військовий історик Михайло Ковальчук доводить: «29 січня сталася сутичка на станції Плиски, що неподалік Крут. Не розібравшись в топографії міс-

цевості, радянський штаб М. Муравйова у своєму бойовому зведенні відзвітував про зайняття станції Крути... Насправді ж бій під Крутами відбувся 30 січня 1918 року, за новим стилем».

Отже, 29 січня українські підрозділи зайняли позиції перед станцією Крути. Ліворуч від залізничного насипу розташовувалися студентська і 2-га юнацька сотні, праворуч – 3-тя і 4-та юнацькі сотні. 1-ша юнацька сотня залишилися у резерві правого флангу української позиції.

Студентська сотня була поділена на чотири чоти по 28–30 осіб. Три чоти розмістилися на позиціях, де почали окопуватися. Одна чота, яка складалася з осіб молодшого віку та тих, що не вміли стріляти, була відведена до резерву та розташовувалася між позиціями та станцією.

Наступ більшовиків на станцію розпочався зранку 30 січня. На лівому фланзі наступали переважно матроси-балтійці з 2-ї армії Р. Берзіна. Правий фланг штурмували в основному петроградські й московські червоногвардійці з 1-ї армії П. Єгорова. Несподівано для себе вони натрапили на щільний вогонь юнкерів і студентів. Тому атака почалася з неочікуваних і відчутних втрат, особливо на правому фланзі.

Справжнім героєм бою під Крутами став уродженець Луганщини, 25-річний сотник Семен Лощенко. Під сильним ворожим обстрілом разом із чотирма іншими артилеристами він влучно і швидко вів вогонь з єдиної гармати, постав-

леної на залізничну платформу, не даючи змоги більшовикам розбити високий залізничний насип і перервати зв'язок між українськими частинами по обидва боки залізниці. Сотник Армії УНР Никифор Авраменко у своїх спогадах назвав його «незрівняним артилеристом, людиною великої одваги і правдивим героєм бою».

Після запеклого багатогодинного бою, користуючись при-
смерком, українські сили організовано відступили зі станції Крути до своїх ешелонів. До того ж вони отримали звістку про те, що курінь імені Тараса Шевченка в Ніжині оголосив про підтримку радянської влади. Оборонці Крут могли опинитися в оточенні.

Одна студентська чота, які перебувала в резерві, під час відступу заблукала у темряві і вийшла до станції Крути в той час, коли її вже зайняли більшовики. Студенти і гімназисти потрапили в полон, і більшість з них наступного дня після нелюдських тортур були розстріляні. За твердженням мемуаристів Михайла Баталіна та Ігоря Лоського, сімох поранених полонених відправили у тил. На розподільчому пункті в Харкові вони були помилково призначені до харківського дворянського шпиталю, звідки втекли за допомогою медичного персоналу.

Після бою під Крутами М. Муравйов надіслав переможну реляцію Володимирі Антонову-Овсієнку та в Петроград членам більшовицької Ради народних комісарів, практично повністю перекрутивши в ній факти і, звичайно, не згаду-

ючи про вбивство полонених: «После двухдневного боя 1 революционная армия Егорова, при поддержке 2-й армии Берзина у ст. Круты разбила контрреволюционные войска Рады, предводимые самим Петлюрой. Петроградская Красная гвардия, Выборгская и московская гвардия вынесли почти одни весь бой на своих плечах. Войска Петлюры во время боя насильно пустили поезд с безоружными солдатами с фронта навстречу наступающим революционным войскам и открыли по несчастным артиллерийский огонь. Войска Рады состояли из батальонов офицеров, юнкеров и студентов, которые, помимо сделанного зверства с возвращающимися с фронта солдатами, избивали сестер милосердия, попавших во время боя к ним в руки. Иду на Киев. Крестьяне восторженно встречают революционные войска».

Водночас, деякі більшовики не приховували факту розправи над полоненими студентами й гімназистами. Особливо ж відвертими вони стали тоді, коли менше ніж за півроку М. Муравйов виступив проти більшовицької влади і був оголошений «зрадником і ворогом народу». Так, Сергій Мойсеев – член комітету 1-ї революційної армії П. Єгорова – свідчив: «На ст. Круты были захвачены в плен около 20 гайдамаков, среди которых было много гимназистов лет по 17. Их вывезли за станцию и стали расстреливать самым беспардонным образом. Был возмутительный случай, когда один юноша убежал от этого места, но его нагнали, привели к прежнему месту в одном белье и расстреляли. Это было

произведено в поезде, которым командовал Егоров. Все-таки считаю, что это было последствием приказов Муравьева, который говорил очень часто, что надо расправляться беспощадно».

А ось свідчення іншого члена комітету тієї ж армії, Єфима Лапідуса: «На ст. Круты, при взятті її, було захоплено в плен 24 гайдамаків – більшість було студентів, один з них – прапорщик... На наступний день, коли ми їздили від ст. Круты, поїзд по дорозі зупинився за наказом Егорова, з вагона були виведені всі затримані і в 300 кроках від поїзда їх розстрілювали вибуховими кулями. Я підійшов до убитих, потім підійшов до Егорову і запитав, чому їх розстрілювали. Егоров, курячи папіросу і посміхаючись, відповів, що дозволив це червоногвардійцям тому, що вони наполягали на цьому. Одного гайдамака, переконаного червоногвардійцями в хатині за 4 версти, по дорозі скинувши з собою одяг, червоногвардійці витягнули з-під печки в одній хатині, куди він сховався, вбили і, приведши до місця, де були розстріляні інші, розстрілювали, кілька разів, не потрапивши в нього смертельної кулі».

Після повернення Чернігівщини під контроль УНР, тіла загиблих під Крутами студентів і гімназистів були екзгумовані й перевезені до Києва. 19 березня їх поховали на Аскольдовій могилі – старовинному кладовищі на Дніпровському схилі. Величезний жалобний похід вирушив від залізничного вокзалу вулицями Безаківською (нині Симона Пет-

люри), Бібіковським бульваром (бульвар Тараса Шевченка), Великою Володимирською (повз будинок Центральної Ради), Фундуклеївською (Богдана Хмельницького), Хрещатиком, Олександрівською (Михайла Грушевського), Микільською (Івана Мазепи), Миколаївським узвозом (алея Героїв Крут) до церкви Святого Миколая на Аскольдовій могилі. Саме тоді М. Грушевський виголосив промову, яка починалася зі слів «*Dulce et decorum pro patria mori!*» («Солодко і прекрасно вмерти за отчизну»), Павло Тичина написав знамениту поезію «Пам'яті тридцяти», а Людмила Старицька-Черняхівська – есе «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами». В цьому творі є такі рядки: «Поки історія людська буде існувати, доти будуть всі, і далекі нащадки наші, з жахом, з огидою згадувати страшне слово "большевик". Каїн, Іуда і большевик – три людські потвори, три звіра, що викинула на світ Божий якась страшна безодня. Ні, і то порівняння неправдиве! Каїн убив брата, але сам вжахнувся свого злочинства і як безумний, кинувся тікати від братнього трупа; Іуда продав Христа, але не стерпів муки сумління і "удавився" сам. А большевик перед смертною карою, перед розстрілом одрізав носи, вуха, проколював очі, випускав тельбухи, добивав недострелених прикладами по голові, мов скажених собак, і тішився муками своїх братів».

Могила крутян не збереглася – в середині 1930-х років більшовицька влада знищила цвинтар на Аскольдовій могилі. Нині на цьому місці встановлено символічний надгробок,

біля якого щороку наприкінці січня відбуваються заходи пам'яті.

Останнім учасником бою під Крутами вважається юнкер 1-ї Київської юнацької школи імені Б. Хмельницького Матвій Данилюк, який дожив до відновлення незалежності України. Він помер у 1994 році на 103-му році життя.

За сучасними підрахунками, втрати українських військ під Крутами оцінюють у 70–100 загиблих. Серед них – 37–39 вбитих у бою та розстріляних студентів і гімназистів. Втрати більшовицьких військ під Крутами, за непідтвердженими даними, сягали 300 вояків.

Попри відступ, бій під Крутами не можна вважати однозначною поразкою українських сил. Оборонці Крут виконали бойове завдання. Вони нав'язали бій, завдали ворогові втрат, а під час відступу пошкодили мости і залізничні колії, тим самим затримавши наступ противника на кілька днів. Сам М. Муравйов у донесенні визнавав: «Причиною задержки служить порча мостов и дорог отступающими войсками Рады». Якби не це – відстань від Крут до Києва більшовики могли подолати за кілька годин і з'явитися під стінами столиці УНР у розпал повстання проти Центральної Ради, організованого їхніми місцевими колегами. Натомість, подвиг захисників Крут дав змогу українському уряду придушити повстання в Києві, провести евакуацію державних установ та завершити підготовку Брест-Литовського мирного договору між Українською Народною Республікою і країнами Четвер-

ного союзу. Після укладення миру німецькі й австро-угорські війська допомогли Армії УНР вигнати більшовицьких загарбників з території України.

Пропонуємо Вашій увазі фрагменти з низки спогадів (як уенерівських, так і більшовицьких мемуаристів) про бій під Крутами та похорон героїв-крутян у Києві.

Фрагмент спогадів командира українських військ Аверкія Гончаренка «Бій під Крутами»:

«Ставлю собі завдання подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за ст. Крути...

Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Ворожба-Бахмач.

На оборону цього надзвичайно важливого залізничного вузла командує військами отаман Капкан вислав "1-шу імени гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку військову школу", в складі якої було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Школа складалася з юнаків колишніх російських військових шкіл, з освітою не менше як 6 класів гімназії, а переважно з укінченою середньою школою.

Юнацька школа мала 2 курси; молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8.XII.1917 р. в команді ген. штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністративно належав до Чернігівщини, де військово-адміністративну справу провадив сотник (капітан) Тимченко...

22-го грудня 1917 року мене, як командира куреня Юна-

цької школи покликав до себе командуючий військами отаман Капкан.

Отаман Капкан наказав мені відїхати негайно до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних пакетів, я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь: – "Ви призначаєтесь командантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ. Забирайте решту юнацької школи. Потяг на ст. Київ-товарний уже готовий. На поміч – трудно чекати". З цим я відїйшов.

Щедро наділений повновластю з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоби не допустити большевиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали в майже безнадійну ситуацію. Тоді як серед шаліючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалися: його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край...

Очевидним було, що Київ не мав вільних військових частин.

Така ситуація, а до того ще й ворожо настроєне населення, яке косим оком дивилося на "інтелігентів"-юнаків, безперервні сутички з большевиками упродовж більше як місяця – це все дуже погано відбивалося на настроях школи. Частина юнаків – то були діти з-під селянської стріхи, з неусталеним ще світоглядом, і тільки інтуїтивно відчували правоту наших змагань. Це давало можливість держати курінь у рамках дисципліни.

Активність супротивника збільшувалася; під його натиском наші передні частини відступили, тільки вже не через Бахмач, а через передмістя його, бо робітники, з наближенням большевиків, виступали активно, збільшуючи і без того переважаючого нас у багато разів противника.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалюю більшовиків. Отож, після обслідування терену й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро.

25-го січня 1918 року дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат з 3-го курсу медицини Університету св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там сім днів, уміють вже стріляти та що в Києві – ціле пекло. Повідомлення про приїзд студентської сотні розійшлося серед юнаків, як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія.

Завдяки цьому, так високоцінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як піднесення духа, вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до затяжної боротьби.

27-го січня штаб сотника Тимченка раннім ранком відїхав у напрямі Ніжина, де стояв полк імені Шевченка, щоб з цим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула на ст. Крути о годині 4-й 27-го січня 1918 р.

Мені особисто треба було розв'язати справу, куди приділити студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити – поповнити школу, а можна було дати її як окрему сотню на ділянку оборонної лінії. До цього другого рішення я прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк, без огляду на свою інтелігентність, в критичній хвилину піддається паніці. Таких хвилин я передбачав аж забагато. Паніка ж під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу.

Тому-то командирові студентської сотні дав я відтинок найменше zagrożений противником. Познайомив командира сотні з ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди спрямовувати ранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відступу, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3-х студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на моє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки...

Раннім ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах; виглядало так, якби йшли на параді, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки.

Рельєф місцевості маскував нас, і щойно наближення на віддаль стрілу могло нас виявити.

В ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроті з Муравйовим. Його вимога в формі наказу звучала так: «Прігатовіться к встрече пабеданоснай краснай армії, прігатовіть абед. Заблужденія юнкероф пращаю, а афіцероф всьо равно расстреляю».

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

Тільки-но червоні зблизились на віддаль пострілу, ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони в розстрільну, зазнаючи великих втрат у своїх рядах. Наступні частини уже з поїзда приймали бойовий порядок.

Таким чином, москалі зайняли по фронту лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші – військово невишколені. Розтягнені по лінії завдовжки в 3 кілометри, ми, в обороні зарання нашої державности, вступили в нерівний бій.

Коло год. 10 ранку приїхала на панцерці 1 гармата, коло неї сам-один сотник Лощенко. Хто його прислав – не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина, борючись з подиву гідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок підкреслити.

Коло год. 12-ої – 1-ої почали червоні наступати на студентську сотню, але, вступивши в зону перехресного вогню, мусіли занехати свій замір; до цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів-Крути сотн. Семирозна, що прикривав наше ліве крило. Але той большевицький наступ був лише маскуванню, бо справжній наступ, як цього я й очікував, большевики спрямували на оточення нашого правого крила, що дало б їм в руки ст. Крути, відтинали б нас від нашої бази та уможлиблювало б їм цілковите оточення наших сил. Для цієї операції вони мали аж надто достатні сили для маневрування. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні поручн. Омельченко ранений. Цю страту болюче відчувалось, бо заступника його не було на місці. Та про це я довідався трохи пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах наше оточення розпочалося дуже солідно, з застосуванням усіх, тактикою

вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді я використав резерви. Введення в бій резерви, нашої останньої сотні, передрішало, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато чисельніша від нас сила противника прискорювала нам вирок і тільки слабе темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

В цім великім напруженні юнак Валентин Атамановський (студент Університету св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжена виступив на з'єднання з наступаючими на нас большевиками, себто, наступає на нас ззаду. Атамановський був дуже відважний, і що було в нім найбільше цінне – це завжди прекрасний гумор. І цю рішальну хвилину він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу. Треба було йому сказати правду про наше становище: наступ большевиків не припиняється, Шевченківський полк віддалений від нас за дві години їзди, а повний поїзд наших ранених бійців потребує опіки. Все, що лишилося, не мало можливости впродовж цілого дня через часті атаки противника хоча б найменшого перепочинку. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших утрат у людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдама-

ками під командою Симона Петлюри; вони були вже на ст. Бровари і там приготовлялися позиції.

Атамановського підіслав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце. Цей відступ студентська сотня мала розпочати першою.

Сотник Лощенко ще за дня мусів відїхати. З відїздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут підкреслю надзвичайну холонокровність й уміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої я не зауважував за час свого перебування на фронті під час світової війни серед старших, добре вишколених солдатів. По студентській сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: 2, 3 і 4; 1 сотня, що була в резерві, а вступила в бій по годині другій, здержувала противника, що намагався нас оточити, аж до повної темноти, після чого рештки цієї резерви відступили цілком з поля бою і прилучилися до школи. По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч під час бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти студентської сотні, 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелъон – та все це було даремно. Про долю брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Вони відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло на ст. Крути, а там зі сходу

надійшли якраз большевики; після того й розігралася ще раз кривава драма... їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, в час похорону, на своєму братові й його товаришах.

Станцію Ніжен справді обсадив наш Шевченківський полк, що хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж вступати в бій, а ще до того вночі, у нього забракло мітингового героїзму; а ще, певно, не знайшлося в ньому ні одного справжнього москаля, бо перед тим москалем він був би і слухняний до безтями і покірливий.

Повна небезпек була наша дорога відступу. Страшний день ще гудів у нас в ухах, а втрати в людях, що впали за свою державу, кликали до пімсти.

З Ніжена треба було усунути Шевченківців, що, на щастя, обійшлося без крові. 31 січня 1918 року на ст. Бровари, я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутності його начальника штабу сотника (нині генерал-полковника) Олександра Удовиченка.

Замість бодай хвилинного відпочинку, ми змушені були вже не боронити доступів до Києва, а брати його, бо в нім повстали місцеві большевики, що гарненько озброїлись і зорганізувались там, де був державний центр, отже – в серці України.

Та в цих боях я вже підлягав Симонові Петлюрі.

Тут мушу ствердити несовісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, що в своїх публікаціях старалися

вічною ганьбою покрити ім'я тої совісної старшини. Що так віддано керувала боєм та чесно разом з молодими вояками вмiла вмирати.

Також маю сумнів, чи напpавду ці автори безпосередньо приймали участь у бою, бо той, хто приймав там участь, не міг не знати, що й я, як командир, ні на одну хвилину не залишив позиції та останнім залишив поле бою. І тому, твердження тих авторів, що наша молодь там була без проводу, є неправдивою.

Докладний релятивний звіт з бою під Крутами зберігається на схованці у Києві.

Спpавою командуваннями військами Чернігівщини сотника Тимченка та його начальника штабу сотника Богаєвського зайнявся у свій час військовий суд, але до кінця справа не дійшла через повстання проти гетьмана в 1918 році. Отже, обвинувачення з цих двох старшин також передчасне і лежить воно на совісті тих осіб, що своїми інформаціями впровадили в блуд навіть такого високозаслуженого нашого кол. міністра й ученого, як професор Дмитро Дорошенко, що записав, як зрадників, в історію визвольних змагань України Тимченка і Богаєвського.

Так закінчився бій під Крутами.

Втрати сягали: 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин.

Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих оповита ореолом слави і стала взором для майбутніх по-

колінь!

Бери ж собі, наша молоде, приклад від своїх попередників з-під Крут і завжди у всіх своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде – не 3-ій Інтернаціонал, а Бог і Україна!».

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіно-сценарій / Іст. – культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – С. 209–215.

Фрагмент спогадів гімназиста 2-ї Української імені Кирило-Мефодіївського братства гімназії Ігоря Лоського «Крути»:

«Окрім згаданого сотника Омельченка, тоді ж призначено для першої сотні (друга сотня сформувалася після від'їзду першої під Крути й брала участь у боротьбі з большевиками в Києві) чотирьох чотових, одного молоденького старшину, згаданого вже Кольченка, і двох лікарських помічників, у той час студентів медичного факультету укр. університету. Бунчужним призначено учня 8-ої кляси Он. Сушицького, брата відомого професора Ф. Сушицького.

Пару днів перейшло досить спокійно, вивчаючи премудрість здвоювання рядів і поворотів право- й ліворуч. Але щось на п'ятий день, дуже рано, коли сотня ще спала, спальні наповнились якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями. Виявилось, що це приїхали до Києва господарі хати юнаки I-ї Військової школи. Вже більше місяця займали вони позицію на північ від Киє-

ва, коло Бахмача. Беззмінна варта, відсутність можливості переодягнутися і помитися, брак харчів й амуніції, а найголовніше – постійна, непевність, чи ворог не обійде та не захопить їхню горстку, до того вимучило їх, що вони вирішили, залишивши невеликий відділ на фронті, їхати до Києва добувати помочі. Що найбільше їх дратувало, це постійні заспокоюючі обіцянки від "головнокомандуючого" Капкана по телеграфу з Києва, що ось-ось прибудуть поповнення. Щоправда, деколи потяги з поповненням приходили, але... майже порожні. Ті ж козаки, які доїздили до місця призначення, гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а оголошують нейтралітет. За пару днів вони, звичайно, розсіювалися. Юнакам все це так надоїло, що вони вирішили самі здобути собі поповнення й, прибувши до Києва, заявили, що самі вони на фронт не вернуть. Але єдине військо, яким розпоряджав Український уряд, була перша сотня Студентського куреня. Щоправда, це військо, в своїй більшості ще не вміло й рушниці тримати в руках, але ж іншого виходу не було. До того ж самі Січовики (і то найбільше наймолодші з них) з великим захопленням поставились до можливості від'їзду на фронт. Найбільше прикро вражений був тим старенький полковник, який жив у школі і встиг щиро прив'язатися за кілька днів до молоді. З сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнаціятилітніх патріотів та проти стратегічних талантів панів Кап-

канів та Поршів.

В той же вечір приступлено до виряджування. Розгардіяш, який панував тоді у Києві, відбився навіть у такій дрібниці, як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу – штани, подерту шинелю й якусь арештантську шапку. Можна собі уявити, як гротесково виглядала сотня. Пересічний вигляд був такий: власні черевики, салдатські штани, зав'язані в долині мотузком (обвивачів не було), гімназійна чи студентська куртка або цивільна камізелька і згори шинеля, в якій найменше бракувало однієї поли.

Не ліпше виглядала зброя: старі, поржавілі рушниці... І це все в той час, як місяць після того, большевики, захопивши помешкання школи, знайшли там повні склади новеньких чобіт, одягу, не кажучи вже про амуніцію і зброю.

Одягнені й озброєні таким чином, чекали тої же ночі на потяг, аби разом з юнаками вирушити на фронт. Чекати прийшлося досить довго – лише по обіді наступного дня на залізничний тор, що проходив недалеко від школи, подано ешелон. Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина небіжчика Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді учня 6-ї класи, який нелегально вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шостиклясника Соколовського. Ледве стримуючи сльози, хре-

стила брата і всіх від'їзджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів "Ще не вмерла Україна" ешелон рушив на північ...

Переїзд відбувався весело. Центром загальної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти Ш. й К., що своїми безкінечними анекдотами, грою на сопілці і співами розважали всіх. Потяг старався яко змога менше затримуватись на станціях, аби оминати зайвих конфліктів з демобілізованими товарищами, які тисячами сиділи на станціях, чигаючи на проїзжаючі потяги. Через день після від'їзду з Києва було вирішено, що юнаки проїдуть далі на Бахмач, де лишився невеликий відділ на чолі зі старшиною Богданівського полку, тепер полковником С. Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові вправи. Але виявилось, що Бахмач уже зайнятий червоними і що скоро можна їх сподіватися в Крутах. Отже, прийшлося всім розташуватись у Крутах. В станційному будинку помістився штаб північно-західного фронту. Якщо пам'ять не зраджує, то було то коло двохсот юнаків, кілька десятків "вільних козаків" (головно старшин) і студентська сотня, здається 116 чоловіка. Крім того, пара кулеметів й одна гармата згаданого Лощенка. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми із попередженням, аби поводитись обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли. Невтомний сотник Омель-

ченко спромігся десь з місцевих військових складів роздобути трохи одягу – шинелі, гімнастюрки. На жаль, не вдалося дістати чобіт, а натомість видано було всім валянки, які на другий день під час відступу послужили безпосередньо причиною того, що кілька січовиків попало до полону. Всю сотню розбито на три частини – одна відійшла в розвідку, частина зайняла варти, а більшість послано рити окопи за кілометр від станції.

За суматохою незаметно пролетів день. Пізно увечері повернули ті, що рили окопи, і, як скошені, повалились на лавки спати. Залишився на ногах невеликий відділ, що мав нести охорону. Запізнена зима вступила нарешті в свої права. Стояла чудова морозна ніч, тишу лише інколи переривали далекі постріли. Але в станційному будинку було досить весело. Січовики, які стояли на варті, чули, як штаб, незважаючи на тяжке положення відтинку, веселився. Десь під ранок з бічної лінії залізниці надійшов потяг, наповнений "товарищами". У багатьох була зброя. Перше, до чого хотіли січовики кинутись – це обеззброїти. Але "товарищі" знайшли несподівано захист в українському штабі, який, мабуть, під впливом алкогольних парів, розпорядився пропустити потяг на північ. Іншими словами, ворожі сили свідомо збільшено на кілька сот люда.

Наступив роковий день бою. З самого ранку більша частина українського війська зайняла лінію окопів, яких двадцять чоловіка залишено на станції, як прикриття. Українська ла-

ва розташувалась в той спосіб, що праворуч від залізничного тору лягли юнаки, ліворуч студентська сотня. На самому ж торі стояла на платформі з паротягом єдина українська гармата і коло неї невтомний Лощенко, який взяв собі до допомоги одного із студентів. Десь коло 10-ї ранку з'явилися на обрії ворожі лави і в той же час большевицька артилерія почала обстріл. Обстріл був досить інтенсивний, але в рівній мірі невдалий – стрільна лягали десь в полі. Натомісць Лощенко стріляв досить вдало. Добре відстрілювались юнаки. Гірше було із студентською сотнею. Не кажучи вже про те, що багато не вміло стріляти, невелику кількість набоїв швидко вистріляно і післано на станцію за набоями. Але виявилось, що на станції вже штабу не було, він сів на потяг і втік, але, що найгірше, з переляку причепив до свого паротягу вагони з амуніцією. Аж десь за Ніжином на другий день нагнали відступаючі недобитки студентів та юнаків штабний потяг.

Стан був розпучливий. Швидко мушили замовкнути українські кулемети, не маючи амуніції. А більшовики наступали все ближче, вже можна було розпізнати постаті матросів, тієї краси і гордості революції, які йшли в першій лаві. Командування юнаків передало по лаві наказ відступати, але десь по дорозі наказ переплутано, й студентська сотня почула, що треба наступати. В той час, коли праве крило розпочало відступ, ліве рушило вперед. Можна собі уявити, що ворог скористувався з оголення правого крила й зайшов у тил

студентській сотні. В той час смертельно поранено сотника Омельченка, що ще збільшило загальне безладдя. Студенти почали відступ. Ті, що були на крайньому лівому крилі, відступили, минаючи станцію, вже зайняту ворогом, й щасливо добралися до свого ешелону, який стояв в пару кілометрів від станції. Та ж частина, що була ближче до залізничного тору, відступаючи, не знала, що станція вже зайнята, і була оточена. Побачивши це, студенти спробували пробитися, але то вже було неможливе. Кілька людей заколено багнетами під час тої невдалої атаки, більшість попала до полону. Щоправда, кілька з них могли б врятуватися, але на заваді стали згадані валянки – вони від снігу намокли, зробилися страшенно тяжкі, так що втікати в них не було змоги...

Так протягом одного дня рішилася доля студентської сотні. Залишаючи третину своїх товаришів вбитими і в полоні, відступала решта в напрямі на Київ. Відступ тягнувся досить довго, по дорозі нищено залізничний тор, зривано мости і т. д. Найдовше затримались у Дарниці під Києвом. Лише коли стало ясно, що двіста з чимось юнаків і студентів, все одно не в силах зупинити наступу кількатисячного ворога, що з півночі й сходу наближається до Києва, – комендант юнаків, який перебрав команду також над студ. сотнею, наказав усім розійтися...

Як уже згадувано вище, 35 Січовиків опинилося в полоні. Лише сім із них врятувалося, і зі слів їх, уже кілька місяців пізніше, почули Січовики про жахливу долю своїх то-

варишів. Цілу добу знущалися над ними червоні побідники. Маленькі Жиденята, яких було багато серед червоних, підскакували. Бо інакше не могли дістати, або вдарити в обличчя... Зрештою, на другий день всіх, окрім згаданих семи, розстріляно. Перед розстрілом учень семої кляси П-ої укр. гімназії – галичанин Пипський, затягнув повним голосом український гімн, усі підтримали.

Чому якраз сімох не розстріляли? Вони самі добре не знали. По якійсь дивній фантазії залишено при життю кількох ранених, одного учня, сина машиніста, пізнав машиніст, що возив большевицького ватажка Богданова, з яким разом пиячив, і знаючи батька того учня, випросив у Богданова для нього помилування. Зрештою, один врятувався просто завдяки тому, що, коли всіх виводили на розстріл, він спокійно пересів до поранених і з таким спокоем та переконанням заявив матросам, що сам Богданов обіцяв йому дарувати життя, що матроси просто остовпіли. Справді допоміг один з матросів, мабуть Українець з походження, який підтвердив фантазію про Богданова. Звичайно, ті сім чоловіка, мабуть, все одно були б розстріляні, бо їх відправлено до Харкова, в розпорядження товарища Антонова (якщо не помиляюсь, budouчого совітського полпреда у Празі), але на їхнє щастя, товариш Антонов у час їх прибуття до Харкова був непритомний від пияцтва. Наших Січовиків тим часом помістили в шпиталі, а звідти уже сестри-жалібниці і лікарі-українці допомогли їм втікти...

Трупи розстріляних під Крутами кинули большевики просто до ями, але, після відходу останніх, доколичні селяни поховали їх по християнському звичаю й на могилі поставили хрест. Це дало змогу пізніше, коли вже Українці з Німцями вернули до Києва, викопати тіла замучених й привезти до Києва... В самий розквіт запашної весни, прибула з Крут сумна валка. Тяжко було між тими, подібними між собою жакливою подібністю смерті мерцями, віднайти рідних, друзів, знайомих... А на слідуючий день потягнувся з двірця сумний похід. Лише за кількома трунами не було нікого, крім товаришів по шкільній лавці і зброї – це були гімназисти Галичини, що своєю кров'ю принесли жертву на вівтарі української соборності.

В супроводі тисячного натовпу тягнувся цей похід вулицями Києва. Зупинилися коло Педагогічного Музею, аби почути останнє слово прощання від представників уряду.

"*Dulce et decorum est pro patria mori*", – промовив до polegлих голова Центральної Ради проф. М. Грушевський.

На Аскольдовій могилі, на березі Дніпра, знайшли свій вічний спочинок жертви Крут. Не було тут лишень згаданого голови гімназійних зборів Павла Кольченка. Аж пізніше довідались, що Кольченкові вдалося втекти з большевицьких рук, але вже десь під Ніжином захопили його матроси з большевицького панцирника і після нелюдських знущань мертвого кинули на Ніжинському двірці.

На закінчення ще кілька слів. Буде перебільшенням на-

звати Крути, як це часто роблять, українськими Термопілами. Не кажучи вже про те, що бій під Крутами не мав жодного стратегічного значіння, але й трагічна його розв'язка блідне після тих гекатомб жертв, які з того часу і по нинішній день несе Україна. Одного лише не дасться цьому, може, й незначному епізодові відібрати, це того чистого, нічим не скаламученого національного ідеалізму, який був у ті часи в українській молоді, і висловом якого був бій студентського куреня під Крутами. Бо дійсно тут ніяких інших моментів, чи то авантуризму, чи соціальної помсти – факторів, що відігравали часто велику роль в нашій боротьбі з большевизмом, не знайдемо. І не вина тої молоді, що порив її реальної користі не приніс. Якраз спомин про крутську трагедію мусять лишитись як грізне *memento* нашого українського невміння організувати ті моральні сили, які в українстві є».

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст. – культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – С. 197–200.

Фрагмент спогадів члена комітету більшовицької 1-ї революційної армії Сергія Мойсеєва «Полк рабочей Москвы»:

«Постепенно вокруг Рогожского районного комитета партии и районного Совета объединялся боевой актив. Из рабочих, наиболее сроднившихся с военным делом, выделилось боевое красногвардейское ядро. Однако бойцам Красной гвардии предстояло пройти еще немало испытаний, прежде чем был создан рабочий Рогожско-Симоновский полк. Пер-

вым таким испытанием явилась поездка на Украину. Рогожские красногвардейцы в составе Московского межрайонного отряда оказали серьезную помощь украинскому трудовому народу в борьбе против буржуазно-помещичьей Рады...

Надо сказать, что, несмотря на трудности со снабжением, нам выдали новое обмундирование: шинели, шапки, шаровары, гимнастерки и обувь. Все радовались новеньким, только что с завода, трехлинейным винтовкам и патронным под-сумкам с ременными поясами. Пулеметов не было, зато более чем достаточно имелось ручных гранат. Патронов получили с таким расчетом, чтобы не ощущать нужды в них хотя бы в первое время (в дальнейшем рассчитывали на снабжение за счет врага).

В отряде насчитывалось около тысячи человек. Подразделение каждого района избирало себе командный состав. Жили красногвардейцы в железнодорожных составах порайонно. Районные подразделения напоминали роты в полку, хотя по численности бойцов они были укомплектованы далеко не одинаково...

Вначале командиром нашего отряда был назначен бывший прапорщик, участник Московского вооруженного восстания, член большевистской партии Егоров. Его направил к нам Московский Центральный Штаб Красной гвардии. Но дней через 10–15 по прибытии на Украину Егоров принял командование над группой красногвардейских отрядов, в число которых входил и Московский, а во главе нашего от-

рядом встал бывший старший унтер-офицер большевик Афоничев.

Из Москвы сводный отряд выехал в середине декабря. В Белгороде по просьбе местного Совета мы обезоружили польский легион. Легионеры подчинились без единого выстрела, за их счет увеличили запасы патронов и, что особенно важно, обзавелись несколькими пулеметами...

...Из Белгорода мы выехали спокойно.

В Харькове получили первый серьезный боевой приказ: выбить противника с узловой железнодорожной станции Лозовая и, заняв ее, ожидать дальнейших распоряжений. Нам и на этот раз не удалось сразиться: враг отступил, и Лозовую мы заняли без боя.

На Лозовой наш отряд находился несколько дней. Один за другим к нему присоединялись новые отряды рабочих-красногвардейцев из других индустриальных центров. Помню, первыми пришли шахтеры из Никитовки под командованием Жлобы.

Скоро из пролетарских отрядов выросло красногвардейское соединение, получившее название Первая революционная украинская армия. В ее составе московский отряд участвовал во многих боях, устанавливал власть Советов в Павлограде, Ромодане, Синельниково, Полтаве, Екатеринославе, Константинограде, Киеве и других городах.

К моменту прибытия на Украину бойцы наших отрядов в большинстве своем совершенно не знали военного дела,

даже построиться не могли без сутолоки. Если бы такая необученная часть принадлежала к буржуазной армии, то в сражении она представляла бы беспомощное скопище людей, обреченное на уничтожение. Но красногвардейские отряды, даже необученные, но воодушевленные великой идеей революции, сражались храбро, инициативно и били белых, несмотря на их несомненно более высокую военную выучку и опыт...

А сколько мужества, отваги проявили красногвардейцы в бою под Крутами. В моей памяти хорошо запечатлелись те горячие дни.

Задача взять Круты – узловую станцию между Бахмачем и Нежином – была возложена на Московский и Тверской красногвардейские отряды. Здесь многим довелось проверить свою стойкость под огнем врага.

Вытянувшись длинной вереницей теплушек, наш состав медленно приближался к станции Круты. Около открытых дверей вагонов толпились красногвардейцы с винтовками в руках, готовые каждую минуту начать перестрелку с противником. Впереди – бронированный вагон. Установленное на нем трехдюймовое орудие вело редкий огонь.

Так мы и продвигались вперед, пока не остановились перед разобранными неприятелем рельсами. Дальнейшее наступление решили вести стрелковой цепью.

Перед нами лежало открытое поле. Красногвардейцы выпрыгивали из теплушек. Новенькая военная форма на мно-

гих сидела неуклюже, шинели топорщились. Руки, еще не привыкшие к оружию, неловко держали винтовки. Но все в бойцах дышало задором и отвагой.

– Цепью, так цепью!.. Даром, что в цепи не ходили, а бело-огвардейскую сволочь все равно расколотим!

Таково было общее настроение.

Бойцы проворно спустились с высокой железнодорожной насыпи, направляясь в лощину, которая тянулась параллельно линии неприятельских окопов, преграждавших пути к станции Круты.

Мы продвигались перебежками: ложились и вновь устремлялись вперед. Враг вел артиллерийский и ружейно-пулеметный огонь.

Красногвардейцы, как и было условлено, не открывали огня с дальнего расстояния. Бойцы сами пресекали попытки соседей начать стрельбу без команды:

– Не стреляй! Патронов мало!

Хорошим командиром снова показал себя Павлов. Он распоряжался спокойно и уверенно. В его обычно задумчивых и немного грустных глазах светилась решимость. Казалось, что он одновременно видел все. Высокий, в белой лохматой папаше, Павлов появлялся то в одном, то в другом месте, там, где это оказывалось наиболее нужным.

Хладнокровно, инициативно действовал во время наступления и Ефим Лapidус, член Московского отрядного комитета. Я все время не упускал Лapidуса из виду. Как сейчас

помню его в то свежее, чуть туманное утро. Большие карие глаза спокойны, желтовато-смуглое лицо – в рамке темных волос. Они выбиваются волнистыми прядями из-под тяжелой папахи. Видно, что папаха ему велика и, сползая на лоб, надоедает. Он досадливо откидывает ее на затылок.

А вот Петр Титов. Он старается точно выполнить все, что наказывал командир. Но вид у него невоенный, винтовку держит так, словно боится потерять.

Все шло более или менее организованно, пока красногвардейцы не заметили движения в стане противника. Тут многие открыли беспорядочный ружейный огонь.

– Не стреляй! Не стреляй, не трать патронов! Не стреляй, вам говорят! – надрывались командиры, но стрельба не прекращалась.

Пожилой красногвардеец, видимо из бывших солдат, вскочил на ноги. Он весь побагровел от досады:

– Не стреляй, вам по-русски толкуют!.. – и крепко выругался. Его громкий голос далеко разнесся по цепи. Стрельба чуть стихла, а потом вновь возобновилась.

Со стороны станции донесся грохот сцепляемых вагонов, и тотчас в небе растаял дым уходящего паровоза. Красногвардейцы поняли, что враг спасается бегством. Без всякой команды бойцы бросились вперед. Все перемешалось, районные подразделения перепутались: попеременно с замоскворецкими бойцами устремились вперед краснопресненцы и рогожцы. Красногвардейцев охватил могучий порыв. Люди

сами стихийно избрали главное направление: центр неприятельских окопов и железнодорожную станцию.

– Держи белогвардейскую сволочь! Не давай садиться! Бей буржуев!.. Ура-а!..

Красногвардейцы стреляли на бегу.

Широкими шагами мерил пространство впереди других Петр Титов. Пригнувшись, он держал винтовку наготове. Теперь она не мешала Титову. Он крепко сжимал оружие, не отрывая глаз от юнкерских окопов, время от времени бросал одни и те же слова:

– Торопись, ребята!

Я бежал рядом с Афоничевым.

И ему, и другим красногвардейцам, побывавшим на фронтах империалистической войны, было совершенно ясно, какой огромной опасности подвергался отряд, наступая в таком исключительном беспорядке. Но изменить ход событий уже никто не мог.

– А, будь что будет! – с ноткой отчаяния воскликнул Афоничев, подмигнув мне и привычным движением подхватил винтовку.

Как буря, мчались бойцы вперед, – надвигалась неудержимая лавина, готовая смести на своем пути любое препятствие!

Если бы у врага сохранилась решимость к борьбе, то в степи перед Крутами на месте красногвардейских отрядов осталось бы кровавое месиво. Но, к счастью для нас, юнкерский

заслон, оставленный в окопах, был полностью деморализован нашим штурмом. Юнкера прекратили огонь и, высыпав серой массой из окопов, что было духу бросились к станции.

Миновав пристанционные дома, мы выбежали на железнодорожные пути. Но догнать юнкеров не смогли и увидели лишь последние вагоны поезда, скрывавшегося за поворотом. Захватив Круты, красногвардейцы стали тщательно осматривать станцию и поселок. Они уже знали, что при взятии города нужно прежде всего убедиться, нет ли какой-нибудь засады, не остались ли контрреволюционные гнезда, нет ли тайных складов оружия, не спряталась ли где-нибудь кучка белогвардейцев.

Не прошло и десяти минут, как бойцы уже привели двух офицеров. Не успев удрать, те спрятались на станционных задворках. Угольная пыль и грязная солома никак не гармонировали с их холеными лицами и шинелями из дорогого сукна. Белогвардейцы были перепуганы и заискивали перед конвоирами, которые смотрели на них с нескрываемым презрением, но не произносили ни звука.

– Что-то вчера не такие были, господа офицеры! – раздался певучий, насмешливый голос молодой украинки, вышедшей из укрытия.

На станции стали скапливаться местные жители. Появилась какая-то пожилая женщина с заплаканными глазами, сверкающими ненавистью. Она рвалась к офицерам и пронзительно кричала:

– Убийцы, убийцы!..

Ее с трудом удерживал рабочий и что-то говорил, показывая на красногвардейцев.

– У нее сына расстреляли, – тихо объяснил кто-то из толпы.

– Братцы! Родимые! – взывала к нашим бойцам женщина, потерявшая сына. – Бейте их, окаянных! Они нас, рабочих, не жалеют! Мы все вам поможем!..»

Моисеев С. И. Полк рабочей Москвы. – М.: Воениздат, 1960. – С. 14–22.

Спогади української громадської діячки і журналістки Хариті Кононенко «Крути (Памяти безталанних друзів)»:

«Минуло 4 роки, з того часу, як сталася страшна Крутська подія. Та хай минають сотки літ, а український нарід не повинен забувати тих 17-20 літніх героїв, що поклали свої голови за його щастя і долю. А ми, ті що загубили тоді своїх найдорожчих друзів, ми через все своє життя пронесем у своїх спогадах їх світлий образ.

Ще під час смутних днів, 1918 р., коли Київ переходив від Українців до большевиків і від большевиків до Українців, до нас дійшла жахлива звістка про крутську катастрофу, яка сталася 16 січня старого стилю. У нас в осередку середнешкільників ся звістка зробила гнітюче вражіння. Багато й наших товаришів загинуло там. Кольченко, Мисан, Соколовський та й ще деякі наші осередчане не вернулися до нас більше.

Як зібрались ми перший раз після відходу большевиків, то тільки й говорили про Крути. Називали імена загинувших, а в голосі брєніла ще надія: може ще вернеться?.. Та незабаром останню надію втратили. Нас повідомили, що забитих привозять до Київа, і щоб ми готувались до похорон. Нашвидку склався комітет з представників: студентів, середнєшкільників та родичів. Нам середнєшкільницям – Тані Марковській і мені, доручено закупити квіти, і прибрати труни. Наш невеличкий осередчанський хор за допомогою пані Шуровської готувався до панахиди. Ми всіх сил прикладали, щоб провести в останню дорогу наших товаришів як найкраще, як найтепліше.

Нарешті привезено до Київа 28 трун. Дехто з наших пішов на двірець довідатись хто саме був серед забитих. У вечері повернулись засмучені бліді зі страшними вражіннями. Трупи було так понівечено, вони були в такому стані, що пізнати кого-небудь було майже не можливо. З наших осередчан Соколовського признала його мати, дехто пізнав Мисана, був ще один труп, думали, що Кольченка, але певности не було, що се саме він, бо очі було виколото, лице так знівечено, що тільки по маленькому шраму на руці можна було догадатися що се він.

Сумні, зажурені в день похорон, ходили ми купувати квіти. Майже в кожній крамниці, куди ми заходили, заготовані похоронні вінки з написами: там від рідних, там від друзів, від Центральної Ради, від якогось з міністерств, або

котроїсь організації. Продавці, довідавшись, на що ми купуємо квіти, додавали нам дві-три квітки від себе, прохаючи покласти їх до трун тих, хто не мав в Києві ні родичів, ні знайомих.

З тяжкими почуттями приїхали ми на двірець. Дізнавшись чого нам треба, нас провели до вагону, що стояв на запасних реях. По приставленій драбині увійшли ми в товарний вагон. Тут просто на підлозі, одна коло одної стояло 28 чорних трун. І в сих простих деревляних трунах лежав найдорожчий скарб України – лежали її сини, що без жалю віддали своє молоде життя для її добра і слави, за волю і щастя свого народу. Сльози набігли на очі, здавили горло і тяжке ридання вирвалося з грудей.

За що, за що ви загинули, марно віддали своє життя? Зрадники старшини покинули вас, утікли, і ось вони житимуть, користуватимуться з утіх життя далі, а ви, що заслужили кращої долі – ви лежите тут мертві, замучені!

Одкрили першу труну: серйозне обличчя Мисана. Губи міцно стиснуті, очі закриті, вираз обличчя, як і при життю, задумливий, рішучий. Далеко від рідні, від близьких, попрощався він з життям. Взятий в полон під час наступу російських військ на Галичину, він давно ждав повороту до дому. І не діждався, віддав своє молоде життя за щастя інших, за рідний край, за єдину святу Україну. Спасибі тобі, друже, і прости, якщо за твого життя серед нас, ми може мало уваги тобі присвятили. Люди тоді тільки як слід оцінюють ближ-

нього, коли його нема вже поміж ними і повернути не можна!

Друга труна якогось невідомого. Молоде безвусе обличчя з виразом дитини, яку без вини ображено. Хай наші квіти будуть тобі подякою від усього Українського народу.

Підійшли до третьої труни. Тільки хотіли зняти вікно, як почувся чийсь істеричний, жіночий голос: "Не займайте, се моя труна!" Се мати Соколовського оберігає спокій свого сина. Довідавшись, що ми товаришки покійного, вона тяжко заридала: "Нема вже його поміж вами, нема, не буде він більше ходити на ваші збори в Осередку".

А ось і труна того, хто колись був Кольченком. Та нема сили дивитися. Милій, дорогий товаришу, що зробили з твого веселого, безжурного обличчя ті звірі? Де твої очі, повні завзяття й захвату – юнацького запалу. Нема, нічого нема! Один страшний синій труп, а на місці блакитніх живих очей дві страшні дірки... Пригадується фраза небіжчика під час одного з останніх побачень: "Яке гарне, яке чудове життя!" Ми вертались тоді після веселої вечірки, безжурні, радісні, стомлені веселощами, він тоді перетанцював всіх. Він так любив життя. І він умів жити. З таким захватом, з такою енергією працював в Осередку, організовував, закладав, головував в різних комісіях, надаючи їм стільки ваги і значіння! Як недавно ще ми склали заяву до Центральної Ради про те, щоб міністром освіти назначили І. Стешенка. Бить по сему – сказав він, пристукуючи долонею печатку Осередку Середнешкільників. І зробилось дійсно по нашому. За весь час

нашого знайомства я не пам'ятаю Кольченка без бадьорої, безжурної усмішки. Говорливий, енергичний, рішучий. Перед відходом на фронт, прощаючись зі мною і моєю подругою, він теж сміявся: "Дівчаточка, ми вернемося переможцями". Не судилось – вернулись, та не переможцями!

Перейшли до інших трун. Деякі були вже прибрано, коло деяких ще пораються родичі. Ось тут труна Володі Шульгіна, що подавав стільки надій...

Та нема сил і змоги спинитись над кожною труною. Нема того пера, яке б списало все те горе, що ховалось в сьому товаровому вагоні, в сих чорних трунах!

О другій годині винесли труни, поставили на прості поvozки, і рушив сумний похід. Попереду несли вінки, всі з жовто-блакiтними стьоjжками, деякі з чорними. За трунами йшли рiдні, близькі, друзі. Сила народу проводжала героїв до їх могили. Наш Осередок iшов окремо. Сумно похилені голови: попереду несуть прапор. Спiває кілька хорів, кінчить один, починає другий. Дійшла черга й до нашого хору.

"Святий боже, святий кріпкий...", – почав один з хористів... "Святий безсмертний...", – підхопили кілька голосів, та на раз урвались. Тяжке ридання вихопилось із грудей замість співу!

Дехто з хлопців старався ще стриматись, та недовго ви-

держали і ввесь наш Осередок тяжко, болюче ридав. Горячий жаль обхопив нас: не всі ми тут, он попереду везуть тих, хто вже ніколи не буде разом з нами! Не скоро, дуже не скоро зміг знову співати наш хор.

По дорозі сумний похід кілька разів спинявся. Наші Діячі та члени Уряду говорили гучні промови, та нехай іншим разом згадається про їхні нещирі слова, які тоді викликали в нас стільки обурення і ненависти. Говорили їх ті, чиє місце скоріше повинно було бути там, де загинули сі 17–20 літні юнаки.

Ховали на Аскольдовій могилі. Дорога була дальня, але ніхто з наших осередчан не пристав по дорозі – всі йшли до кінця.

На краю провалля вирита широка яма. Уже стемніло, коли спустили туди першу труну, за нею другу, третю. Застукотіли грудки глини по віках і глухим стогором відбилися в наших серцях.

Прощайте, дорогі друзі-товариші! Ми, що zostалися жити, покладемо все наше життя, всю нашу працю на те, щоб продовжити те, за що ви зложили свої голови – щоб наша безталанна мати Україна перемогла одвічних ворогів і сама запанувала у своїй хаті!»

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіно-сценарій / Іст. – культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – С. 274–276.

Більшовицьке повстання в Києві проти Української Центральної Ради

29 січня в Києві спалахнуло повстання проти Української Центральної Ради та її уряду. Це сталося в розпал наступу військ М. Муравйова на Київ і збіглося в часі з боєм під Крутами та низкою інших боїв, що відбувалися на Лівобережжі.

Епіцентром повстання став завод «Арсенал» на Печерську. До повсталих приєдналися робітники Шулявки (машинобудівний завод Гретера і Криванека), Деміївки (снарядний завод, обмундирувальні майстерні), Подолу (Дніпровське пароплавство, суднобудівна верф, водопровідна станція, взуттєва фабрика), Головних залізничних майстерень, а також військові українських частин, які ще незадовго до того вважалися лояльними до Центральної Ради – полку імені Петра Сагайдачного, полку імені Тараса Шевченка, Богданівського куреня. Цей прикрий факт довелося визнати і урядові УНР. У своїй відозві до громадян Києва від 1 лютого 1918 року він стверджував: «З наказу большевицьких народних комісарів з Петрограда частина Київської військової залоги (гарнізону) повстала проти Української Центральної Ради... Місто Київ і вся України переповнена надісланими петроградським правительством за великі гроші більшови-

цькими агітаторами та красногвардійцями». Сили повсталих сягали 1400 – 2000 багнетів.

В Києві перебувало ще досить багато військових частин (загалом, щонайменше, 3500 багнетів), які відмовилися виконувати накази військового відомства УНР, але й не підтримали повсталих. Здебільшого вони оголошували нейтралітет і займали вичікувальну позицію, сподіваючись стати на бік тих, хто перемагатиме, або й взагалі уникнути будь-якої участі у протистоянні.

Українська Центральна Рада на момент початку повстання в Києві могла покласти на приблизно співставні сили – близько 2000 багнетів. То були окремі курені 1-го Українського козацького полку імені Богдана Хмельницького, полку імені Павла Полуботка, полку імені Івана Богуна, полку імені Костя Гордієнка, а також 1-й Український курінь січових стрільців (колишній Галицько-Буковинський, що складався з ексвійськовополонених австро-угорської армії), Чорноморський (Морський) курінь, загони вільного козацтва і озброєні загони працівників державних установ УНР. Важливим «козирем» в руках прибічників УНР була наявність від 3 до 6 бронеавтомобілів зі складу 1-го Українського панцирного дивізіону під командуванням поручика Борковського.

Леонід П'ятаков

Безпосередніх приводів до початку повстання було два. Перший – це виявлення поблизу станції Пост-Волинський (нині – Київ-Волинський) тіла вбитого Леоніда П'ятакова. 29-річний Л. П'ятаков, один із лідерів київських більшовиків, був третім сином заможного цукрозаводчика, закінчив Київський політехнічний інститут, став інженером. Однак замолоду долучився до лав більшовицької партії, очолив

військову організацію Київського комітету РСДРП(б), був членом виконкому Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, а також депутатом Всеросійських Установчих зборів від Південно-Західного фронту. Він проводив активну агітацію серед військовиків, закликаючи їх припинити підтримувати Центральну Раду і перейти на бік «істинно народної» влади – тобто, більшовиків. Вночі 7 січня 1918 року на київську квартиру П'ятакових прийшли невідомі солдати, заарештували Леоніда і вивезли у невідомому напрямку. На всі подальші запитання родичів генеральний секретар військових справ УНР Микола Порш заявляв, що йому нічого не відомо про цю справу. Києвом почали поширюватися чутки про те, що Л. П'ятакова жорстоко вбито – живим втоплено в ополонці на Дніпрі. Лише через три тижні тіло Л. П'ятакова було виявлене поблизу залізничної станції Пост-Волинський. За словами більшовицької діячки Євгенії Бош, яка була дружиною Леонідового брата Георгія, «труп тов. Леоніда нашли под мостом с простреленной раной в области сердца, с вырезанными во всю длину тела полосами, выколотыми глазами и исполосованного сабельными ударами».

Похорон більшовиків та їхніх прихильників, загиблих у боях проти військ УНР.
Київ, Маріїнський парк, 17 лютого 1918 року

Попри заяви уряду УНР про непричетність до вбивства Л. П'ятокова, виявлення його понівеченого тіла спонукало більшовиків та їхніх прихильників до повстання проти Центральної Ради. Трохи пізніше, під час тритижневого панування «червоних» у місті в лютому 1918 року, Л. П'ятокова було поховано у братській могилі в Маріїнському парку. На мітингу, присвяченому його пам'яті, молодший брат Георгій П'ятков пообіцяв помститися «всім ворогам», що, вірогідно, спровокувало чергову хвилю більшовицького терору і позасудових розправ у місті.

Варто зазначити, що за Гетьманату Павла Скоропадсько-

го в червні 1918 року проводилося розслідування вбивства Л. П'ятакова. Свідком виступив ротмістр Українського гусарського полку Журавський. Він заявив, що наказ про арешт отримав від уряду УНР, а вбили Л. П'ятакова його підлеглі-козаки.

Другим приводом до початку повстання став наказ військового міністерства УНР про вивезення всього вугілля з «Арсеналу» для потреб бронепотягів. Це автоматично означало зупинку виробництва і спричинило вибух невдоволення робітників. На заводі було створено революційний комітет (ревком), до складу якого увійшли член Центрального виконавчого комітету рад України Олександр Горвіц, командир 1-го куреня українського полку імені П. Сагайдачного Сила Міщенко, робітники Іполит Фіалек і Микола Костюк.

Олександр Горвіц

Безпосереднє керівництво військовими діями було покладене на С. Міщенка. Однак повсталим відверто бракувало єдності та узгодженості дій. Фактично, робітники «Арсеналу», Подолу, Шулявки, Деміївки, Головних залізничних майстерень діяли окремо один від одного, оскільки Київський комітет РСДРП(б) виявився неспроможний скоординувати їхні зусилля. Це спростило завдання урядових сил, дало змогу перекидати війська з одного району міста в інший

відповідно до обстановки.

Більшовицьке повстання розпочалося в ніч проти 29 січня. Цей самий день став найбільш критичним для існування Української Центральної Ради. Причому, найбільшу загрозу становили не повсталі арсенальці, як заведено вважати, а робітники Подолу. Їхні загони піднялися Андріївським узвозом до Великої Володимирської вулиці, зайняли Софійську площу, військовий телеграф, готель «Прага» і Золоторітський сквер на розі Великої Володимирської і Прорізної. Звідти до будівлі Центральної Ради залишалося менше 400 метрів. Секретареві УЦР Михайлові Єреміїву довелося негайно створювати загін для охорони парламенту УНР: «Змобілізував своїх урядовців, а в тому числі й дівчат, озброїв їх японськими карабінами, які ми знайшли в люку, там же навчив їх стріляти, і ми несли сторожу в вестибюлі будинку, забарикадувавши всі інші двері меблями. Вулицею часто проходили ватаги озброєних, і ми ніколи не знали: чи то наші, чи вороги. З нас вправно стріляти вміли тільки двоє, а тому я звелів решті тримати рушниці завше догори, що було не зайве».

Ситуацію врятував підполковник Олександр Жуковський. Він зібрав загін співробітників військового відомства УНР, на чолі якого вибив повсталих із Золоторітського скверу. Отримавши допомогу (в тому числі гарматний броневий автомобіль під командуванням Вікула Дітеля), О. Жуковському до кінця дня вдалося відтіснити противника до Трьохсвяти-

тельської вулиці. Рішучість і хоробрість, з якою діяв О. Жуковський, пояснювалася його попереднім фронтовим досвідом: в роки Першої світової війни він був удостоєний Героївської зброї за багаторазову участь в багнетних атаках і виявлену при цьому відвагу.

Наступного дня українським військовим вдалося заблокувати завод «Арсенал», фактично відрізавши його від інших осередків повстання. Основні сили було кинуте проти подільських і шулявських робітників. Подільці спробували підібратися до будинку Центральної Ради через Хрещатик, вулиці Прорізну і Фундуклеївську (нині – Богдана Хмельницького). Цього разу становище врятував полк імені Костя Гордієнка під командуванням Всеволода Петріва. Повсталих із великими втратами було відкинуто аж на Поділ. Спроби деміївських і шулявських робітників перейти у наступ виявилися безуспішними.

Олександр Жуковський

Ввечері 31 січня лідери Української Центральної Ради спробували порозумітися з повсталими арсенальцями. У Маріїнському палаці почалися переговори, які, втім, не привели до укладення якихось домовленостей. Представники повсталих висунули такі вимоги: війська УНР мають припинити бойові дії проти них; вільне козацтво, що воювало на боці УНР, має бути роззброєне; скликати з'їзд рад робіт-

ничих і селянських депутатів Києва та Київської губернії та Всеукраїнський з'їзд рад для обрання нового українського уряду. Такі вимоги Центральна Рада вважала неприйнятними. Як свідчив учасник перемовин від арсенальців С. Міщенко, делегати від УЦР взяли перерву, а невдовзі після того Маріїнський палац було зайнято козаками полку імені Петра Дорошенка, які заарештували делегацію повсталих.

8 Вільне козацтво – добровільні військово-міліційні формування, створені з метою захисту прав і свобод громадян та підтримання порядку.

Самому С. Міщенкові пощастило врятуватися від розстрілу втечею. Надалі він робив кар'єру у складі Червоної Армії, дослужився до звання комбрига і генерал-майора, проте 1941 року був звинувачений в «антирадянській агітації проти політики партії та Радянської держави» та розстріляний в Бутирській в'язниці Москви.

Тим часом, повсталі прихильники більшовиків захопили водогінну й електричну станції та вимкнули їх. Обстановка в Києві, переважна більшість мешканців якого залишалися сторонніми спостерігачами кривавих подій, дедалі загострювалася. Газета «Нова Рада» повідомляла: «Місто опинилось без води і світла, а разом з тим і без газет, і чутки одна від одної непевніша почали кружляти по місту... Найгірше дається взнаки людності брак води, і не зважаючи на стрілянину, всюду по вулицях, до самого смерку, видно людей з відрами та бутлями, що йдуть по воду. Коло деяких дворів з криниць

виростають цілі хвости. Воду продають і в цінах її все зростає. По деяких місцях, наприклад, на Васильківській, тощі більшовицькі банди розбивають крамниці, починається грабіжництво... Вечір спустився темним, без світла, на вулицях повне безлюддя... Моторошно... Тільки з вікон блимають скупі вогники, у кого було чим світити. Цілу ніч гуде канада».

В ніч проти 2 лютого сталася переламна подія – до Києва з лівого берега прибули частини Гайдамацького коша Слобідської України на чолі з С. Петлюрою (850 багнетів, 60–70 шабель, 8 гармат). Їхня поява остаточно схилила шальки терезів на користь урядових сил. Того самого дня на Щекавицькому цвинтарі було придушено останній осередок опору повсталих із Подолу. Оборонці «Арсеналу», збагнувши безперспективність опору, почали залишати територію заводу через водогони і каналізацію. Декому, як-от членові повстанського ревкому О. Горвіцу, при цьому не пощастило: його схопили вільні козаки й зарубали шаблями. Близько 200 осіб залишилися захищати завод. Їхнє становище змалював червоногвардієць М. Дубасов: «В "Арсеналі" не було вже води. Змучені бійці заспокоювали спрагу жменями снігу. Закінчувалися запаси патронів. Поранені лежали на холодній, цементній підлозі, спливаючи кров'ю. Не було медикаментів і перев'язочних матеріалів».

3 лютого відбулися вирішальні бої за «Арсенал». Надвечір після рішучого штурму українські військові опанува-

ли територією заводу. Січовий стрілець Василь Кучабський згадував про це так: «Відомий у російській армії артилерист генерал Кирій, що йшов у наступ з гайдамаками, перший навів одну гармату на оточений грубезними мурами Арсенал і почав обстріл... Швидко в могутніх мурах Арсеналу вибито вилім і туди рвонули гайдамаки з січовими стрільцями. Поки запала ніч, значну частину Арсеналу здобуто в рукопашнім бою, що припинився щойно через нічну пітьму».

Симон Петлюра

С. Петлюра на чолі своїх військ також увійшов до «Арсеналу» і втримав підлеглих від розправи над полоненими робітниками. Свідчення про це залишив учасник бою Семен Левченко. Згідно з його спогадами, С. Петлюра звернувся до українських військових із емоційною промовою: «Коли хочете розстріляти їх – і показує на юрбу – то розстріляйте перш мене! Це ж робітники, які може й по несвідомости, спровоковані до повстання проти української влади робітників і селян; між ними може є чимало й несвідомих Українців із тих працюючих, за яких ви ведете боротьбу, і ви їх хочете розстріляти? Я того не дозволю, першу кулю в мене!». У підсумку, полонених розмістили під охороною у військових казармах неподалік Києво-Печерської лаври. Однак це не завадило тому, що більшовики одразу почали творити міф про «звірячу жорстокість контрреволюції». Провідна більшовицька газета «Правда» вже у ті дні повідомляла таке: «Терор контрреволюціонерів неможливо описати. Розстрілювали всіх робітників по прикметі: в кого були мозолясті руки чи робітнича блуза. Усього розстріляно більше 1500 осіб. Контрреволюціонери билися вперто і в їхніх рядах билися французькі, англійські і румунські офіцери, а також київські монахи. Французькі пілоти кидали бомби з аеропланів».

Надвечір 4 лютого після взяття Головних залізничних майстерень на Солом'янці київське повстання було остаточно придушене. Сім днів запеклого протистояння коштува-

ли кількох сотень життів з обох боків і суттєвих руйнувань міста. Проте очікуваний спокій не настав, оскільки з лівого берега до столиці УНР вже підійшли більшовицькі війська. Починалася нова сторінка кривавої драми.

Бої за Київ і перша більшовицька окупація столиці УНР

4 лютого червоні загони Михайла Муравйова захопили лівобережне передмістя Києва Дарницю та підійшли до мостів через Дніпро. Наступного дня бої почалися безпосередньо за місто.

На перший погляд, захищали столицю України солідні сили, до яких належали п'ять полків, курені січових стрільців і чорних гайдамаків, вільне козацтво та Гайдамацький кіш Слобідської України. З-поміж найбільш боєздатних були січовики Євгена Коновальця та гайдамаки Симона Петлюри. Але всі ці формування мали дуже невелику чисельність. Так, за підрахунками відомого сучасного історика Ярослава Тинченка, станом на 5 лютого полк імені Івана Богуна налічував 60 бійців, а полк імені Богдана Хмельницького – 170.

Загалом для оборони Києва не вдалося зібрати навіть 2000 війська. Артилерійську підтримку могли надати п'ять батарей, у яких разом налічувалося до 17 гармат.

Ситуацію погіршувала відсутність належного керівництва обороною з боку влади УНР. Новий військовий міністр Іван Немоловський не залишив по собі доброї згадки. Ба більше, його підозрювали у зраді, адже невдовзі після евакуації органів влади УНР з Києва, він опинився не де-небудь, а в

Москві.

Київським військовим округом у той час командував Микола Шинкар. Колишній штабс-капітан 11-го Фінляндського стрілецького полку, він пройшов Першу світову, мав бойові нагороди та повинен був би очолити оборону, але самосунувся від цієї ролі. Військовий міністр Олександр Жуковський, що обійняв цю посаду вже після відступу з Києва, охарактеризував М. Шинкаря як досить талановиту та цікаву людину, але він «стояв на роздоріжжі, він сам схилився в сторону большевиків, а тому ж і не дивно, що не було у нього завзяття. Він належав до групи лівих, які в той час йшли на згоду з большевиками, і в основу соціальних і політичних реформ клав той же комунізм».

Перетинався з М. Шинкарем і Павло Скоропадський, який після того, як змушений був залишити командування 1-м Українським корпусом, знаходився в Києві та на початку лютого намагався покинути місто, розуміючи, що в разі захоплення його більшовиками навряд чи залишиться живим. Він згадував, що 2 лютого вирішив дістатися Білої Церкви, але не мав автомобіля, хоча у нього був водій. «У Шинкаря, по должности, был автомобиль, а шофера не было. Я узнал, что он хочет ехать в Звенигородку и там образовать части для противодействия наступлению большевиков. Я послал ему сказать, что я дам ему шофера, если он меня свезет в Белую Церковь. В результате он немедленно укатил, убедив шофера, что все изменилось и что меня ждаты не нуж-

но». 8 лютого П. Скоропадський все ж потрапив до Звенигородки, де на свій подив зустрів М. Шинкаря. На дорікання той почав виправдовуватися, «рассказывая, что не мог ждать, так как ему нужно было спасти какого-то раненого офицера, но что он выслал за мной другой автомобиль, и что я напрасно его не дождался».

В таких обставинах командувати обороною Києва довелося військовому коменданту міста Михайлові Ковенку. Він був організатором вільного козацтва і вже довів, що може діяти рішуче у критичній обстановці. Але талановитий інженер і справжній патріот М. Ковенко не був військовою людиною і не мав жодного бойового досвіду. Він докладав всіх зусиль для організації спротиву ворожому наступу, та навряд чи його завзяття могло компенсувати відсутність суто військових знань та уміння.

Наочно свідчать про обстановку, що склалася в Києві, спогади Всеволода Петріва, який у війську УНР дослужився до звання генерал-хорунжого, а до міста прибув потягом на чолі полку імені Костя Гордієнка під час січневих боїв з повсталими більшовиками та їхніми прибічниками. Із залізничної станції Київ II він додзвонився до М. Шинкаря та дізнався від нього, що в місті є два осередки керування обороною: «Штаб особливого команданта – Ковенка на Лютеранській вулиці та штаб вільного козацтва на Миколаївській, з якими я мушу перебалакати про свою діяльність... Хоч мене і здивували два осередки оборони, які роз-

положені так близько один від другого (вулиці в 600 кроках), але почав шукати сполучення із ними. Першим відкликнулося вільне козацтво, яке зазначило, що їм потрібно підсилити такий і такий район оборони, куди я маю дати в один – двадцять п'ять, у другий – шістдесят, третій – вісімдесят людей і т. д., себто розшарпати полк на кусники, і, не зорієнтованих у Києві людей, розкинути без зв'язку від Подолу до Печерська. Відповівши, що не дам розбивати полку, який тільки в цілості є силою, я дозвонився до штабу Ковенка, але і звідтам посипалися накази: післати 10 людей зі скорострілами туди, 20 сюди і т. д. Побачивши, що ради не має, почав знову звонити до Шинкаря, але сполучення зі стацією Київ II перервалось, бо з телефонічної централі подали, що близько неї починається бій та телефоністки тікають».

Не можна сказати, що військова машина більшовиків діяла, наче добре налагоджений механізм. Певні проблеми виникали вже з того, що командувач М. Муравйов належав до партії лівих есерів. Крім того, серед частини їхнього війська були популярні анархістські ідеї. Та загалом штабу М. Муравйова вдавалося цілком успішно керувати наступом.

Більшовики мали суттєву чисельну перевагу перед силами УНР. Але їхні з'єднання хоч і гучно називалися арміями, та за своїм складом скоріше нагадували бригади. 1-ша революційна армія, якою командував Павло Єгоров, налічувала близько 3400 багнетів, а у 2-й армії Рейнгольда Берзіна було лише на сотню більше. Загалом під червоними прапорами

виступало трохи більше 7000 бійців. У артилерійських підрозділах та на бронепотязі нараховувалося до 25 гармат.

Щойно війська М. Муравйова вийшли до Дніпра, він наказав почати артилерійський обстріл міста. Вогонь було спрямовано не стільки на позиції військ УНР, як на міські квартали, перш за все центральні. Наприклад, один снаряд влучив в Київську оперу, декілька розірвалося поблизу будівлі колишнього Педагогічного музею, де якраз засідала Центральна Рада.

Серед свідків подій був член Центральної Ради Дмитро Дорошенко, який за Гетьманату очолював Міністерство закордонних справ Української Держави. Він писав, що «частину гармат большевики привезли з собою, але більшу частину знайшли тут же... це їх покинули свого часу демобілізовані гарматчики, а українська військова влада не спромоглася їх забрати або принаймні зіпсувати. Тепер ці гармати руйнували Київ... П'ять день громили большевики півміськоне місто з гармат, не даючи спочинку і вночі. Знаряди літали по цілому місту, вириваючи десятки й сотні жертв з-поміж мирного населення, яке ховалося по льохах і нижчих поверхах будинків. Большевицький броньовий поїзд прорвався до станції Київ-товарний і обстріляв місто з другого боку».

Бронепотяг прорвався до міста 5 лютого. Його команда складалася переважно з матросів на чолі з Андрієм Полупановим, який потім став першим радянським військово-

вим комендантом Києва. Коли 7 лютого добре розвіднілося, бронепотяг зайняв позицію між Київ-товарний та залізничним вокзалом. Для його «комендорів» особливою ціллю став великий шестиповерховий будинок з мансардою на вулиці Паньківській, який належав Михайлові Грушевському. Цей дім височів на пагорбі і був легкою мішенню, бо бронепотяг від нього відділяло менше кілометра. Та полупанівці не могли похизуватися особливою влучністю – недарма містом ширилися чутки, що вони зловживають оковитою. Лише через декілька годин після початку обстрілу у будинок влучив перший тридюймовий снаряд. За ним прилетіли ще й ще...

Малюнок зруйнованого дому
Михайла Грушевського

Пізніше М. Грушевський з боєм писав, що більшовики запальними «знарядями розстріляли дім, де я жив – наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли оден за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що зберав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати».

Сам М. Грушевський в той час перебував у Центральній Раді. Але в будинку залишалися його дружина, донька, мати та багато мешканців, серед яких відомий художник і архітектор Василь Кричевський з родиною. Коли поблизу стали вибухати снаряди, люди почали ховатися у підвалі, або поспішили залишити небезпечне місце. Врятувалися майже всі. Але літня мати М. Грушевського Глафіра Захарівна самотужки вийти не змогла. Ледь живу її хтось виніс із будинку. Стареньку доправили до Тарасівської лікарні, що знаходилася на сусідній вулиці, та за п'ять днів вона померла. Член Центральної Ради історик Вадим Щербаківський стверджував, що загинув також військовий, якому була доручена охорона помешкання Грушевських.

Безпосередньо штурм Києва розпочався 5 лютого з боїв за мости. Захопити Ланцюговий міст намагалися сформовані

у Москві та Петрограді загони червоної гвардії зі складу 2-ї армії. Безпосередньо біля мосту їм протистояли загін вільних козаків та сотня січовиків. Другу лінію оборони, що розтягнулася на дніпровських пагорбах до Микільського військового собору (район сучасної площі Слави), займали гордієнківці. Перейти Дніпро червоногвардійцям не судилося: зустрівши щільний вогонь з гвинтівок та кулеметів, вони зазнали значних втрат та змушені були відступити.

Залізничний міст боронили з півтори сотні українських бійців. Чомусь ніхто не спромігся не те щоб висадити його в повітря, а хоча б розібрати рейки, і коли бронепотяг Полупанова пішов на прорив, вдіяти з ним нічого не вдалося. Завдяки такій підтримці передова група 1-ї армії змогла надвечір закріпитися на правому березі.

З настанням сутінок у боях виникла пауза. Жодна зі сторін не бажала зайвий раз ризикувати своїми нечисельними силами.

Наступного дня головні події розгорталися біля Ланцюгового мосту. З самого ранку вогонь гармат червоної гвардії було зосереджено на позиціях військ УНР, що були розташовані як безпосередньо біля мосту, так і на пагорбах. Потім почалася атака піхоти, яку українським оборонцям вдалося відбити. Але це був лише початок.

«Тоді ворожі гармати навалилися на ті наші позиції, які стріляли, приневолити змінити місця скорострільів, розбили один з них, примусили розстрільні перейти до інших рівча-

ків, причому командантові другої гордієнківської сотні зірвало гранатом голову та побило декількох гайдамаків...», – згадував Всеволод Петрів. – «Наші батерії знемоглися; гармати були вже понищені, порозривані ворожим огнем на впрост. Коло години першої по полудні під рев ворожих гармат пішла нова атака, попереду якої йшов авто-панцирник системи "Пірліс", а за ним нахабно в кольоні піхота.

Панцирник допустили Гордієнківці аж до цвинтаря Аскольда, де так добре зустріли його нечайним вогнем проти-панцирних куль, захованих у ладівницях "Кольтів", що знищили прислугу та понищили машину, не давши їй навіть змоги почати вогонь. А ворожа піхота, зачувши скорострільну стрілянину та гадаючи, що це працює їх автопанцирник, прискорила крок, але попала під гордієнківський скоростріл. В паніці застеливши міст трупами, скачучи стрімголов у Дніпро, завернули большевики назад...»

Таким чином, і ця атака провалилася. Але невдовзі підійшли харківські червоні загони зі складу 1-ї армії, і українські бійці вимушені були відступити, щоб уникнути повного оточення.

Друга лінія оборони була утворена в районі Арсеналу. Вже сутеніло, і здавалося, що після денних втрат більшовики не наважаться продовжувати бій. Настало непевне затишшя. Та вночі по дніпровських кручах піднялися загони 2-ї армії, які вже безперешкодно перейшли Дніпро по Ланцюговому мосту. Серед них були і матроси-балтійці, які потім стали

одним з міфологізованих радянською пропагандою символів більшовицької революції. Ці загони здійснили несподівану атаку на українські позиції. Бій розпочався з новою силою, і подекуди доходило до рукопашних сутичок. Під натиском значно більших сил українські оборонці відступили на лінію Маріїнського палацу.

В цей же день червоні козаки, яких очолював Віталій Примаков, перейшли Дніпро по льоду на північ від Києва та з'явилися на Подолі. Цей район міста захищали лише чорні гайдамаки – особовий склад 2-ї Української військової школи. Їхнім головним осередком оборони стала Духовна академія, яку червоні не змогли захопити сходу. Суттєву допомогу гайдамакам міг би надати полк імені Сагайдачного, дислокований поряд, та його солдати заявили про нейтралітет. Але казарми полку заважали примаковцям відкрити по Духовній академії артилерійський вогонь, і вони стали погрожувати почати обстріл через казарми. Відбулися «тристоронні» перемовини, що не було дивиною у революційні часи. Завершилися вони ультиматумом, який представники полку Сагайдачного висунули гайдамакам: або ті йдуть з академії, або полк порушить свій нейтралітет і стане на бік червоних. Після цього гайдамаки залишили Поділ і зайняли позиції біля Царської площі (зараз Європейська).

Треба зазначити, що таких «нейтральних» частин в місті було чимало. Наприклад, В. Петрів згадував про зустріч з Сердюцькою дивізією, що займала Луцькі казарми на

Дегтярівській вулиці (зараз там командування Сухопутних військ Збройних Сил України та Митний комітет): «...Ситі, виспані, молоді пики, дехто жартуючи підходить до стомлених, виснажених гайдамаків та питає: "Ну, що, мабуть вже досить? Доборолися?". Це "неутральні" Сердюки, – улюбленці тих, хто їх формував. Ми радо стрільнули б у них зі скорострелів...»

Всеволод Петрів

Нейтралітету дотримувалися не лише українські частини. Як писав Д. Дорошенко, «нізвідки не було допомоги. Французькі, румунські, бельгійські, чеські, польські відділи дотримувалися строгого нейтралітету (тільки одна сотня польських добровольців... билася разом з українцями проти большевиків)». Він також зазначав: «Українці завзято боронилися, але боротьба горстки бійців серед населення, яке чим далі, тим більш ворожо до них ставилося, бо вважало їх за причину своїх нещасть – ставало усе більш безнадійною».

Фактично доля Києва була вирішена. Але утримання столиці мало важливе значення для ведення переговорів у Бресті, які саме в ці дні вступали у вирішальну фазу.

7 лютого бої поновилися. Причому, українські війська намагалися контратакувати на Печерську і хоча успіху не досягли, але завдяки активним діям не дали просунутися вперед більшовикам. Ті намагалися потрапити у верхнє місто з Подолу по Олександрівській вулиці (сучасний Володимирський узвіз), та й тут вимушені були відступити під вогнем українських бійців. Обхідний маневр червоних козаків через Куренівку виявився дуже розтягнутим у часі і теж не дав бажаного результату. Єдиного суттєвого успіху досягли війська 1-ї армії, які змогли захопити центральний вокзал, встановити контроль над залізницею та просунулися в центр міста, майже до Бессарабської площі, де їх нарешті зупинили останні українські резерви.

«Провадити боротьбу далі означало – наражати Київ на

дальшу руїну», – писав Д. Дорошенко. В ніч проти 8 лютого було вирішено почати евакуацію органів влади та відступ військ. Єдиним вільним шляхом залишалось Брест-Литовське шосе (нині проспект Перемоги та його продовження – Житомирське шосе).

М. Ковенку вдалося організувати сили для ар'єргардних боїв. Найбільш запеклі відбулися на Хрещатику та в Царському саду (нині Хрещатий парк), у якому оборону тримали загін Петра Болбочана і залишки Гайдамацького коша. С. Петлюра навіть організував декілька контратак своїх гайдамаків. Відчайдушні зусилля українських військ дозволили затримати просування більшовиків вулицями міста та не дали перерізати Брест-Литовське шосе. По ньому військові підрозділи, уряд та Центральна Рада відступили у напрямку Житомира.

Дмитро Дорошенко

Зранку 9 лютого більшовицькі війська повністю зайняли Київ. Настрої серед українських політиків були відповідні. Так, В. Винниченко з сумом писав у своєму образному стилі: «А в Києві вже розташовуються большевіки. Бідна наймичка, захотіла в своїй хаті пожити господинею. Нещасна нація, з якої так жорстоко насміхалася історія: не донесла скарбу, не стало сили...»

Але переважна більшість киян без жалю і навіть з полег-

шенням сприйняла відхід української влади. Більшовиків зустрічали хоч і без захвату, та й без особливих пересторог. Якщо екстраполювати тодішні події на сьогоднішній день, то можна сказати, що багато хто сприймав їх як посланців «русского мира», такого звичного та комфортного для тодішніх мешканців Києва. Та дуже скоро ці поблажливі настрої змінилися відчаєм і жахом.

Російський монархіст герцог Георгій Лейхтенберзький, який в ті дні перебував у Києві, писав у своїй праці під характерною назвою «Воспоминания об "Украине"»: «Киевские обыватели, в огромной части своей великоруссы, оставались в этой борьбе нейтральными, так как они не могли симпатизировать ни той, ни другой стороне. Они были захвачены событиями врасплох и возмущались глупостью Петлюры, который навлек на город все эти бедствия, но довольно скоро впрочем они освоились со своим новым положением... Наконец, по истечении десяти дней нервы у всех оказались истрепанными до последней степени, всем надоела эта постоянная угроза бессмысленной смерти, все горячо желали того или иного конца. В эти моменты московские большевики нам представлялись не более опасными, чем эти украинские социалисты, которые, как мы видели, в борьбе со своими пленными врагами не отличались ни благородством, ни большим умом, раз они подвергли военным испытаниям мирное и нейтральное население, заставляя его оплачивать всякого рода лишениями и потерями свою собственную глу-

пость. Наконец, 26 Января 9 сопротивление "украинцев" было сломлено и они ушли – без больших сожалений со стороны оставшегося населения. Стрельба прекратилась. Люди вздохнули немножко. Никто и не подозревал, что настоящий кошмар только начинался».

9 За юліанським календарем. За григоріанським – 8 лютого.

Ще перед штурмом міста М. Муравйов віддав своїм військам наказ № 9, де зокрема закликав: «...Беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции». Виконувати його червоногвардійці почали завзято. Місто охопив справжній терор, поєднаний з банальними розбоями та грабунками.

«Жители города, не слыша больше артиллерийской стрельбы, выходили "за новостями" и встречали всюду страшные разрушения. Пылающие и простреленные здания, необрушенные трупы, но главное – встречающиеся зверского вида субъекты, часто пьяные, в лице новых хозяев – красноармейцев. Начались повальные обыски и грабеж... Несмотря на успокоительные воззвания, расклеенные с утра в городе, большевистские банды, главным образом под предлогом проверки документов, начали массовые расстрелы, которые производились самым зверским образом. Раздетые жертвы сплошь да рядом расстреливались в затылок, прокалывались штыками, не говоря о других мучениях и издевательствах», – згадував про ці страшні дні син розстріляного пол-

ковника російської армії Платон Стефанович.

Ще одним свідком тих трагічних подій був етнограф і археограф Микола Могилянський, який під час Гетьманату працював в українському уряді. Він писав: «Началась в самом прямом смысле этого слова отвратительная бойня, избиение вне всякого разбора, суда или следствия оставшегося в городе русского офицерства, не пожелавшего участвовать в борьбе против большевиков на стороне украинцев. Из гостиниц и частных квартир потащили несчастных офицеров буквально на убой в "штаб Духонина" – ироническое название Марининского парка – излюбленное место казни, где погибли сотни офицеров русской армии. Казнили где попало: на площадке перед дворцом, по дороге на Александровском спуске, а то и просто где и как попало...

Кроме офицеров, казнили всякого, кто наивно показывал красный билетик – удостоверение принадлежности к украинскому гражданству. Казнили куплетиста Сокольского, за его злые куплеты против большевиков; казнили первого встречного на улице, чтобы снять с него новые ботинки, приглянувшиеся красноармейцу. Начались повальные грабежи в домах "буржуев", обыски и вымогательства, с избиением недостаточно уступчивых и покорных судьбе...

Преследованию подвергались одинаково и русские, и евреи, и поляки, и украинцы. Среди комиссаров и других агентов большевистской "власти" доминирующая роль принадлежит великороссам, хотя были и украинские большеви-

ки, как, например, сын писателя Коцюбинский; евреи при этом не играли ни выдающейся роли, ни численно не превышали других национальностей. Справедливость требует категорически опровергнуть распространенную легенду, будто весь большевизм питается главным образом еврейскими силами...»

На представників еліти колишньої російської армії в ті дні було влаштовано справжнє полювання. Серед вбитих були генерали Болеслав Бильчинський, Ілля Волковицький, Віктор Гаврилов, князь Михайло Голіцин, Володимир Данкварт, Костянтин Краковецький, Микола Ридзевський. Без жалю стратили і молодого штабс-капітана Георгія Родзянка – сина останнього голови Державної думи Російської імперії. Та загинули не лише офіцери, або класово ворожі більшовикам «буржуї», але й представники інтелігенції: професори київських вишів, викладачі гімназій, лікарі.

В Києво-Печерській лаврі було вбито митрополита київського Володимира. Цей злочин викликав такий резонанс, що М. Муравйову довелося від нього відмежуватися і звертатися до киян зі спеціальною відозвою: «Всем гражданам г. Киева! В то время, когда революционные войска дрались, истекая кровью, на улицах Киева с врагами свободы пролетариата и трудового крестьянства на Украине, какие-то преступники, несомненно ложно назвавшиися анархистами, ночью 25 января 10 в тылу революционных войск совершили страшное дело. Они вооруженные ворвались в покои Киев-

ского митрополита Владимира, ограбили его, вывели за монастырь и убили. Не нахожу слов возмущения оному злому делу. Заявляю от себя и всей революционной армии, что приму самые решительные меры к розыску злодеев-provokatorов и к жесточайшему их наказанию». Звісно, нікого знайдено не було.

10 За юліанським календарем. За григоріанським – 7 лютого.

Але сам М. Муравйов, насправді, не тільки ініціював масовий терор, але й особисто страчував людей. Ось свідчення Сергія Мойсеєва, члена комітету 1-ї революційної армії під командуванням П. Єгорова:

«Около Дарницы Муравьев собственноручно убил шофера, у которого остановилась машина. Это было в присутствии народных секретарей Украины гг. Лапчинского и Коцюбинского. Рассказывал мне об этом Коцюбинский...

Лапидус мне передавал, что Муравьев советовал повесить двух железнодорожников на трубы паровоза и провезти по станции Киева...

Около 24 часов на станции [Киев-Пассажирский] появился сам Муравьев и не нашел своего поезда. Вина в этой задержке была приписана его секретарше, после чего Муравьев в присутствии красногвардейцев и железнодорожников заявил: "Завтра же я отдам ее на изнасилование моим солдатам". Это я слышал лично.

При взятии Киева... люди разных отрядов начали гра-

бить склады Арсенала. Видя это, начальник Донецкого отряда Жлоба приказал положить все взятое на место и не брать. В это время показался автомобиль Муравьева. Муравьев сказал в ответ на приказание [Жлобы]: "Отдайте им". И разграбление продолжалось.

В дворцовом саду, который был назван штабом Духонина, расстреливалось очень много людей без всякого основания. Расстрелы были предоставлены на усмотрение самих красногвардейцев. Расстреливались и солдаты, вышедшие из госпиталей без удостоверений...

Все трупы были раздеты и все снятое с них тут же делилось между расстреливавшими на глазах у толпы. Когда на место расстрела приехал Муравьев и увидел, что его окружает толпа озверевших красногвардейцев с награбленным имуществом, он ничего не говорил о том, чтобы не грабили, а призывал к дальнейшим расстрелам, говоря, что прежде всего и главное, нужно быть беспощадным.

При взятии Киева отряды действовали на свой страх и риск, и точных руководящих приказаний от Муравьева не имели. Артиллерии было приказано Муравьевым бить вообще по Киеву, все это делалось так бессмысленно, что, несмотря на то, что был "нащупан" штаб Петлюры, били только по городу, главным образом по Крещатику».

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст. – культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – С. 127–

Одразу після визволення Києва від більшовиків центральний орган Української партії соціалістів-революціонерів газета «Боротьба» повідомила:

«По тих відомостях, що зібрала українсько-революційна організація Червоний Хрест, у Києві за 10 день більшовицького панування розстріляно було більше 5 тисяч чоловік, що більшовики вважали контрреволюціонерами. Особливо багато розстрілювали красногвардейці Муравйова у перші дні панування большевиків – 26, 27 і 28 січня 11. Тоді в Маріїнському парку (коло палацу) безперестанно розлягались постріли. Розстрілювали людей цілими гуртками по кілька-десять душ. Разом з українськими есерами Зарудним, Бочковським та Пугачем розстріляно біля 40 душ. Часто над ними знущались і били перед тим, як розстріляти, а часом і після того. У всіх трьох згаданих есерів поперебивано кістки в плечах та грудях, – очевидно, їх били прикладами. У Зарудного, крім того, дуже побито все лице, ніс зовсім роздавлено. Пугачеві вибито з одного боку всі зуби, перебито ніс й проколото кілька разів голову багнетами. Бочковському вибито ліве око й побито дуже лице. Всім трьом по кілька разів проколото груди багнетами, а также чисто пороздягнено і пороззовано, – трупи знайдено в одному шматті...

11 За юліанським календарем. За григоріанським – 8, 9 і 10 лютого.

Самих українців-гімназистів, які були в бойовому курені

есерів та у Вільному козацтві, й залишилися у Києві, коли інше військо вийшло, розстріляно 168 душ. З Морського куріня розстріляно було 25 матросів, які навіть не бились із більшовиками, а додержували нейтралітету. Крім українців розстріляно також чимало і москалів, а між ними і більшовиків, яких брали з лазаретів поранених, де вони лежали разом з українцями, не маючи жодних документів, не могли довести, що вони не контрреволюціонери.

Крім Маріїнського парку багато розстрілювали більшовики людей ще на Черепановій горі (за фабрикою Дувана), на Лабораторній та Діловій вулицях і по інших місцях. Часто розстріли траплялися на очах у всіх людей, по таких вулицях, як Хрещатик, Володимирська, на Театральному майдані (коло Міського театру), тощо. Криваві плями в деяких місцях знати ще й тепер, коли саме розстав сніг, що був ту кров присипав. Багато трупів розстріляних ще й досі лежать непоховані».

Боротьба. – К., 1918. – 2 березня.

Точна кількість жертв червоного терору достеменно невідома досі. Чимало сучасних авторів, особливо публіцистів, пишуть про 5000 загиблих в перші десять днів панування більшовиків у Києві. Ця інформація спирається на вищенаведене повідомлення газети «Боротьба». Але вже 6 березня 1918 року та сама газета надрукувала лист від Червоного Хреста, у якому було спростовано будь-який стосунок цієї організації до таких даних. З того часу історики нама-

галися дослідити це питання. Скажімо, Д. Дорошенко у середині 1920-х років схилився до 3000 жертв. Серед сучасних вчених ретельне дослідження на підставі аналізу метричних книг провела Олена Бетлій, яка встановила поіменно «значну кількість упізнаних жертв» і наводить 1286 загиблих. Та навряд чи ця кількість є остаточною. Справа навіть не в кількості, а в тому беззаконні, яке було встановлено в Києві з приходом більшовиків, коли беззбройних людей масово страчували без суду і слідства.

Безлад, що запанував у місті, стривожив навіть самих більшовиків. М. Муравйова відкликали з Києва. В червні 1918 року його навіть судили, але виправдали, врахувавши попередні «революційні заслуги». Та прожив цей діяч недовго. Перебуваючи на посаді головнокомандувача Східним фронтом, він підтримав повстання лівих есерів і 10 липня очолив збройний виступ проти більшовицької влади у Симбірську (нині м. Ульяновськ, РФ). Більшовики швидко придушили цей бунт, а самого М. Муравйова 11 липня застрелили під час арешту.

Загалом, багато хто з радянських лідерів, що брали участь у поході на Київ, завершили своє життя біля розстрільної стінки за часів сталінських репресій. Так, Ю. Коцюбинського було страчено у 1937 році, а В. Антонова-Овсієнка і Р. Берзіна – у 1938-му.

Продовольчі поставки з України до Центральних держав

5 лютого, перебуваючи у Берліні, міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін написав голові уряду своєї країни Ернсту Зайдлеру фон Фойхтенеггу особливо таємне повідомлення щодо перемовин у Бресті з представниками України про поставки продовольства.

«Для забезпечення хлібних поставок з України в мене були наміри розпорядитися про включення в мирний договір пункту, по якому Україна бере на себе зобов'язання поставити щонайменше один мільйон тон хліба та заявляє про свою згоду з тим, що в разі невиконання цього зобов'язання анулюється також і політична частина договору.

Але угоди на цій основі неможливо було досягнути, бо українські делегати заявили, що включення зобов'язання про поставки в мирний договір збудить проти них всю суспільну думку в такій мірі, що теперішній уряд взагалі не зможе утриматися в Києві.

Тоді з українськими делегатами було узгоджено таке положення.

В мирному договорі буде міститися лише умова, згідно з якою обидві сторони, що домовляються, зобов'язуються надати у розпорядження одна одній надлишки продуктів.

Далі буде зафіксовано, що невиконання зобов'язань однією зі сторін звільняє від зобов'язань також іншу сторону. Таким чином, у разі якщо Україна не надасть у наше розпорядження свої надлишки, то й ми не будемо зв'язані з політичними умовами договору.

Негайно після підписання договору в Києві збираються представники обох сторін, щоб установити кількість надлишків (у обох сторін), які можна мати у своєму розпорядженні, та узгоджують умови поставки. Ця угода, яку буде укладено в Києві, стане додатком до вищезгаданої умови договору.

Українські представники беруть на себе повну особисту відповідальність за те, що договір про поставку буде укладено не менш, ніж на один мільйон тон хліба. Ми зі свого боку повинні будемо заявити, що не проведемо ратифікацію договору, якщо така угода не відбудеться.

Таким чином, поставка хліба з України абсолютно забезпечена. У тому, щоб договір на поставку одного мільйона тон хліба було підписано, український уряд якнайбільшою мірою зацікавлений, тому що інакше не буде ратифікації, та договір, що має силу, не буде укладено. У виконанні договору про поставку Україна також зацікавлена. Якщо хліб, який згідно з договором називається як надлишок України, не буде здано, тоді Україна не виконає зобов'язання, взятого нею на себе в мирному договорі стосовно здачі нею надлишків, тим самим й ми звільняємося від зобов'язань, передбачених

договором.

Переговори на цій основі будуть продовжені після мого повернення у Брест».

Таке ставлення головного дипломата Австро-Угорщини до, здавалося б, не політичного питання цілком зрозуміле. Адже стан з продуктами харчування у Центральних державах був критичний. Так, за даними, що наводять австрійський дослідник Вольфрам Дорнік і його німецький колега Петер Ліб, за час Першої світової війни у Німеччині від голоду померло майже 763 тисячі осіб. На початку 1918 року денна норма хліба для цивільного населення складала 250 грамів на особу, а про «постачання м'яса свинини міським мешканцям взагалі вже не йшлося».

Як ми вже бачили, врешті-решт до Мирного договору дійсно були включені лише загальні положення про економічні взаємовідносини, включно з курсом валют. Ніяких конкретних цифр стосовно обсягів продовольчих поставок зафіксовано не було, а лише зазначено у статті VII, що «до 31 липня біжучого року треба буде переводити взаїмну обміну лишків найважливіших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб», а також «кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору». Але так швидко налагодити роботу такої комісії не вдалося.

Коли німецькі, а потім і австро-угорські війська почали займати територію України, вони без зайвих роздумів стали вдаватися до реквізиції харчів та фуражу в місцевих селян. Зрозуміло, що населення сприймало ці реквізиції вкрай негативно, адже, зазвичай, отримувало лише розписки за свій вирощений важкою працею хліб. Селяни намагалися ухилитися від видачі дорогоцінного продовольства, а де могли – чинили опір.

Військове керівництво Центральних держав було налаштоване діяти рішуче. Його не надто бентежила відсутність формальних домовленостей з урядом УНР про умови перебування союзних військ в Україні. Одним зі свідчень таких настроїв була телеграма від 9 березня уповноваженого верховного командування Німеччини в Києві полковника Фрідріха фон Штольценберга до головнокомандувача Східним фронтом фельдмаршала Леопольда Баварського. Зокрема, він звертав увагу на вороже ставлення місцевих селян до реквізицій, що в подальшому могло призвести до «відкритих воєнних зіткнень хоча б і у формі партизанської війни». Імперський полковник сприймав керівництво УНР досить скептично, тож писав із цього приводу: «Надія, що цей уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зможе організувати тверду владу, вельми сумнівна».

Ф. Штольценберг побоювався, що бойові зіткнення з селянами можуть розповсюдитися на найбільш «багаті хлібні райони Полтави або Харкова», та пропонував низку за-

ходів для запобігання цьому. Першочерговим завданням він вважав забезпечення охорони залізниць, як єдиних надійних ліній комунікацій. Полковник бачив потребу у направленні до України додаткових військових підрозділів та вважав необхідною «планомірну окупацію відповідних районів». Ф. Штольценберг підкреслював: «...Нашою нагальною потребою є постачання продовольством армії і батьківщини. Єдина країна, яка може надати нам продовольство, в цей час зайнята нашими військами на одну третину. Теж саме повинне відбутися й з іншими двома третинами більш багаті хлібом території. Бажана була б окупація такими військовими силами, одна присутність яких вже викликала б страх в населення і змушувала б його продавати нам надлишки хліба, а якщо буде потрібно, то доведеться взяти його силою».

Хоча Ф. Штольценберг наполягав, що питання хлібних поставок треба вирішувати «винятково військовою силою», та все ж він не оминав і економічних пропозицій. «Раціональну обробку землі неможна буде провадити без відновлення великого землеволодіння, хоча б частково відповідно до місцевих умов, – писав він. – Селянин повинен отримати можливість купити землю, таким шляхом власники принаймні отримають трохи грошей, і таким чином буде встановлена певна рівновага». Але Ф. Штольценберг розумів, що «теперішній винятково лівий уряд ніколи на це не погодиться», тому вважав байдуже від кого домогтися отримання хлі-

ба – від цього уряду, «який не може довго протриматися», або від іншого.

14 березня уряд УНР нарешті утворив Комісію по товарообміну з Центральними державами. Її головою було призначено Миколу Порша, а його заступником – Івана Фещенка-Чопівського. Комісія отримала «повноваження по веденню переговорів в справі товарообміну і підписанню, вироблення по згоді з комісіями Центральних держав умов взаємного товарообміну».

Як бачимо, минав лише тиждень, як німці увійшли до Києва, а один з їх високопоставлених офіцерів вже завів мову по необхідність окупації союзної держави та можливість появи в Україні нового уряду.

Минув ще тиждень, і німецьке командування заходилося наводити лад на зайнятих територіях звичними для військових методами. 21 березня головнокомандувач генерал Александер фон Лінзінген видав розпорядження, в якому йшлося про запровадження на території України законів військового часу та смертної кари. Згідно з ним, серед злочинів, за які людину могли стратити через повішення або розстріл, були не лише вбивство, розбій, підпал, шпигунство, державна зрада, а й порушення суспільного спокою, заклики до повстання, акти саботажу на залізниці, псування телеграфних та телефонних ліній, крадіжки на суму більше 500 руб. Треба звернути увагу, що це розпорядження стосувалося як громадян України, так і німецьких військовослужбовців. МВС

УНР вважало його неправомірним, та союзники на це не дуже зважали.

До органів влади УНР почали надходити скарги від громадян на дії німецьких та австро-угорських військ. З часом їхня кількість збільшувалась, і напруженість в країні зростала. До того ж, самими реквізиціями не обійшлося, на місцях почалися репресії щодо активістів лівих українських партій.

Українська влада знаходилася у складному становищі, і реагувала на такі дії союзників досить кволо. Так, 21 березня на засіданні уряду розглядали повідомлення про засудження німецькими судами громадян України, та лише доручили «міністру судових справ звернутись до всіх підлеглих інституцій з відповідним циркулярним поясненням».

Александр фон Линзінген

Наступного дня ситуацію почали обговорювати на засіданні Малої Ради, де ледь зібралася третина депутатів. Вони хоч і провели жваву дискусію, але жодного конкретного рішення не ухвалили, та обмежилися передачею всіх звернень до спеціальної комісії.

Того ж дня відбулося чергове засідання Ради народних міністрів, де знову ставилися питання, пов'язані з військами Центральних держав, та конкретики у рішеннях теж вияви-

лося небагато. Взагалі складається враження, що вітчизняні урядовці лише тепер почали замислюватися над умовами перебування в країні іноземних військ. Так, заслухавши пропозицію міністра закордонних справ по проекту «конвенції з німцями з приводу їх пробування на Україні», було вирішено:

«1) Доручити управляючому Міністерством закордонних справ скласти комісію з представниками від Міністерств харчових, судових і військових справ;

2) комісії доручається накреслити і сформулювати основні пункти конвенції, згідно з побажаннями, висловленими зборами¹²;

12 Мається на увазі засідання Ради народних міністрів УНР.

3) проект конвенції, виробленої комісією, міністр закордонних справ має внести на розгляд в Раду народних міністрів і після цього звестись з вищою німецькою владою».

На цьому ж засіданні справа дійшла і до хлібних поставок. Мова йшла лише про Австро-Угорщину, де ситуація з продовольством була значно гіршою, ніж у Німеччині. Уряд ухвалив:

«1) Доручити міністру харчових справ виконати цю поставку австрійцям в кількості 2 млн пуд.;

2) одержати авансом 30 млн крб.;

3) всі переговори з приводу цього доручити вести міністру харчових справ».

Лише 25 березня в Києві зібралась спільна комісія з представників УНР та Центральних держав, створення якої передбачала стаття VII Брестського миру. Від України делегацію очолював Микола Порш, від Австро-Угорщини – посол граф Йоганн Форгач, від Німеччини – посол барон Альфонс Мумм фон Шварценштайн.

А тим часом наближалася посівна кампанія. Впливав на ситуацію і перерозподіл землі між колишніми великими власниками і селянами, який не обходився без конфліктів. До того ж, після реквізицій країною ширилися чутки, що хліб будуть відбирати, і багато хто з селян не збирався сіяти більше, ніж потребували власні родини. Існувало чимало інших проблем, пов'язаних із революцією та війною, які порушили сталі відносини між різними верствами населення та звичну систему товарообігу в країні. Виникала загроза господарського хаосу, і як наслідок – значного зменшення виробництва сільськогосподарської продукції. Звісно, це викликало значне занепокоєння в урядах Центральних держав, адже становище із продовольством в їхніх країнах погіршувалось буквально з кожним днем.

Уряди почали бомбардувати своїх представників в Україні тривожними депешами. Наприклад, 3 квітня Оттокар Чернін писав послу Й. Форгачу: «... Вимушений ще раз наполегливо звернути увагу Вашої ясновельможності на те, що Австрія не в змозі протриматися до нового врожаю; якщо до нового врожаю не прибудуть щонайменше п'ятде-

сят тисяч вагонів, які за словами фельдмаршала-лейтенанта Лангера можна отримати, то катастрофа виявиться невідвротною.

Прошу Вашу ясновельможність діяти з максимальною енергією та домогтися всього, чого лише можливо».

Дипломати тиснули на уряд УНР, і той робив усе, що міг. Але військове керівництво союзників вважало українську владу слабкою, і що вона тримається лише за рахунок багнетів їхніх військ. Тому вживало своїх заходів та фактично не зважало на офіційний Київ. 6 квітня новий німецький головнокомандувач генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн видав наказ:

«З всіх відомостей, які тепер одержуються, видно, що весняний посів на Україні одбувається з великою задержкою. Не дивлячись на те, що міністр хліборобства звернувся з відозвою до селянства і з наказами до земельних комітетів, щоб вся земля була засіяна тільки селянами, тим часом сумнівно, щоб земельні комітети мали в цій ділі великий вплив і щоб селяни з охотою взялися за працю. Через це німецька військова влада в призначених для того межах повинна енергійно настояти на тому, щоб вся земля була засіяна там, де це можливо, в згоді з українськими земельними комітетами, а в іншому випадку – з її власної ініціативи.

Широкі маси селян повинні бути оповіщені про таке:

Німецьке військове начальство на Україні буде домогатися, щоб були виконані нижче приведені пункти:

1. Хто засіває землю, тому належить і зібраний хліб, той і одержує наличні гроші за зібраний хліб по відповідній ціні.

2. Селянин, який набере землі більш того, чим зможе обробити і не зможе обробити всієї землі, буде суворо покараний.

3. В тих місцях, де селяни не можуть обсіяти всієї землі і де ще сидять поміщики, ці останні повинні побідкуватися про засів землі і в цих випадках земельні комітети не можуть забирати землю у поміщиків для справедливого розділу її між селянами. Селяни не повинні перешкоджати поміщикам в тому. До засіву землі та збору хліба земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, інвентар, а також і зерно до посіву. В такім разі жнива будуть належать на рівні з селянами тим, хто засіяв землю.

4. Всякі захвати, грабунки і знищення засівів будуть суворо каратись.

Німецьке військо не буде втручатися до тих земель, які згідно розпорядженням державної влади були законно розподілені між селянами».

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.:

Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 346–347.

Як не дивно, але українська влада досить довго не помі-

чала цього наказу, який фактично нищив Земельний закон. Але й без того вистачало приводів для обговорення на засіданнях уряду загострення відносин із німцями та австрійцями. Так, 10 квітня міністр продовольчих справ Дмитро Коліух зробив заяву, у якій зазначив: «Німці, а особливо австрійці, затримують продовольчі грузи, не пускають до Києва і пробують вивезти у Германію і Австрію. В Одесі австрійці грузять хліб і всяке збіжжя на пароплави і вивозять. На Україну прибули німецькі агенти, які скуповують по вільних цінах хліб і пробують його вивезти. Справа систематичного товарообміну ускладнюється. Потрібно вжити рішучих заходів до припинення таких самочинних вчинків, і, в першу чергу, видати постанову про заборону вільної покупки хліба і вивозу його без розпорядження Міністерства продовольчих справ». Та на це уряд лише постановив: «Доручити Міністерству продовольчих справ і шляхів скласти відповідну докладну записку в цій справі і подати її в Міністерство закордонних справ». Не дивно, що невдовзі Д. Коліух подав у відставку на знак незгоди з діями керівництва УНР у справі продовольчих поставок до Центральних держав.

Лише 12 квітня газета «Киевская Мысль» опублікувала наказ Г. Айхгорна тижневої давності. І лише тепер в середовищі українських можновладців зчинився справжній скандал. На засіданні Малої Ради різку заяву від фракції УПСР зробив Олександр Янко. Від імені своїх однопартійців він, зокрема, зажадав від уряду роз'яснень, яких заходів вжи-

то, «щоб припинити наказ німецького головнокомандуючого і чи доведено до відома германського уряду про втручання німецької військової влади, яка пробуває на території України, у внутрішні справи Української Народної Республіки»? Після недовгих суперечок Рада заяву ухвалила.

Наступного дня у Раді обговорення наказу Г. Айхгорна продовжили у присутності членів уряду. На вранішньому засіданні міністр хліборобства і справ харчових Микола Ковалевський у своїй промові сказав, що коли прочитав наказ, «то міркував, що це вийшло завдяки різним чуткам, які пускають різні хлібороби-власники, котрі останніми часами надїжджають до Києва цілими громадами і вимагають одмінити земельний закон та замінити соціалістичний уряд діловим. Певне наказ цей і видано завдяки цих делегацій, бо вони весь час казали, що земля засіється.

Германське командування, очевидно, мені, яко міністрові хліборобства, не зовсім довіряє. Я далекий від того, щоб казати, що справа засіву стоїть і не так кепсько, як це дехто намагається представити. Можна сказати з певністю, що ярина буде засіяна. Ці вмішування німецької власті у внутрішні справи і зокрема в земельну справу можуть викликати серед селянства на місцях величезні заколоти і зруйнувати дорешту всю налагоджену трохи справу посівів». Крім того, М. Ковалевський у відповідь на вчорашню заяву фракції УПСР заявив, що подав у відставку.

Міністр закордонних справ Микола Любинський спробу-

вав вгамувати пристрасті, та «висловив надію, що цей наказ є непорозуміння, і його можна буде полагодити». Намагався знизити напругу і М. Грушевський, який доповів, що вчора «при розмові з німецькими представниками в дуже різких виразах осудив цей приказ».

Зростання напруги і взаємної недовіри відбивалося і на перебігу переговорів з налагодження економічних взаємовідносин, які спільна комісія проводила в Києві. Проте підготовка низки торгових угод поступово просувалася.

Та депутати не заспокоїлися і присвятили цьому питанню значну частину вечірнього засідання. Після запальної дискусії вони, на пропозицію М. Порша, ухвалили резолюцію, в якій зазначили: «Українська Центральна рада вважає потрібним заявити і вказати, що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш у тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної Республіки, що ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме, що такі втручання, як згадані накази фельдмаршала Ейхгорна, можуть тільки дезорганізувати наше господарче життя, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між Українською Народною Республікою і Центральними державами, котрі в ці дні виробляються і підписуються представниками згаданих держав. Ра-

зом з тим Українська Центральна рада, одкидаючи одставку міністра земельних справ, доручає міністру земельних справ широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися. Міністру закордонних справ скласти протест проти наказу фельдмаршала Ейхгорна, як і проти всякого іншого дотеперішнього самовільного втручання герmano-австро-угорських військових властей в соціально-політичні відносини на Україні. Голові Ради народних міністрів зробити відповідну заяву – ноту Берлінському і Віденському уряду в справі цього наказу – й переходить до чергових справ».

6 квітня було підписано договір, згідно з яким уряд УНР зобов'язався поставити Центральним державам до 31 липня поточного року 60 млн пудів (близько 1 млн т) зерна та «переробки його, фуражу, стручкових плодів, сім'ян взагалі та сім'ян олійних рослин». 11 квітня справа дійшла до підписання аналогічного договору, за яким у той же термін передбачалась поставка 400 млн штук яєць, а 13 квітня – договору про поставку «2750 тис. пудів живої рогатої худоби». В той же день було підписано договір про постачання овочів. У ньому було зазначено, що Центральні держави можуть вільно закупати в Україні картоплю, цибулю, кислу капусту та інші овочі. «Дозвіл на вивезення зазначених продуктів запитується від Торгової палати в м. Києві. Кількість продуктів встановлюється по угоді з цією останньою. До закінчення посівного періоду, приблизно до 20 травня 1918 р., картопля

може бути вивезена в кількості не більш 1 500 000 пудів».

Як пише доктор історичних наук Павло Гай-Нижник, 23 квітня «після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском було підписано сумарний договір з товарообміну УНР із Центральними державами». Зокрема в ньому були зафіксовані вже досягнуті домовленості, головнішими з яких були зобов'язання України поставити до 31 липня 1918 року 60 млн пудів збіжжя. Експортувати хліб до інших країн УНР мала лише з дозволу Центральних держав за визначеними цінами: за пуд пшениці – 5 крб. 80 коп., жита – 4 крб. 48 коп., ячменю – 4 крб. 05 коп. «Зі 169-ти криворізьких та донецьких копалень передбачалося вивезти 37,5 тис. пудів залізної руди, марганцю, а також будівельного лісу з розрахунку 300 вагонів щомісячно та металобрухту в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів.

Центральні держави мали поставляти свої товари в Україну. Так, Німеччина взяла зобов'язання експортувати 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарських машин, облаштування млинів, маслобоєнь, машин для переробки сільськогосподарських продуктів тощо.

Фактично, відповідати за виконання договору довелося вже гетьманському уряду. Товари з України вивозилися залізницею та суднами з портів Херсон, Миколаїв, Одеса. За-

галом обсяги поставок суттєво відставали від запланованих. Так, за даними Міністерства продовольчих справ Української Держави у червні замість 20 тисяч вагонів з хлібом до Центральних держав було відправлено лише 1450 вагонів, а кількість експортованої великої рогатої худоби склала 2 % місячної норми. Щоправда, це лише ті обсяги, що змогла відслідкувати українська влада, а ще чимало було вивезено сільгосппродукції, яку закупили на місцях агенти Центральних держав або конфіскували військові. Та загалом обсяг поставок становив близько 20 % від передбачених. Кошти за них залишилися на рахунках Української Держави в державних банках Німеччини, Австрії та Угорщини. Вони були видані вже протягом 1919–1920 років урядові відновленої Української Народної Республіки.

10 вересня 1918-го в Києві між Україною та Центральними Державами було підписано новий економічний договір. Зокрема, ним передбачалося: «Розділ добутої кількості хліба, олійного сім'яні і макухів відбувається в той спосіб, що 65 % призначається для української потреби, включаючи сюди також війська Центральних Держав, що знаходяться на Україні. 35 % призначені на вивіз до Центральних Держав». Загалом до кінця травня 1919 року передбачалося вивезти 105,35 млн пудів хліба. Та пройшло трохи більше двох місяців після підписання цього договору, як і в Україні, і в Німеччині, і в Австро-Угорщині відбулися політичні події, що унеможливили його виконання.

Наступ німецьких і австро-угорських військ в Україну

18 лютого німецька армія почала наступ проти більшовицьких військ в Україні. За 9 днів до неї приєдналася армія Австро-Угорщини.

Операція почалася на прохання УНР про військову допомогу проти більшовиків. Вперше на офіційному рівні про необхідність такої допомоги заявив міністр праці Микола Порш (який нещодавно був військовим міністром) на засіданні Ради народних міністрів 12 лютого. Ідея викликала дискусію серед українських міністрів-соціалістів, але загалом більшість членів уряду її підтримала. Власне, шукати військового союзу більше було ні з ким.

На доручення влади безпосередньо за допомогою до Німеччини та Австро-Угорщини звернувся голова української делегації в Бресті О. Севрюк. 14 лютого на засіданні Малої Ради у Житомирі голова уряду В. Голубович повідомив: «Переговори ведуться і так, що військова допомога не буде мати характеру вмішування в наші внутрішні справи. Єсть надія, що через тиждень вже будемо мати деякі сили». Як бачимо, все відбулося швидше.

Багато хто з українських діячів був, м'яко кажучи, не в захваті від запрошення іноземних військ. Наприклад, вір-

ний своїм марксистським поглядам В. Винниченко з гіркою іронією писав у «Відродженні нації»: «Національна політика більшовиків на Україні дуже сильно подпихнула українську демократію в обійми німецького імперіалізму... Центральна Рада свідомо кинулась на груди німецького мілітаризму й запросила його помочи. І без того хитка й непевна у свої соціальних симпатіях, і без того з великим нахилом до паничів хуторянка тепер з повним ніби правом заручалася з бравим німецьким генералом, щоб знайти у нього охорону і оборону нищених прав української нації».

Микола Порш

Тяжко переживав це рішення і М. Грушевський. О. Севрюк згадував про їхню зустріч, що відбулася «в вагоні десь між Сарнами і Житомиром, вже після миру, коли німецькі війська посувалися на Україну. Ми були вдвох, й проф. Грушевський плакав. Приход німців на Україну був драмою й його особистого життя».

Влада УНР намагалася обмежити «мандат» військ своїх нових союзників та офіційно затвердити тимчасовість їхнього перебування в Україні. Наприклад, саме 18 лютого О. Севрюк і представник Австро-Угорського МЗС Фрідріх фон Візнер підписали протокол, у якому зокрема зазначалося: «Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислані в область Української Народньої Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогоднішні становища, як тільки правительство Ради заявить про це своє бажання».

2 березня В. Голубович направив рейхсканцлеру Німеччини Георгу фон Гертлінгу телеграму, в якій подякував за допомогу, а також висловив сподівання, що як тільки німецькі війська «виконають свій обов'язок, буде видано розпорядження про їх відкликання». Відповідь Г. Гертлінга була дипломатично витонченою, і зокрема в ній було зазначено: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти».

Але у Німеччини та Австро-Угорщини були свої інтереси в Україні, і вони полягали зовсім не в тому, щоб захищати молоду республіку від загарбників з півночі. Насамперед,

обидві імперії, економіки яких були виснаженні війною, прагнули покращити своє продовольче забезпечення. Недарма Брест-Литовський договір з Україною мав неофіційну назву «хлібний мир». Для отримання бажаного військово командування ладне було вжити якнайрішучіших заходів. Так, генерал М. Гофман писав: «Коли центральні держави хочуть мати хліб з Хлібного миру, то мусять самі його взяти. Ми сказали "а" і мусимо сказати "б".

Для участі у так званій «східній кампанії» були задіяні потужні сили. Німці створили армійську групу з 20,5 піхотних і 5,5 кавалерійських дивізій на чолі з генералом-полковником Александером фон Лінзінґеном, якого 31 березня змінив генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн. До австро-угорського контингенту увійшли 10 дивізій під командуванням генерал-фельдмаршала Едуарда фон Бьом-Ермоллі. Треба зазначити, що забезпечення продовольством цих військ та інші умови їх перебування в Україні так і не були регламентовані жодним правовим актом.

Точних відомостей щодо загальної чисельності військ Центральних держав на території України немає. За оцінкою сучасних істориків Вольфрама Дорніка і Петера Ліба, станом на літо 1918 року німецький контингент нараховував близько 250 тисяч осіб, а до початку листопада він скоротився до 200 тисяч. Австро-угорські війська в Україні наприкінці серпня 1918-го налічували щонайбільше 240 тисяч осіб, а на кінець жовтня ця кількість скоротилася до менш ніж 120 ти-

сяч.

Відзначимо, що разом із австро-угорськими частинами наступав і Легіон Українських січових стрільців під командуванням сотника Осипа Микитки (в недалекому майбутньому – генерал-хорунжого Української Галицької армії). Січові стрільці просувалися за маршрутом Жмеринка – Бірзула – Херсон – Нікополь – Олександрівськ (нині Запоріжжя). Вони практично не брали участі в бойових операціях, переважно займаючись культурно-освітніми заходами серед населення Наддніпрянщини. У наказі по Легіону УСС йшлося: «Ніяких насильств і борб не зводити... Кара смерти заборонена... Поведення з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне... Говорити тільки по-українськи до населення». Перебування «усусів» на Наддніпрянщині тривало понад 7 місяців. Лише на початку жовтня через відмову брати участь у придушенні селянських повстань проти австро-угорських військ їх перевели до Буковини.

21 лютого німці увійшли до Новоград-Волинського, де знаходилися українські війська. На той час УНР мала вкрай незначні сили. Вони теж перейшли у наступ, і де могли проводили самостійні операції. Відігравали вони і політичну роль, заходячи в міста попереду німців, що дозволяло уникнути зайвої конфронтації з місцевим населенням та повинно було підняти авторитет української влади.

Більшовики намагалися чинити спротив, але загалом були не спроможні зупинити війська союзників, які досить швид-

ко просувалися Україною. Розуміючи, що поява німців і австрійців буде сприйнята значною частиною населення як воєнна окупація, уряд УНР намагався заспокоїти народ та видав 23 лютого відозву.

«До всієї людності Української Народної Республіки
Громадяни!

Проголосивши 9 січня 1918 р. в своєму 4 Універсалі Українську Народну Республіку державою самостійною, ні від кого незалежною, Українська Центральна рада 27 січня замирила з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, положила кінець війні, здобула для трудящого люду мир демократичний без всяких анексій та контрибуцій.

Цього миру домагався працюючий люд України вже давно. І Українська Центральна рада вволила його державну волю, не дивлячись на те, що Совіт народних комісарів з Петрограда з усієї сили перешкоджав українському урядові, Раді народних міністрів заключити мир і дати тим змогу робітникам та селянам стати до спокійної роботи на нивах та фабриках, заводах і майстернях.

Не маючи сам змоги здобути для Росії доброго миру з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, Петроградський совіт народних комісарів рішив не допустити й Українську Народну Республіку до заключення миру.

Безсовісною брехнею та нечесними наклепами на Центральну раду цей Совіт народних комісарів хтів посіяти недовір'я серед українського народу до Ради і тим загальму-

вати справу миру.

Коли з цього нічого не вийшло, коли трудящий люд, робітники, селяни, солдати та матроси через своїх депутатів заявили про своє довір'я до Ради, тоді Совіт народних комісарів послав своїх красногвардійців, запаморочених солдатів та матросів з Московщини на Україну, щоб збройною силою скинути український уряд, а Україну знову вернути в московську неволю, зламати справу миру та знищити добробут українського народу.

Користуючись з того, що царське правительство і правительство Керенського під час війни кидали наших вояків на далеку північ, а на Україну насилали хмари вояків-чужинців, Совіт народних комісарів, котрий так голосно і лицемірно заявляв про кінець війни та мир між трудящими людьми всіх народів, почав збройною силою грабувати Україну, вивозити силоміць з нашої землі хліб, цукор, вугіль, паровози, вагони і всяке народне майно, а особливо величезне майно військове, на Московщину.

А для того, щоб легше було грабувати Україну, і без того страшенно сплюндровану тяжкою війною, для того, щоб швидше вкинути Україну в московську неволю, Совіт народних комісарів настановив на Україні народних секретарів, котрі мають слухатися всякого наказу з Петрограда та продавати інтереси Української держави Московщині, і власне російським капіталістам.

Чи то міг український уряд, Рада народних міністрів

мовчки дивитися на це руйнування добробуту нашого народу, на це знущання Московщини над Україною, на це знищення нового самостійного політичного життя українського народу.

Рада народних міністрів покликала весь український народ до рішучої боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини.

Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

На Україну, для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців полонених, українці – січові стрільці з Галичини та німецькі війська.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло – будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України.

Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта на-

родних комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинилася під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатствами українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом польового штабу нашої держави.

Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду.

Адже ж тільки при доброму ладові на Україні можна буде налаштувати скоро торговельні зносини та обмін товарами між нашою державою та державами, з котрими замирено 27 січня.

Тому Рада народних міністрів закликає весь український народ негайно ставати до мирної праці, до боротьби з безладдям.

Довга і тяжка війна, анархія за часів революції в Росії та грабіжницька політика російського уряду на Україні сплюндрували добробут нашого народу.

Рада народних міністрів постановила собі тверду і ясну ціль, – встановивши добрий лад в українській державі, негайно стати до роботи над поліпшенням долі робочого люду, селян та робітників.

Тверда влада та добрий лад в державі – це найкращий фундамент для соціально-економічних реформ.

І Рада народних міністрів твердо і рішуче стоятиме на сім шляху, ні на одну хвилину не сходячи з нього ні під чийим впливом.

Громадяни! Ваш обов'язок в ці дні з усією силою та енергією підтримати Раду народних міністрів в цих державних заходах.

До жвавої праці, громадяни землі української! До будування самостійної Української Народної Республіки на основах доброго ладу, твердої влади та широких соціально-економічних реформ в інтересах трудящого люду».

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.:

Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 160–161.

24 лютого німці увійшли до Житомира, вже зайнятого українськими військами. Звіти почався наступ на Київ. Для його оборони у більшовиків залишилося трохи більше 2,5 тисяч бійців. На заході від міста, біля станцій Бухтіївка (нині с. Садки Радомишльського району Житомирської області), Бородянка, Буча та Ірпінь відбулися бої з невеликими червоними загонами, в яких війська УНР відкинули противника з позицій.

Власне за Київ більшовики битися не стали, і 1 березня до

нього увійшли українські війська. Наступного дня мешканці міста побачили на вулицях німців, а 3 березня на Софійській площі відбувся об'єднаний парад. Найближчими днями до столиці повернулися Українська Центральна Рада і уряд УНР.

Саме 3 березня делегація Радянської Росії підписала у Бресті мирний договір із Центральними державами, за умовами якого більшовицькі війська мали залишити Україну. Здавалося, бої повинні були зовсім припинитися, але німцям дуже швидко довелося згадати слова свого «залізного канцлера» Отто фон Бісмарка: «Ніколи не вірте росіянам, бо росіяни не вірять навіть самі собі». Періодично передовим частинам все одно доводилось вступати в більш чи менш серйозні сутички. Наприклад, 25 квітня запеклий бій відбувся поблизу залізничної станції Родакове на підступах до Луганська. На закиди про невиконання умов миру ленінські урядовці відповідали, що це воюють не їхні війська, а Радянської України.

Та загалом союзні війська продовжували успішно просуватися Україною. 13 березня австрійці зайняли Одесу, 20 березня німці увійшли до Херсона, 8 квітня – до Харкова, а 28 квітня – до Луганська.

29 березня у місті Баден поблизу Відня представники верховних командувань Австро-Угорської та Німецької імперій уклали таємну військову угоду про поділ сфер впливу в Україні («Ukraineabkommen»). До німецької зони відійшли

Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії і Крим, а до австро-угорської – південно-західна частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії. Штаб Г. Айхгорна дислокувався у Києві, а штаб Е. Бьом-Ермоллі – в Одесі. 16 травня замість Е. Бьом-Ермоллі командувачем австро-угорськими військами в Україні став генерал піхоти Альфред Краусс.

Таким чином, з допомогою німецьких і австро-угорських військ владі УНР вдалося звільнити свою територію від більшовиків. Проте відносини з новими союзниками дуже швидко увійшли в кризову стадію, що суттєво скоротило дні Української Центральної Ради.

Донецько-Криворізька, Одеська і Таврійська Радянські Республіки

9–12 лютого в Харкові на четвертому обласному з'їзді рад робітничих депутатів Донецького кам'яновугільного і Криворізького залізрудного басейнів було проголошено утворення Донецько-Криворізької Радянської Республіки (ДКРР).

Ідея створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки не виникла на порожньому місці. Ініціатива належала керівникам рад однойменних промислових басейнів. Вже з кінця 1917 року «першу скрипку» в цих радах грали представники більшовицької партії. Особисті амбіції та бажання взяти владу в свої руки вони намагалися підкріпити тезою про буцімто принципову відмінність Донецького і Криворізького басейнів від інших регіонів України. При цьому нагадували, що зовсім нещодавно, в серпні 1917-го, сама ж Українська Центральна Рада хай «зі скрипом», але прийняла до виконання Тимчасову інструкцію Тимчасового уряду Росії, згідно з якою повноваження українського уряду не поширювалися на східні й південні терени України (Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії). Хоча вже в листопаді Третім Універсалом УЦР заманіфестувала приналежність цих територій (щоправда, на той час без

Криму) до Української Народної Республіки.

Артем (Федір Сергєєв)

Водночас, чимало більшовиків були цілком щиро переконані, що з революцією прийшла нова епоха, в якій не буде місця для національних держав. Таким чином, начебто, з'являється можливість творити республіки на основі лише їхньої економічної відособленості. Тож обласний з'їзд рад ухвалив створення ДКРР на принципах економічного су-

веренітету, виходячи з переконання, що вся більшовицька Росія незабаром стане федерацією економічних, а не національних областей. Заявлена територія новопосталої республіки включала Харківську, Катеринославську, частину Херсонської областей, а також частину Облaсті Війська Донського, яка належала до Донецького кам'яновугільного басейну. Центром ДКРР став Харків.

14 лютого було сформовано уряд ДКРР. За аналогією з Радянською Росією, він отримав назву Рада народних комісарів. Головою став 34-річний уродженець Курської губернії Федір Сергєєв, більше відомий за псевдонімом Артем (або «товариш Артем»). Він був членом Російської соціал-демократичної робітничої партії ще з 1902 року, після розколу на більшовиків і меншовиків підтримав В. Леніна. За часів Російської імперії встиг побувати на засланні у Східному Сибіру, звідки втік через Японію, Корею і Китай аж до Австралії. Проживши на «зеленому континенті» шість років, Артем повернувся на батьківщину завдяки революційним подіям 1917-го.

Портфель народного комісара у справах внутрішнього управління отримав Семен Васильченко, наркома у справах фінансів – Валерій Межлаук, судових справ – Віктор Філов, праці – Борис Магідов, народної освіти – Михайло Жаков, у військових справах – Мойсей Рухимович, державного контролю – Абрам Каменський.

Важливо відзначити, що спочатку ДКРР вважалася ча-

стиною федеративної Радянської Росії – так само, як і Українська Народна Республіка Рад. Проти її появи виступав український більшовик Микола Скрипник – противник відокремлення Донецького і Криворізького промислових басейнів зі складу більшовицької України. Але Артем відповідав йому: «Сепаратисти не ми, а ви. Чому ви прагнете до Києва? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горіх, ніж національна».

Колеги Артема з уряду ДКРР більш відверто висловлювалися про призначення новоствореної республіки.

С. Васильченко: «Скрипник двома ногами стоїть на націоналізмі... Щось одне: або соціалістична революція, або ви загрузнете по коліна в націоналізмі... Нам не потрібно ні міністерства іноземних справ, ні монетних дворів, нам потрібна радянська влада, виконавиця центральної влади Ради народних комісарів».

М. Жаков: «Якщо політика Донецького басейну має бути чомусь підпорядкована, то це, звісно, не випадковим тимчасовим політичним завданням наших українських товаришів, а політиці промислових центрів півночі. Донецький басейн важливий перш за все для долі всієї російської революції в цілому».

З точки зору ідеологів і промоутерів створення ДКРР, її існування мало ще одну цілком утилітарну мету. Мовляв, якщо відокремити Донецький і Криворізький промислові басейни, то німецькі й австро-угорські війська не зайдуть на

ці території, оскільки вони займають лише територію України. Проте німецькому й австро-угорському командуванню ці інсинуації були глибоко байдужими. Вони виходили з меж України, окреслених у III Універсалі Центральної Ради.

Навіть вищі керівники Радянської Росії не були палкими прихильниками створення ДКРР. 15 березня, буквально через три дні після перенесення столиці Радянської Росії з Петрограда до Москви, відбувся пленум ЦК РКП(б). На ньому були присутні Артем та представники УНР Рад Володимир Затонський і Василь Шахрай. В рішенні пленуму підкреслювалося, що «Донецький басейн розглядається як частина України», тому необхідно якнайшвидше створити об'єднаний уряд для всієї більшовицької України.

Ще 4 березня Народний секретаріат УНР Рад очолив М. Скрипник. Він рішуче взяв курс на ліквідацію окремішності ДКРР, мотивуючи це потребою згуртувати сили для відсічі німецько-австрійському наступу. 17–19 березня у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. Його рішенням Донецько-Криворізька Радянська Республіка була включена до складу більшовицької України. Остання ж проголошувалася незалежною та федеративною, причому підкреслювалося, що цей крок є вимушеним: «Мирний договір, який насиллям нав'язується німецьким імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Совітською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Совітською Респуб-

лікою... Трудящі маси України розглядають Українську Со-
вітську Республіку як республіку федеративну, що об'єднує
всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки, як ав-
тономні частини Української Федеративної Совітської Рес-
публіки». Головою Народного секретаріату і народним сек-
ретарем закордонних справ було затверджено М. Скрипни-
ка. Втім, офіційного визнання незалежності з боку Радянсь-
кої Росії так і не відбулося.

Не всі більшовики визнали рішення цього з'їзду. Частин-
на наркомів ДКРР стали в опозицію, наполягаючи на збере-
женні республіки. Особливою завзятістю вирізнялися С. Ва-
сильченко, М. Жаков і В. Філов. Вони відверто критикува-
ли Артема за «угодовство», «зраду інтересів ДКРР на ко-
ристь Радянської України». Проте вони опинилися в меншо-
сті. Донецько-Криворізька Радянська Республіка припинила
своє короткочасне існування.

Подальша доля майже всіх членів її уряду склалася тра-
гічно. Артем вже в липні 1921 року загинув під Серпуховим
у катастрофі аеровагона інженера Валеріана Абаковського.
С. Васильченко, В. Межлаук, В. Філов, М. Жаков, М. Рухи-
мович і А. Каменський були репресовані й розстріляні про-
тягом 1936–1938 років. Лише Б. Магідов, пройшовши через
арешт у 1939 році, дожив до 1972-го і написав кілька мему-
арних праць про ДКРР і Артема.

Не менш, якщо не більш драматично складалася обста-
новка в Одесі на початку 1918 року. 26 січня більшовики

розпочали повстання в місті. Після кількадечних запеклих боїв із військами Української Народної Республіки, в яких загинуло від 120 до 180 осіб і ще до 350 дістали поранення, вони здобули перемогу. Влада в Одесі перейшла до новоутвореного військово-революційного комітету, що складався з більшовиків і лівих есерів.

31 січня була проголошена Одеська Радянська Республіка (ОРР). Вона претендувала на території Херсонської та Бессарабської губерній, хоча реальна влада поширювалася щонайбільше на три повіти Херсонщини – Одеський, Тираспольський і Ананьївський. Керівники цього самопроголошеного державного утворення спершу категорично відмовилися вступати до складу Української Народної Республіки Рад. Фактично, вони напряму підпорядковувалися ленінському урядові.

Рада народних комісарів ОРР була коаліційною, адже складалася з більшовиків, лівих есерів, меншовиків-інтернаціоналістів і навіть анархістів. Керівником став Володимир Юдовський – уродженець Херсонської губернії, член РСДРП з 1903 року, більшовик із досвідом роботи в революційному Петрограді протягом весни-осені 1917-го.

Володимир Юдовський

Новому урядові довелося практично негайно вдатися до масового друку одеських бон і розмінних грошових білетів, курс яких залишався вкрай низьким, оскільки населення не довіряло такій «валюті» та надавало перевагу розрахункові у дореволюційних рублях, «керенках» і карбованцях УНР. Проводилася націоналізація великих підприємств, конфіскація житла у великих домовласників, накладення контрибуції на представників заможних верств – часто методом брутального тиску і шантажу, або навіть практикою захоплення заручників.

Вибудувати більш-менш дієвий державний механізм очільникам Одеської Радянської Республіки так і не вдалося. В. Юдовський згадував: «Мы не могли в течение такого

короткого періода, як 2 місяця (даже не 2 місяця, а 40–43 дня), створити скільки-нібудь прочну і централізовану владу, яка дійсно могла б вважатися фактичною владою... Такого уряду в Одесі в той час не існувало. Незважаючи на те, що я стояв на чолі Совнаркома і був його головою, я також, як і інші комісари, не охоплював всієї роботи цілком... Я був від окремих комісарів повністю відірваний, сидів в президіумі і займався саме поточною роботою, ніким не керуючи, і навряд чи хтось потребував керівництва, і навряд чи будь-яке керівництво в той час було взагалі можливе... Час від часу ми збиралися для обговорення найбільш важливих питань, однак, очевидно це відбувалося дуже рідко, і ні в якому разі ми ці випадкові збори не повинні розглядати як функціонування об'єднаного, організованого і сильного уряду».

Зате неабияких «досягнень» діячі ОРР досягли на ниві терору проти «буржуазії та контрреволюціонерів». До цієї категорії, загалом, міг потрапити будь-хто. За півтора місяці існування Одеської Радянської Республіки було страчено близько 500 одеситів. Справжнім символом жаху для мешканців Південної Пальміри в цей період став крейсер 2-го рангу «Алмаз». Цей знаменитий військовий корабель (учасник грандіозної Цусімської битви 1905 року, один із лише трьох і водночас найбільший російський корабель, який зу-

мів тоді прорватися повз Японію у Владивосток) тепер став плавучою в'язницею, місцем масових тортур і страт: людей спалювали живцем у корабельній топці або зв'язаними скидали в море. Карт-бланш на застосування насильства отримали й численні озброєні загони анархістів. Як зазначає сучасний історик Віктор Савченко: «От «вооруженных братишек» зависела жизнь и смерть любого одессита, его сбережения. «Забрать и поделить» – суть их экономической политики».

Крейсер 2-го рангу «Алмаз»

Одним із головних завдань Одеської Радянської Республіки більшовики та їхні спільники вважали встановлення

контролю над Бессарабією. Однак на цю територію висловлювала претензії Румунія, що призвело до короткотривалого збройного конфлікту з нею. 10 лютого одеський Раднарком навіть ухвалив рішення про добровільну мобілізацію пролетарів і створення одеської Червоної армії на базі загонів місцевої червоної гвардії. Крім того, була утворена попередниця сумнозвісної ЧК – «Верховна комісія з боротьби з румунською та українською контрреволюцією», на чолі якої став Християн Раковський. За рішенням В. Леніна до Одеси направили Михайла Муравйова, який нещодавно «відзначився» під час більшовицької агресії проти УНР. Тепер на нього покладалося завдання розбити румунські війська у Придністров'ї та Бессарабії.

М. Муравйов фактично встановив режим особистої диктатури в Одеській Радянській Республіці, що безперечно призвело до конфлікту з іншими її керівниками. За словами В. Юдовського: «Что мы могли противопоставить Муравьеву? Ничего... Мы ничего не имели и были бедны, как церковные крысы. Мы потеряли даже то, что надо было сохранить прежде всего, влияние на массы... Мы слишком погрузились в нашу повседневную жизнь, мы от масс оторвались совершенно... Я тогда обладал какой-то странной слепотой... К приезду Муравьева мы влияния на массы не имели... Нам с Муравьевым ни в коем случае нельзя было тягаться, и когда он потребовал диктаторских полномочий, мы ничего не могли сделать и передали власть Муравьеву, хотя

с большим недовольством и с большой скорбью; но другого выхода у нас не было. Комитет партии обсуждал этот вопрос, и было постановлено передать власть Муравьеву».

М. Муравйов, привівши частину своїх військ з-під Києва, продовжив політику терору і вибивання коштів з одеситів на потреби «революції та оборони». Водночас, йому вдалося здобути низку локальних перемог у Придністров'ї над румунськими військами, що вирізнялися невисокою боєздатністю. Це спонукало Румунію до переговорів з урядом Одеської Радянської Республіки. Їх підсумком став «Протокол ліквідації російсько-румунського конфлікту» від 8 березня, згідно з яким Румунія зобов'язалася забрати свої збройні формування з Бессарабії та не втручатися в її внутрішнє життя. Однак у той самий час стало відомо про успішне просування українських, австро-угорських і німецьких військ на Одесу. Офіційний Бухарест відмовився виконувати умови Протоколу і здійснив окупацію, а потім і приєднання Бессарабії.

Номан Челебіджіхан

Попри те, що М. Муравйов і Х. Раковський засудили підписання Брест-Литовського мирного договору між Радянською Росією та Центральними державами й оголосили, що будуть всіма засобами обороняти Одеську Радянську Республіку, їхні зусилля були марними. Під тиском переважних сил противника війська ОРР безладно відступали. М. Муравйов спробував скласти з себе відповідальність і перекласти провину за крах республіки на одеських робітників, які, мов-

ляв, не підтримали революційну владу: «Защитить Одессу стало невозможно. Город дал всего 500 красногвардейцев, в то время как в городе – 120 тысяч мужчин-пролетариев... Регулярные войска отказываются воевать... Повсюду царит измена... Ухожу в отставку. Невозможно работать при всеобщем недоверии».

12–13 березня радянські органи влади були евакуйовані морем до Криму. Вже на світанку 13 березня до міста почали вступати австро-угорські частини – союзники УНР. Одеська Радянська Республіка припинила своє існування. Натомість, тиждень по тому в Криму виникла ще одна радянська квазі-держава – Таврійська Республіка.

Політична ситуація в Криму на зламі 1917–1918 років характеризувалася надзвичайною складністю і напруженістю. Ще 26 грудня 1917-го в Бахчисараї Курултай кримськотатарського народу проголосив створення Кримської Народної Республіки. Але вона так і не вийшла зі стадії формування, оскільки вже за місяць була знищена більшовиками, лівими есерами й анархістами за підтримки частини матросів Чорноморського флоту. На півострові, який ситуативно виявився практично ізольований від решти світу, розпочалася справжня вакханалія революційного терору. Жертвами його за два місяці стали до 2 тисяч осіб, зокрема й лідер кримськотатарської революції Номан Челебіджіхан (Челебі Челебієв), ув'язнений і без суду вбитий матросами в Севастополі 23 лютого 1918-го.

Антон Слуцький

19 березня у тому ж таки Севастополі на засіданні Центрального виконавчого комітету рад Таврійської губернії був ухвалений декрет про утворення Таврійської республіки рад робітничих, солдатських та селянських депутатів на території Таврійської губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського

повітів». Таким чином, кримські більшовики включили до складу своєї республіки повіти Північної Таврії, які мали входити до складу України. Та вже вночі проти 22 березня, отримавши відповідні вказівки з Москви, ЦВК рад Таврійської губернії підтвердив створення держави, але тільки в межах Кримського півострова і під назвою Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (РСРТ) як автономної частини більшовицької Росії. Новостворену Раду народних комісарів РСРТ очолив більшовик Антон Слуцький. Цей уряд, на відміну від одеського Раднаркому, визнав Брест-Литовський мирний договір і, за даними сучасного історика Сергія Громенка, 4 квітня навіть домігся визнання РСРТ з боку РСФРР.

Але внутрішня політика кримського Раднаркому фактично нічим не відрізнялася від практики ДКРР і ОРР – той самий терор, придушення реальної та потенційної опозиції, експропріації, одержавлення приватної власності, вивезення харчів до Росії (від 3,5 до 5 млн пудів хліба за період із середини січня до середини квітня), більшовицька пропаганда і цензура, відвертий брак конструктивних державотворчих дій. До цього додалася практично цілковита відсутність роботи з національними меншинами, загострення конфлікту з кримськотатарським населенням.

Зрозуміло, що керівництво РКП(б) розглядало створення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, насамперед, у контексті протидії наступові військ УНР і Централь-

них держав та збереження власного контролю над Кримом. Проте серйозних заходів для підвищення обороноздатності РСРТ зроблено не було. Як згадував нарком з іноземних і національних справ Ісмаїл Фірдевс, А. Слуцький та деякі інші члени уряду були переконані: «Немцы подавятся и тем, что захватили, не могут добраться до Крыма... Немцы или сами останутся, или их остановят, или, наконец, их армия разложится, пока она докатится до Крыма». Сам І. Фірдевс, за його ж словами, усвідомлював реальний стан справ і співвідношення сил, тому розмірковував не про оборону півострова, а про вчасну евакуацію з нього більшовицьких установ.

І він мав рацію. Коли 18 квітня німецькі війська через перекопський перешийок вступили до Криму, дні РСРТ були полічені. У південній частині півострова одразу спалахнуло масове повстання кримських татар проти більшовиків. Самі учасники назвали його «народною війною».

Існує біблійний вислів: «Посієш вітер – пожнеш бурю». «Жати» бурю тепер довелося керівникам РСРТ. Більшість із них включно з головою Раднаркому А. Слуцьким потрапили до рук татар і були розстріляні 24 квітня поблизу Алушти. До 1 травня всі осередки більшовицького режиму на півострові були ліквідовані. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди, як і Донецько-Криворізька та Одеська Радянські Республіки, виявилися скороминушими епізодами історії.

Затвердження герба УНР і перехід на григоріанський календар

25 лютого в місті Коростені (нині Житомирська область) відбулося засідання Малої Ради, на якому ухвалили Герб Української Народної Республіки та затвердили перехід на григоріанський календар.

Розробку таких важливих символів держави як прапор та герб розпочала геральдично-прапорна комісія на чолі з істориком Дмитром Антоновичем (сином професора Київського університету Володимира Антоновича – наукового керівника М. Грушевського), створена ще у листопаді 1917 року. Було запропоновано чимало варіантів герба, зокрема розглядалося використання зображення козака з мушкетом або напису УНР на синьому полі. М. Грушевський запропонував свою версію герба, насичену багатьма символами: на синьому полі щита мав знаходитися золотий плуг, навколо якого розміщувалися тризуб Володимира Великого, святий Юрій з галицько-волинським левом, козак Війська Запорозького, лук зі стрілою як символ Києва та львівський лев. Та жоден з цих проектів не був втілений в життя.

Важливе значення на шляху розробки герба УНР мало затвердження 27 січня 1918 року Малою Радою українського морського прапора, запропонованого Д. Антоновичем. Він

складався з синьої і жовтої смуг, а на верхній смузї був зображений золотий тризуб із хрестом.

25 лютого в Коростені перед Малою Радою відбулося засідання уряду УНР під головуванням Всеволода Голубовича, на якому міністри ухвалили «внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)».

На самому історичному засіданні Малої Ради головував Михайло Грушевський. Стосовно герба була ухвалена лаконічна постанова, мало схожа на закон: «У справі державного герба України Мала Рада ухвалила: "Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого"».

Треба зазначити, що питання про герб Мала Рада розглядала другим, а першим був перехід на григоріанський календар. Ним користувалася переважна більшість країн світу, а в УНР все ще діяв успадкований від Російської імперії давно застарілий юліанський календар, який відставав від григоріанського на 13 днів.

Мала Рада ухвалила:

«1. Завести в Українській Народній Республіці нове (григоріанське) числення часу з 16 лютого 1918 р. 16 число лютого рахувати першим числом місяця березоля (марта).

2. Одночасно з цим в Українській Народній Республіці вводиться середньоєвропейський час: 12 год. для Петроградського меридіану з 1 березоля нового стилю рахувати за

10 год. 52 хв. ранку і згідно з цим в усій Українській Народній Республіці перевести стрілки годинників.

3. Всякого роду обов'язання, котрі застає сей закон, продовжуються з 1 березоля на 13 день.

4. Всі питання, зв'язані з переведенням в життя цього закону, мають вирішуватися кожним міністерством по приналежності».

Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 165–166.

До того часу на «новий стиль» вже перейшла Радянська Росія, де згідно з рішенням уряду після 31 січня 1918 року настало 14 лютого. Але на підконтрольних Білому рухові територіях до початку 1920-х років зберігався юліанський календар, оскільки білогвардійці вважали нелегітимними рішення як більшовицьких, так і українських властей. Деякі Православні помісні церкви, зокрема Російська та Сербська, досі користуються ним. Продовжує жити за «старим стилем» і новоутворена Православна церква України, де лише почалося обговорення можливості переходу на григоріанський календар.

Перші авіалінії в Україні

21 березня в Києві на військовому аеродромі Пост-Волинський (район сучасного аеропорту «Київ» імені Ігоря Сікорського) здійснив посадку австрійський літак «Бранденбург» С.І. Ним керував екіпаж у складі льотчика Шитдгубера та спостерігача Егера, що виконував функції штурмана. Так завершився технічний рейс, який передував роботі першої в світі міжнародної регулярної лінії авіапошти. А розпочався він о 9 годині 20 березня на віденському аеродромі Асперн. Першу посадку для дозаправки паливом літак здійснив у Кракові, другу – у Львові. Короткий світловий день не дозволив летіти далі, і екіпаж зупинився на ночівлю. Наступного дня, здійснивши ще одну посадку в Проскурові (нині Хмельницький), «Бранденбург» успішно завершив переліт за визначеним маршрутом. У повітрі було подолано 1200 км.

Головною метою створення авіалінії Відень – Київ була оперативна доставка службової кореспонденції та важливих державних паперів, часто таємних. Відповідали за її діяльність Цісарсько-Королівські повітряні сили Австро-Угорщини, зі складу яких для перевезень були виділені двомісні роззброєні літаки-розвідники «Бранденбург» С.І та «Альбатрос» С.V. Керував лінією один з ініціаторів її створення військовий льотчик А. Рафт.

Починаючи з 31 березня, рейси між Віднем і Києвом ста-

ли здійснюватися регулярно, у звичайному робочому режимі. Коли світловий день став довшим, літаки почали стартувати о 5.30, а о сьомій вечора вже завершували переліт в кінцевому пункті призначення. Рейси виконували щоденно, за розкладом, який авіатори прагнули педантично витримувати. І загалом це їм вдавалося, попри технічну недосконалість літаків того часу та примхи погоди. Так, за перші 90 днів роботи лінії 80 рейсів було виконано у повній відповідності до розкладу, і лише у десятиох випадках літаки запізнилися через погану погоду.

Перший старт авіапошти Відень—Київ 20 березня 1918 року

Виявилось, що урядових паперів потрібно перевозити зовсім небагато, і здебільшого літаки стали доставляти звичайну поштову кореспонденцію. Екіпажі відповідали за свій

вантаж. Наприклад, службова інструкція суворо вимагала у разі пожежі на борту «зробити все, щоби урятувати пошту, навіть, якщо треба скинути її на землю». Лише врятувавши вантаж, екіпаж мав право зайнятися збереженням літака та навіть власних життів.

Прихід до влади в Україні Гетьмана Павла Скоропадського ніяк не позначився на роботі лінії, і вона продовжувала успішно функціонувати. Скажімо, київська газета «Відродження» 11 червня бадьоро звітувала: «Між Віднем і Київом улаштовано повітряну пошту. Цю просторінь в 1200 верств перелітає аероплян на протязі 12 годин, коли поспішний потяг потребує на це 40 годин. Апарат і обслуга змінюються під час тої їзди в Кракові, Львові і Проскуріві». Можливо, в цьому повідомленні містилася неточність: могло йтися не про заміну літаків і екіпажу в проміжних пунктах маршруту, а про посадки для дозаправки паливом.

Так тривало до жовтня, коли почався процес розпаду Австро-Угорщини. Ця криза швидко призвела до закриття авіалінії. Вона ж стала причиною того, що не вдалося розпочати рейси на лінії Відень – Будапешт – Бухарест – Одеса.

За успіхами австрійських союзників у справі повітряних сполучень із ревністю спостерігали німці, які мали власні плани в цій галузі. Так, 14 липня міністерство внутрішніх справ надіслало до МЗС та посла Альфонса Мумма листа, присвяченого саме цій проблемі. Зокрема, дипломатів просили «обережно прозондувати у Відні» питання щодо

транзитних рейсів німецьких літаків у південних напрямках. Крім того, зверталася увага, що «деяких пунктів без особливих труднощів можна буде досягнути також через Польщу та Україну. За дуже приблизними підрахунками, шлях до Константинополя через Польщу й Україну лише на 10 % довший, ніж шлях через Австро-Угорщину». Окрему зацікавленість викликала Одеса як транзитна точка на авіаційних маршрутах, що планувалося прокласти на Кавказ і в Туреччину.

Німецьке МВС вважало, що український уряд вже знайомий з повітряними лініями, навіть має досвід їхнього розширення та краще ніж будь-який інший може «зрозуміти значення цієї справи». Щоб випередити можливих конкурентів, дипломатам було рекомендовано «завчасно перешкодити українському уряду, якщо той захоче в майбутньому взяти в свої руки повітряне сполучення з Одеси на Кавказ і Константинополь».

Дійсно, в Україні вже був певний власний досвід з налагодження повітряних сполучень. Ще на початку 1918 року за ініціативою військових авіаторів у структурі Міністерства пошт і телеграфу УНР було організовано відділ авіапошти. Передбачалося створити цілу мережу повітряних ліній та встановити з їхньою допомогою оперативний зв'язок між найважливішими містами країни.

Для цього вирішили використовувати літаки зі складу Військово-Повітряного Флоту. Особливо приваблювала

можливість залучити чотири моторні повітряні кораблі типу «Ілля Муромець», які знаходилися на аеродромі у Вінниці. Однак вони перебували в жахливому технічному стані, а довести ці складні машини до ладу у той час не було технічної можливості. Тому польоти розпочали на одномоторних літаках інших типів.

У квітні «Військово-науковий вісник Генерального Штабу УНР» писав: «Між Києвом – Одесою та Києвом – Полтавою авіопошта вже функціонує. Законопроект про неї внесено до Центральної Ради». Деякі подробиці про роботу авіаліній виклала київська газета «Відродження». Так, у випуску від 4 квітня вона сповістила: «Учора об 11 годині ранку з аеродрому на Посту-Волинському, в присутності вищих урядовців Міністерства Пошт і Телеграфу, була відправлена друга авіопошта на Полтаву. З цією поштою пішли всі часописи, що зараз виходять у Києві... В найблизчі часи має бути розроблення авіо-шляхів по лініям: Київ – Одеса, Київ – Полтава, Одеса – Миколаїв і т. и. Тим же робом – маєтсья притягти до перевозки пошти не тільки легкі апарати, а також і кораблі "Муромці", які визначаються великою грузоподйомністю, а між близькими пунктами, як наприклад, Київ – Житомир і др. навіть аеростати. Хоча останне не напевно, через те, що апарати повітро-плавательного типа перш за все громоздкі а по 2) не так зручні за для перельотів, як для наглядання і коректировання. З боку вищої "атаманщини" авіації і повітро-плавання – до авіо-пошти від-

ношення дуже прихильне». 11 квітня ця газета повідомила, що в Міністерстві «одзначено кілька польотів, за допомогою яких вдалося переправити велику кількість кореспонденції. Повернулася повітряна пошта з Винниці й Полтави. Готують повітряну пошту в Катеринослав та Харків».

На жаль, наразі не знайдено документів, які б свідчили, чи працювали ці внутрішньоукраїнські лінії за часів правління П. Скоропадського. Але гетьманський уряд приділяв досить велику увагу авіації.

Так, із вересня 1918 року активно обговорювалося питання організації авіапошти між Києвом і Новочеркаськом – столицею самопроголошеної козацької республіки Всевелике Військо Донське, відносини з якою на той час вийшли на рівень стратегічного партнерства. У процесі переговорів брали участь донські представники Олександр Черячукін, Володимир Лебедев, Юрій Зілов. 26 вересня посол козацького Дону в Україні генерал О. Черячукін з Києва відправив голові свого уряду генералові Африкану Богаєвському телеграму і листа із проханням дозволити організацію авіапошти. Офіційний Новочеркаськ прихильно поставився до такої пропозиції.

16 жовтня 1918 року інспектор авіації Харківського району полковник Тимофій Гаусман телеграфував командирові 6-го Полтавського авіадивізіону сотнику (капітану) Леву Гриньову: «Телеграфним приписом голови авіації 13 2905, на мене покладено зобов'язання встановити лінію повітро-

пошти Київ – Новочеркаськ засобами району... На виконання цього наказую терміново підготувати до роботи шість двохмісних літаків із шістьома льотчиками і двома спостерігачами. Постаю повітропошти вашого дивізіону по два літаки встати у Києві, Лубнах і Полтаві. У цих місцях негайно приготувати приміщення, постаю вибрати аеродроми, встановити намети, організувати малі бази, отримавши все необхідне у парку. Ці авіазасоби повністю надійдуть у відання начальника пошти... питання пошти надзвичайно термінове й важливе».

13 Полковника Павла Самійла.

Начальником і організатором повітряної пошти призначили полковника Романа Шоманського, який значився командиром 7-го Харківського авіадивізіону. Проте виявилось, що для Р. Шоманського – вихідця з польської родини спадкових дворян із Волині – служба в Україні була тільки скороминущим епізодом кар'єри, бо ще 28 вересня він прибув на службу до білогвардійської Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Відтак, достеменних відомостей про початок функціонування регулярної лінії авіапошти Київ – Новочеркаськ наразі не виявлено. Вдалося з'ясувати, що 18 жовтня Українська Держава і Всевелике Військо Донське підписали в Києві «Умову відносно Поштово-Телеграфних зносин». Документ встановлював порядок обміну поштовою кореспонденцією залізницями, ґрунтовими дорогами, «а коли виявиться можливість, також і водними та повітряними

шляхами». Проте менше ніж за місяць в Україні спалахнуло антигетьманське повстання, і подальшого розвитку історія з лінією авіапошти між Києвом і Новочеркаськом не отримала.

Мирні переговори України з РСФРР

27 березня на засіданні Ради народних міністрів УНР було розглянуто питання про «Проект ноти до Росії в справі миру» та доручено МЗС скласти її текст. 30 березня український уряд надіслав Раднаркому РСФРР телеграму з пропозицією припинити стан війни та укласти договір, яким врегулювати питання кордонів та правових взаємовідносин.

Передумови для укладання такого договору виникли після підписання між РСФРР і країнами Четверного союзу Брестського миру від 3 березня 1918 року. У його статті VI було вказано: «Россия обязывается немедленно заключить мир с Украинской Народной Республикой и признать мирный договор между этим государством и державами Четверного союза. Территория Украины незамедлительно очищается от русских войск и русской Красной гвардии. Россия прекращает всякую агитацию или пропаганду против правительства или общественных учреждений Украинской Народной Республики».

У квітні уряди Української Народної Республіки та Радянської Росії розпочали попередні консультації та обмінялися нотами з приводу майбутніх мирних переговорів. Але

справа фактично пробуксовувала, і майже за місяць не вдалося домовитися навіть про місто проведення перемовин. Для обговорення цього та інших питань, пов'язаних із початком переговорів, до столиці України прибула більшовицька делегація на чолі з Християном Раковським, який брав участь у брестських перемовинах, а на початку наступного, 1919 року, очолив уряд УСРР. Та не встигла вона розпочати роботу, як у Києві стався гетьманський переворот.

Здавалося, консервативно-правий Гетьманат і радикально-лівий більшовицький режим розділяли принципові протиріччя, що повинні були б зруйнувати сенс встановлення відносин між сторонами. Та натомість питання миру з РСФРР не лише залишилось актуальним, а й стало найбільш пріоритетним у зовнішньополітичному курсі України. Дмитро Дорошенко, що 20 травня очолив МЗС Української Держави, писав із цього приводу: «Замирення з Соютом Росією й улаштування з нею мирних відносин було головним з усіх завдань нашої зовнішньої політики».

Перші кроки назустріч одна одній сторони зробили напроцьуд легко. Скориставшись присутністю у Києві російської делегації, гетьманський уряд запропонував проводити переговори саме в українській столиці, і більшовики на це погодилися. Як пише Д. Дорошенко, вже 10 травня відбулася «перша нарада членів російської й української делегацій у справі майбутніх переговорів». Місцем подальших перемовин був визначений колишній Педагогічний музей, де ще

два тижні тому засідала Центральна Рада.

Українську делегацію очолив Сергій Шелухін, який вважався одним із провідних вітчизняних юристів, а в УНР у різний час обіймав посади генерального судді та міністра судових справ в уряді В. Голубовича. Його заступником став Ігор Кістяковський – ще один відомий фахівець в галузі права. До делегації також увійшли: Олександр Сливинський, Отто Ейхельман, Христофор Барановський, Адам Свіцин та Платон Линниченко. За довгий час перемовин склад делегації зазнавав змін. Наприклад, у вересні І. Кістяковського, який став міністром внутрішніх справ Української Держави, змінив Петро Стебницький.

В делегації РСФРР окрім Х. Раковського значну роль відігравав його заступник Дмитро Мануїльський. До роботи також залучалися: А. Борман, Н. Вейс, В. Гориневський, С. Одинцов, С. Холодовський та інші. Під час переговорів сторони утворювали різні комісії, зокрема політичну, змішану військову, фінансову, економічну, комунікаційну, культурну, юридично-редакційну.

Розташувалася російська делегація у другорядному готелі «Марсель» на Бібіковському бульварі (ця будівля на сучасному бульварі Тараса Шевченка збереглася, але зазнала значної перебудови, після реконструкції з 2001 року тут розташований фешенебельний готель «Прем'єр Палац»). У той час він був добре відомий тим, що у номерах місцеві представниці найдавнішої професії приймали клієнтів. Біль-

шовики були, м'яко кажучи, не в захваті від такої «штаб-квартири». Якось українська розвідка перехопила листа до Москви одного з членів їхньої делегації, у якому той не просто лайав готель останніми словами, а вказував, що делегацію там розмістили навмисне для наруги.

Д. Дорошенко згадував, що Х. Раковський і Д. Мануїльський постійно скаржилися йому «на своє помешкання і домагалися кращого. Але знайти в тодішньому Києві, переповненому до останньої міри, 30-40 вільних кімнат – це була не така-то легка справа. Скільки я не клопотав, нічого не вийшло. Та й те сказати наша адміністрація не дуже-то й щиро старалася для таких "гостей" як большевики».

Безпосередньо переговори розпочалися 23 травня, в присутності представників преси та небайдужої публіки. Перше засідання відразу продемонструвало, що легкість, з якою сторони домовилися про початок перемовин, залишилася далеко позаду. Про справу миру на цьому засіданні взагалі не йшлося. З місця навскач С. Шелухін вдався до демаршу. Як досвідчений юрист, він зачепився за недосконалість документів російської делегації та висловив сумнів, на що власне представники РСФРР мають повноваження: укладення миру чи перемир'я? Крім того, С. Шелухін наполягав на тому, що для ведення переговорів потрібно розуміти, «які саме держави входять в склад Федеративної Совітської Республіки».

Судячи з протоколу засідання, Х. Раковський намагався відмахнутися від наскоку С. Шелухіна та заявив: «Що тор-

кається характеру переговорів, то він рахує, що се цілком вияснено з попередніх телеграм, якими обмінялися Українська Держава і Совітська Республіка. Там зовсім точно зазначено все, що торкається сих переговорів, так що можна лічити, що уповноваження повинні бути з'ясовані в зв'язку зо всіма дипломатичними документами, які маються у обох сторін. Питання про те, з яких держав складається Російська Соціалістична Федеративна Совітська Республіка, відноситься до внутрішнього устрою Російської Совітської Федеративної Республіки».

Але голова української делегації не збирався відступати. Особливу увагу він приділив питанню про склад Російської Федерації, зазначивши, що «необхідно мати у даному разі певні відомості, з яким складом республіки ведеться справа, по тій причині, що до українського уряду вступив цілий ряд заяв од Білорусії, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави. Через це зараз, вступаючи в мирові переговори, треба знати, хто тут буде суб'єктом права».

С. Шелухін зовсім не блефував. Наприклад, 21 травня український уряд отримав заяву від нещодавно прибулого посольства з Дону на чолі з генерал-майором Володимиром Сидоріним. У ній ішлося про те, що проголошений 2 листопада 1917 року у Владикавказі Південно-Східний Союз козацьких військ, горців Кавказу і вільних народів степів – окрема від РСФРР «суверенна держава», яка не визнає більшови-

цького уряду і веде проти нього війну. Необхідно відзначити, що на той момент Південно-Східний Союз через внутрішньополітичні проблеми його учасників (Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, Уральське козацькі війська, калмики, гірські народи Кавказу й Закавказзя), а також більшовицьку експансію де-факто припинив існування, навіть не вийшовши зі стадії формування. Однак офіційного рішення про його розпуск не існувало, а ідея створення крайової федерації зберігала певну популярність у середовищі російського козацтва. Тому посольство В. Сидоріна виступило від імені цього віртуального утворення на підставі того, що представляє інтереси найбільшої частини Союзу – Війська Донського.

Таким чином, перше засідання українсько-російської мирної конференції тривало менше години, а перемовини вже фактично зайшли в глухий кут. Сторони вирішили розійтися та подати свої пропозиції у письмовій формі.

Наступного дня делегації зустрілися знову, але теж далеко не просунулися. Вони продовжували сперечатися навколо вчорашніх питань, обмінювалися досить жорсткими заявами, причому вже Х. Раковський висказував претензій до оформлення повноважень української делегації.

Лише 25 травня з повноваженнями так-сяк розібралися, а також прийняли заяву Х. Раковського про юридичну природу РСФРР, у якій, зокрема, було наголошено: «...Суб'єктом міжнародного права являється Социалистическая Федеративная Советская Республика в ее целом». Після цього

нарешті дійшли до головної справи, і С. Шелухін виголосив «Умови Української Держави, за яких мали продовжуватись переговори про перемир'я»:

«1. Світські війська повинні негайно одійти за демаркаційну лінію, вказану для них на прикладеній при цій мапі (синіми чорнилами). Німецько-українські війська розташуються не переходючи демаркаційної лінії, вказаної для них на тій же мапі (червоними чорнилами). Військові операції совітських військ на фронтах повинні бути припинені, про що мусить бути негайне розпорядження.

2. Всім українцям і громадянам Української Держави, що мають дозвіл від українського уряду, совітський уряд повинен дати повну волю переїхати з Росії на Україну з усім їх майном, не виключаючи грошей, процентних паперів, і взагалі з капіталами, і допомагати їм в переїзді транспортними засобами.

3. Вагони та паровози, що забрані на Україні та перегнані з неї, повинні бути негайно і не далі, як на протязі двох тижнів, повернені Україні і доставлені на її територію до рук українського народу.

Український уряд на підставах взаємності заводить своїх представників для захисту інтересів українців в Російській Совітській Республіці».

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. І. Лупандін, І. В.

Ралле, Л. В. Яковлева. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Видавництво М. П. Коць, 1999. – С. 297–298.

Можливо, ленінські посланці очікували значно більших вимог, тому почуте не викликало у них суттєвих заперечень. Наприклад, у стенограмі засідання зазначено, що з приводу першого пункту Х. Раковський сказав: «...Ми цілком ідемо назустріч українській мирній делегації, вважаючи, що конечною умовою переговорів спокійних, ділових і серйозних є перемир'я. Я прохаю тільки дати нам можливість, спільно з військовими експертами, освідомитися о тій демаркаційній лінії, котру Ви нам пропонуєте».

Загалом сторони трохи придивилися одна до одної, і напруження, що так відчувалося у перші два дні перемовин, суттєво знизилося. Навіть тон промовців став значно м'якшим. Так, після коментарів Х. Раковського до українських вимог С. Шелухін сказав: «Я з великою приємністю мав честь вислухати Ваші заяви і бачу, що справді у нас переговори про перемир'я налагоджуються».

В подальшому напруга то збільшувалася, то знову спадала. Найбільш палкі суперечки точилися з приводу демаркаційної лінії, яку запропонувала українська сторона з урахуванням територій, зайнятих військами Центральних держав та України. Всі розуміли, що в подальшому вона стане основою для визначення кордону між державами, і російські представники вважали, що Україна зазіхає на сотні верст їхньої території.

Цю проблему обговорювала змішана військова комісія, що ніяк не могла дійти згоди. Не краще йшли справи і на пленарних засіданнях. Так, 31 травня бурхлива дискусія сталася між С. Шелухіним і Х. Раковським. Наприклад, відгукуючись на репліку голови російської делегації, щодо його точки зору на те, як саме повинна проходити демаркаційна лінія, С. Шелухін сказав: «Це все одно, яку лінію прийняти як основу. Від одної лінії прийдеться одступити в один бік, від другої – в другий бік для компромісу. Я міркую, що, коли іде річ про компромісні лінії, то буде вироблена нова якась, не на усіх пунктах, а в тих, де можливі ті компроміси». Дискусія продовжувалася, і в черговому своєму виступі Х. Раковський наголосив: «...Не безразлично, какою линию мы принимаем за основу, а если я говорю, что эта линия во многих местах расходится на сотни верст, то я это говорю не без оснований. В Вашей демаркационной линии требуется 14 уездов, треть Донской области и 3 миллиона населения».

Далі сторони продовжували відстоювати свої погляди і через деякий час самі почали плутатися, про які саме лінії ведуть мову. Так, у стенограмі засідання зафіксоване питання С. Шелухіна: «Я, вибачте, не зрозумів: Вашу лінію чи нашу?» На що Раковський: відповів: «Это Ваше, оно стало нашим после того, как оно было Вашим».

Не досягнувши якогось конструктивного рішення, делегати в черговий раз відправили це питання на доопрацювання у змішану комісію. Але остаточно демаркаційну лінію так

і не було визначено протягом усього переговорного процесу.

У сторін все ж було достатньо приводів, щоб прагнути досягти угоди хоча б про тимчасове перемир'я. На більшовиків тиснули умови Брестського миру. До того ж, німецькі й австро-угорські війська просунулися далі меж України, окреслених в Третьому Універсалі Центральної Ради – вони зайняли частину Курської, Воронежської губерній, Облaсті Війська Донського і навіть Кубанської області (Таманський півострів). Крім того, в Росії розгорталася громадянська війна, і уряд Леніна був вкрай зацікавлений у стабілізації ситуації на кордоні з Україною. Гетьманату підтримка Центральних держав давала суттєві важелі, щоб домагатися вигідних для себе умов. Але ніхто не міг сказати, як довго можна буде спиратися на таких потужних союзників, тому треба було скористатися можливістю і досягнути максимально можливого у відносинах з РСФРР. Тому, попри всі розбіжності, вже 2 червня українська делегація підготувала проект договору про перемир'я, який назвала «Тимчасова згода між владою Української Держави і совітською владою на час заключення мирного договору». Свій варіант аналогічного документу запропонувала і російська делегація. Щоб виробити остаточний текст договору, сторони утворили змішані комісії.

Їхня робота завершилася успішно, і 12 червня договір було винесено на сьоме пленарне засідання мирної конференції. З обговоренням його пунктів сторони впоралися менш

ніж за чотири години, і надвечір підписали цей важливий документ.

«Договір, утворений між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Совітською Республікою 12 червня 1918 р. в м. Києві.

Уповноважені представники урядів: Української Держави: голова української мирової делегації генеральний суддя Сергій Павлович Шелухин, заступник голови секретар Ігор Олександрович Кістяковський; члени делегації: Христофор Антонович Барановський, Платон Констянтинівич Линниченко, інженер Адам Олександрович Свіцин, отаман Олександр Володимирович Сливинський і професор Отто Оттович Ейхельман, з одного боку, і Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки Християн Георгієвич Раковський та Дмитро Захарович Мануїльський, з другого боку, зібравшись в м. Києві для утворення між названими двома незалежними державами договору про мир, 12 червня 1918 р. установили на час ведення мирових переговорів і прийняли нижче подані попереджаючі, але ж не обов'язкові для договору про мир, такі умови:

1. По згоді обох сторін боєві операції припиняються на всьому фронті на весь час ведення мирових переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Совітською Республікою. Там, де боєві операції ще не припинено, негайне припинення їх установляється місцевим командуванням шляхом відповідного порозумін-

ня.

2. Уряди Української Держави та Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки беруть на себе обов'язок, на підставах взаємності, не робити перепон і дати волю і можливість громадянам тієї і другої держави, по можливості без пересадок, переїхати в свою вітчизну, – росіянам в Росію, а українським громадянам на Україну з їх майном, за винятком краму, з процентними паперами і коштовними речами, а також з готовими грошима в сумі не звише 10000 крб. На одну людину і окрім цього 2000 крб. на кожного члена з сім'ї тої людини з тим, що вся сума готових грошей на одну сім'ю не повинна перевищувати 20000 крб. Перевоз готовими грошима звише 20000 крб., але ж не більше 100000 крб. допускається при умові, коли український консул, установивши, що перевищення суми 20000 крб. є наслідком ліквідації майна, доведе до відома совітської влади відносно суми, яка перевозиться, зазначаючи, що перевищення 20000 крб. є наслідок ліквідації майна.

Кожній з сторін, які договорюються, дається право обмежувати і забороняти ввіз і вивіз закордонної валюти. Посвідчення про громадянство видаються представниками (див. п. 4 сих умов) Держав по належності і, в міру видачі сих посвідчень, списки подаються до відома урядів по належності.

Для переїзду призначаються шляхи: через Оршу – Гомель, Брянськ – Конотоп, Брянськ – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Ворожба – Валуй-

ки, Вороніж – Камінська, Царицин – Лиха, Тихоріцька – Ростов, Єйськ – Ростов.

В першу чергу повинно перевозити військовополонених обох держав, що евакуюються з центральних держав, та жінок і дітей, у яких не стало батьків.

3. а) Обидві сторони, які договориються, вживають всіх заходів для відновлення обопільного користування і обміну залізничним руховим составом на підставах, зазначених в російських залізничних погодженнях та правилах, які існували до 7 листопада 1917 р. з тими в них змінами, які будуть вироблені між відомствами шляхів обох сторін.

б) З огляду на те, що під час війни руховий состав було перегнано з залізниць Української Держави за лінію фронту на залізниці Східної Республіки, остання бере на себе обов'язок передати негайно Українській Державі залізничний руховий состав в кількості, в терміни і на умовах, які будуть вироблені згодою між відомствами шляхів.

в) Для сеї мети утворюється негайно комісія з представників відомств шляхів обох держав для негайного розгляду і вжитку заходів до поступенної передачі на залізниці Української Держави рухового состава по п. "б".

г) Одночасно з виконанням умов, зазначених в п. "а", "б" і "в", обидві сторони, які договориються, приймають негайно необхідні міри для відновлення телеграфних, поштових і пасажирсько-залізничних зносин.

д) Ліквідація і докладний розрахунок за тимчасове кори-

ствання руховим составом будуть зроблені в порядку і на підставах, які будуть установлені в мировім договорі.

4. Уряди обох держав на підставах взаємності заводять в Українській Державі і Російській Республіці своїх представників – консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян.

5. Українська і російська спілки Червоного Хреста негайно вживають заходів для полегшення проїзду воєннополоненим з громадян обох держав і для організації допомоги їм в дорозі.

6. Обидві держави [з]обов'язуються одночасно з припиненням боєвих дій, на час ведення мирових переговорів вжити потрібних заходів до найскорійшого установлення можливого тимчасового товарообміну для задоволення необхідних біжучих потреб кожної з сторін в певних продуктах. Для сього буде утворено в тижневий од підпису сього строк мішану комісію з представників сторін на паритетних підставах, яка візьметься за розгляд і вирішення в ході спішності операції товарообміну по кожному окремому заявленому сторонами домаганню.

Комісія повинна в першу чергу взяти на увагу, що цілу низку грузів через військові операції не було доставлено сторонами обопільно. Обидві держави [з]обов'язуються вжити заходів до негайного розсліду сього питання і можливого урегулювання його.

7. Обидві держави негайно приступають до переговорів

про утворення мирового договору.

Сей договір складено й підписано на двох мовах – українській і російській.

Голова української мирової Председатель русской мирной делегации, генеральний суддя: делегации:

Сергій Павлович Шелухин Х. Раковский

Іг. Кістяковський Д. Мануильський

О. Ейхельман, П. Линниченко

Х. А. Барановський, А. Свіцин

О. Сливинський».

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія:

Видавництво М. П. Коць, 1999. – С. 299–301.

Виходячи з умов договору, 22 червня український уряд ухвалив постанову про організацію генеральних консульств Української Держави у Москві та Петрограді, а також консульських агентств в Архангельську, Воронежі, Владивостоці, Казані, Курську, Тулі, Пензі, Саратові, Самарі, Царицині, Томську, Омську та інших містах Росії. В Україні теж були відкриті російські генеральні консульства у Києві, Харкові, Одесі та консульські агентства у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Полтаві та Чернігові.

Переговори у Києві продовжилися. На них обговорювалася низка питань, зокрема, налагодження економічних вза-

емовідносин, поштового зв'язку, врегулювання питань громадянства та особистих майнових прав. Так, 7 липня на засіданні підкомісії з товарообміну домовилися про поставки важливих для обох країн товарів. Передбачалося, що за два місяці Україна надасть РСФРР по 2 млн пудів вугілля та коксу, 750 тис. пудів чавуну, 100 тис. пудів залізничних рейок. В той же час Росія мала поставити 100 тис. пудів бензину, нафти, мастил, таку ж кількість різного паперу, 2 тис. вагонів лісу, на 1 млн крб. цементу, а також електротехнічне обладнання та одяг для гірників.

25 липня сторони домовилися щодо поділу майна та боргів Російської імперії, прийнявши принцип поділу у відповідності до процентного співвідношення населення України до населення колишньої Росії. Та фактична реалізація цих угод не відбулася.

Але чи не найбільшу увагу на переговорах сторони приділили встановленню державних кордонів. Ця проблема стала каменем спотикання у дискусіях між членами делегацій. Українська сторона вибудувала свою позицію на підставі етнографічного принципу, а також економічних, географічних та політичних чинників. На погляд більшовиків, такий підхід не враховував їхнє улюблене «самовизначення народів», і вони вважали, що встановлювати кордони треба у відповідності з волею населення.

Полеміка між сторонами була гострою, та все ж 22 червня вони спромоглися ухвалити компромісну спільну заяву,

у якій зазначили, що «обидві делегації заявляючи, що при визначенні кордонів будуть однаково рахуватися з політичними, економічними та іншими інтересами народів взагалі і опиратися на етнографічному принципові, виходячи з нього, згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тім договорі спірних місцевостях, і в зазначений в тім же договорі термін обидві сторони згодні розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установаження державного кордону в тих місцевостях. Запитання повинно відбуватися під контролем змішаних україно-російських комісій після ратифікації договору і при умові увільнення спірних місцевостей від військ як одної, так і другої сторони».

Та в подальшому сторони дійшли згоди лише щодо північної ділянки кордону України: Вигоновське озеро – Чернігівська губернія, далі по адміністративній межі Чернігівської губернії до Орловської губернії. Більше просунутися в цьому найважливішому питанні виявилось неможливим. Як слушно зазначив Д. Дорошенко: «Прелімінарний мир був найбільшим і властиво самотнім успіхом в україно-російських переговорах».

У спогадах Д. Дорошенка є ще один цікавий момент щодо цих перемовин. Він писав: «...Большевицькі делегати старалися просто затягти переговори, пускаючи на різні штуки. Придивившись добре до експансивної, нервової вдачі С. П. Шелухина й спостерігши, як палко реагує він на ува-

ги, які зачіпають достоїнство й повагу Української Держави, має стат її суверенності й незалежності, вони умисне, коли їм було треба, – старалися подратувати С. П. Шелухина, щоб викликати інцидент і зірвати засідання».

Треба взяти до уваги, що у той час більшовики взагалі прагнули до світової революції, а переворот у Росії розглядали лише як її початок. Фактично, і Брестський договір, і тим більше мирні переговори з Українською Державою для них мали лише тактичне значення, та дали змогу припинити бойові дії на західному напрямку і вивільнити сили для ведення громадянської війни на території самої Росії.

Виходячи зі своїх стратегічних інтересів, уряд В. Леніна не збирався відмовлятися від ідеї встановлення в подальшому радянської влади в Україні. Брестський договір заважав більшовикам діяти відкрито, але вони намагалися використовувати всі можливості для досягнення своєї мети. Певні ресурси для цього вони знайшли і у київських переговорах.

Так, начальник Штабу Гетьмана Борис Стеллецький згадував, що більшовики використовували свою місію у Києві «заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією,

до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував, що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів».

В жовтні були викриті дві більшовицькі організації в Києві та Одесі. Відбулися арешти, і з допитів затриманих стало відомо про їхній зв'язок з делегацією РСФРР та лівими діячами УНР. Були також данні, що Х. Раковський і Д. Мануїльський контактують з В. Винниченком із приводу підготовки антигетьманського повстання. Останній підтверджує це у «Відродженні нації» та вказує, що керівники більшовицької делегації «узгоджували піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони з'обов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні».

Врешті-решт, 3 жовтня українська сторона зробила на перемовинах жорстку заяву, у якій наголосила, що «совітська влада» веде переговори лише для того, щоб перед Центральними державами «утворити видимість, нібито вона хоче виконати 6 пункт договору» (тобто, Брестського миру від

3.03.1918. – Авт.). Крім того, у цій заяві було запропоновано розглянути черговий варіант кордону та наведені конкретні пропозиції. Дати відповіді більшовиків запрошували на засідання 7 жовтня. «Українська мирова делегація сподівається, що російська делегація на ділі доведе, що вона дійсно бажає не затягати переговорів, а закінчити їх мировим договором в найскоршім часі на користь обох народів і держав», – говорилося у кінці заяви.

Але делегація Х. Раковського знову почала ухилятися від конкретної відповіді та вдалася до дипломатичних маневрів для затягування переговорів. Тоді українська сторона фактично оголосила ультиматум та заявила, що «буде ждати конкретної відповіді в справі пропонуваної російсько-української межі до зазначеного часу. Коли ж у понеділок 7 жовтня 1918 р. такої відповіді від російської мирової делегації не буде, то українська мирова делегація буде змушена признати, що далі продовження мирових переговорів з Росією на київському ґрунті стало неможливим, і що через те мирові переговори мусять перерватися до вибору іншого моменту і більш слушних умов для закінчення справи».

Та в черговий раз від більшовиків конкретики не дочекалися. Замість того вони попросили перерви для отримання нових інструкцій з Москви. На цьому переговори перервалися і більше не поновлювалися.

Похід військ УНР під командуванням Петра Болбочана... на Крим. Підняття українських прапорів на Чорноморському флоті

22 квітня частини Армії Української Народної Республіки, подолавши оборону більшовиків на Чонгарі, вступили на територію Кримського півострова.

Відповідно до Третього Універсалу від 20 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку без включення до неї Криму. Мешканці півострова мали самі вирішувати свою подальшу долю. Та з плином часу український політикум переконався у стратегічній необхідності приєднання Криму і встановлення контролю над Чорноморським флотом. Військовий міністр УНР Олександр Жуковський писав у щоденнику: «Республіка без Криму, особливо без морської бази, як народжена дитина без серця, не може жити». Майбутній Гетьман Павло Скоропадський також послуговувався яскравими метафорами – від називав Україну без Криму «тулубом без ніг».

В лютому 1918 року УНР підписала Брест-Литовський мирний договір із Центральними державами. Німецькі та ав-

стро-угорські війська почали наступ в Україну. При цьому вони офіційно виступали союзниками УНР у боротьбі проти більшовиків. Наприкінці березня німецький Генштаб ухвалив остаточне рішення про захоплення Кримського півострова та Чорноморського флоту.

10 квітня командувач Окремої Запорізької дивізії Армії УНР отаман Олександр Натієв, перебуваючи у Харкові, отримав таємний наказ військового міністра УНР. Зі складу дивізії необхідно було виділити дві групи. Перша – Кримська – під командуванням полковника Петра Болбочана мала наступати на Крим, щоб визволити його до приходу німців, встановити контроль над Чорноморським флотом і військовим майном кримських портів. Друга група, якою командував отаман Володимир Сікевич, отримала назву Слов'янська. Вона мала звільняти від більшовиків Донбас.

До складу Кримської групи увійшли 2-й Запорізький піший полк, 1-й Запорізький полк кінних гайдамаків імені Костя Гордієнка, автопанцерний, кінно-гірський і важкий гарматний дивізіони, інженерний курінь. Загалом понад 9 тисяч військових, 50 кулеметів, 6 легких і 4 важких гармати, 12 броневих автомобілів, 2 бронепоезди.

Водночас на Крим наступали й німці. Це був 52-й армійський корпус генерала піхоти Роберта Коша. На різних етапах операції він налічував від 30 до 50 тисяч військових. Німці знали про існування «конкурентів» у вигляді групи Болбочана. Та вочевидь, їм було складно правильно запам'ятати

прізвище українського воєначальника. Тож у документах німецького командування полковник Болбочан перетворився на «General Raubautschau».

Сили більшовиків у Криму нараховували до 30 тисяч військових, з яких боєздатними були менше половини. На озброєнні вони мали понад 100 кулеметів, більше 30 гармат, кілька броневих автомобілів, 3 бронепоезди.

18 квітня німецькі війська прорвали оборону більшовиків на Перекопі та вступили до Криму.

21 квітня Кримська група Петра Болбочана підійшла до більшовицьких укріплень на Чонгарі. Наступної ночі 20 бійців 2-го Запорізького пішого полку за підтримки двох бронепоездів раптовим наскоком захопили залізничний міст через Сиваш, не давши змоги висадити його у повітря. Більшовикам залишалося тільки швидко відступати вглиб Криму, аби з тилу їм не вдарили німецькі війська.

Надвечір 22 квітня українці вступили до Джанкоя, на той час вже зайнятого німцями. Звідси Петро Болбочан направив одну частину своїх військ на Євпаторію, іншу – на Феодосію, а сам з основними силами вирушив на Сімферополь.

Деякі українські воїни висловлювали нерозуміння, навіть що їм воювати за «татарську землю». Командування змогло переконати їх аргументом, що Україні потрібна «Чорноморська флотія». До речі, уряд УНР наперед призначив комендантом Севастопольської фортеці й тимчасовим командувачем Чорноморського флоту капітана 2-го рангу Миколу

Петро Болбочан

23 квітня українці розбили більшовиків на станції Сарабуз (нині відомій як Гвардійське), а вранці наступного дня визволили Сімферополь, випередивши німецькі війська на кілька годин. Як згадував сотник Борис Монкевич: «Ніде по всій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями і з таким захопленням, як ро-

било це населення Сімферополя. Всі вулиці були декоровані квітами й переповнені публікою, яка радісно вітала Болбочана». 25 квітня було визволено Бахчисарай, а передові загони українських військ вийшли на підступи до Севастополя (село Черкез-Кермен, нині зникле). Тогочасна більшовицька преса з острахом згадувала «сильний отряд запорожских войск под командой старорежимного царского генерала Болбочана» і повідомляла про велику винагороду за його голову. Хоча, звичайно, «генералом» Петро Болбочан не був, адже в російській царській армії дослужився тільки до капітана, за деякими даними – до підполковника.

Ті, хто знав П. Болбочана особисто, залишили чимало яскравих свідчень про нього. Наведемо кілька характерних прикладів.

Письменник Борис Антоненко-Давидович: «Цей стрункий полковник з французькою борідкою... мав, певно, в своїх жилах домішок молдавської крові, бо зовні скидався більше на молдаванина чи навіть француза, ніж на українця... Він був завжди у френчі та кашкеті англійського зразка».

Сотник Борис Монкевич: «Болбочан був одною з яскравіших постатей в цілому корпусі. Великий організатор і здібний стратег... В боях показав себе дійсно талановитим полководцем. У ніякім положенні і в жодних умовах він не тратив здібності орієнтуватися... Завжди був у найнебезпечніших місцях, чим викликав підйом духу у Запорожців».

Генерал Володимир Посторонкін: «Великолепний бойовий офіцер. Являвся душою всего Запорожского корпуса».

Під час Кримського походу група Болбочана поповнилися значною кількістю добровольців із місцевого населення. Саме в бою з українськими військами й татарсько-турецькими добровольчими формуваннями під Сімферополем загинув більшовик Борис Жаданівський. Найбільше він відомий тим, що в грудні 1905 року керував повстанням саперів на Галицькій площі Києва (зараз площа Перемоги). За радянських часів стверджувалося, буцімто він «героїчно поліг у бою з іноземними інтервентами» – тобто, з німцями.

Проте німецьке командування почало вимагати припинення українського наступу, погрожуючи застосуванням сили. 26 квітня німецькі війська за наказом генерала Роберта Коша оточили місця дислокації Кримської групи. Полковникові Болбочану оголосили ультиматум: негайно скласти зброю, залишити все військове майно, розпустити добровольчі загони і виїхати з Криму на правах цивільних інтернованих. Свої вимоги генерал Р. Кош обґрунтував тим, що згідно з умовами Брест-Литовського мирного договору Крим не належить до території України.

Військове міністерство УНР не бажало зайвих ускладнень у відносинах з Німеччиною. Вони й так були вкрай напружені – до гетьманського перевороту і падіння УНР залишалося три доби! Фактично, офіційний Київ самоусунувся від вирішення проблеми і заявив, що «абсолютно нічого не знає

про Кримську групу і жодних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; Український Уряд рахує Крим цілком самостійною державою» (малася на увазі Кримська Народна Республіка – держава кримських татар).

Петро Болбочан не хотів залишати Крим. На випадок збройного зіткнення з німцями він навіть розробив сміливий план: прорватися на Керченський півострів і зайняти оборону у найвужчому місці – на Ак-Монайському перешийку між Арабатською і Феодосійською затоками, розраховуючи при цьому на підтримку місцевого населення і козаків із Кубані.

Генерал Р. Кош бажав уникнути зіткнення. Він попередив: «Збройний конфлікт завдасть найбільшої шкоди Українській республіці, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська». Зрештою, о 2-й годині ночі 27 квітня військовий міністр УНР Олександр Жуковський, після наради з Михайлом Грушевським і головою уряду Всеволодом Голубовичем, телефоном віддав наказ про негайний відхід українських частин з Криму.

Відступ групи П. Болбочана до Мелітополя пройшов у повній бойовій готовності, з озброєнням, технікою і бронепоездами. Останні українські військові були виведені з Криму до 10 травня 1918 року. На той час УНР вже не існувало. При владі в Києві був Гетьман Павло Скоропадський.

Кримська операція Петра Болбочана стала видатною перемогою української зброї. Проте вона перетворилася на

тяжку політичну поразку. Було втрачено найбільш реальну за весь період Української революції можливість приєднання півострова до України. Якби керівництво УНР діяло більш далекоглядно і рішуче, Крим міг стати українським вже з весни 1918 року.

Станом на квітень 1918 року ЧФ перебував під контролем більшовиків та їхніх спільників. Він складався з 8 лінійних кораблів, 4 крейсерів, 6 гідрокрейсерів, 27 міноносців, 17 підводних човнів, 5 канонерських човнів, 6 мінних загороджувачів, а також кораблів спеціального призначення та допоміжних суден. Особовий склад налічував 6677 військових моряків. Це було вдсятеро менше, ніж рік тому.

Похід українських військ П. Болбочана став катализатором ще однієї важливої події в Криму – підняття прапорів України на кораблях Чорноморського флоту.

У 20-х числах квітня моряки дізналися про наближення Кримської групи Армії УНР до Севастополя. Командувач Чорноморським флотом віце-адмірал Михайло Саблін (до речі, уродженець Севастополя) оголосив: «Всі кораблі, портове майно і укріплення, які знаходяться на узбережжі, є власністю Української Народної Республіки. Тому скрізь де треба, наказую підняти український прапор». Моряки готувалися зустріти українську армію, але Кримська група так і не дійшла до Севастополя. Натомість, на підступах до міста з'явилися німецькі війська. Під впливом цієї тривожної звістки навіть вщухла давня ворожнеча між «братвою» (мат-

росами) і «драконами» (офіцерами).

Побоюючись, що німці захоплять флот, віце-адмірал М. Саблін 29 квітня – ще нічого не знаючи про гетьмаський переворот у Києві – підтвердив свій намір передати Чорноморський флот властям УНР і наказав урочисто підняти на кораблях українські прапори. О 16-й годині більшість суден виконали наказ. Ось як це змалював свідок Святослав Шрамченко: «Був чудовий день. Севастопольський рейд вилискував, як дзеркало. В год. 16. флягманський корабель Чорноморської фльоти, лінійний корабель "Юрій Побідоносець" з наказу командуючого фльотою підніс сигнал: "Фльоті підняти український прапор!" Опали червоні плахти. На більшості кораблів почулася команда: "Стати до борту!". На цю команду, по-старому, як це було в бойовій Чорноморській Фльоті, не розбештаній ще революцією, стали моряки вздовж борту лицем до середини корабля. "На прапор і гюйс – струнко! Український прапор піднести!" І під сурму і свист підстаршин-моряків злетів угору український прапор. "Розійтись!" Разом із командою заграли сурмачі. Майже на цілій великій фльоті Чорного моря залопотіли в повітрі великі жовто-блакитні полотнища».

Кораблі Чорноморського флоту в Севастополі,
1918 рік

До Києва із Севастополя полетіла телеграма: «Сего числа Севастопольская крепость и флот, находящийся в Севастополе, подняли украинские флаги. В командование вступил адмирал Саблин».

Проте розуміючи, що навіть такі заходи можуть не вберегти флот від німців, Михайло Саблін дозволив усім кораблям залишити Севастополь. Частина суден із половиною особового складу Чорноморського флоту вирушили до контролюваного більшовиками Новоросійська. З ними відбув і сам М. Саблін. Та невдовзі після прибуття «червоні» поса-

дили його до в'язниці.

Німеччина вимагала повернути кораблі, погрожуючи продовжити наступ вглиб Радянської Росії. Частина суден таки взяли курс назад на Севастополь, решту більшовики 17–19 червня 1918 року затопили у Новоросійську і Туапсе. За радянських часів цей «подвиг» регулярно оспівувався офіційною пропагандою і став сюжетом для п'єси «Загибель ескадри» Олександра Корнійчука, за мотивами якої потім поставили оперу і кінофільм.

Але насправді після всіх пертурбацій більшість ЧФ залишилася в Севастополі: 8 лінкорів, 3 крейсери, 1 гідрокрейсер, 17–18 міноносців, 15–17 підводних човнів, 5 плавучих баз, багато допоміжних суден і близько 4000 військових моряків. Переговори з Німеччиною про їхню долю довелося вести вже урядові Павла Скоропадського.

Рік потому міністерство морських справ УНР проголосило 29 квітня днем Свята Українського Державного Флоту і днем Свята Українського Чорного Моря.

Ухвалення Конституції УНР

29 квітня, в останній день існування Центральної Ради, було ухвалено Конституцію Української Народної Республіки – основний закон держави, який так і не встиг набрати чинності.

Конституційний процес в Україні набув розвитку вже в перші місяці після початку революції. Адаже обставини вимагали юридичного унормування тих суспільних зрушень, які відбулися внаслідок повалення російського царату. В епіцентрі конституційного процесу опинилася Українська Центральна Рада, яка з плином часу переживала трансформацію від громадсько-політичної організації до українського революційного парламенту.

Конституційне навантаження містили усі чотири Універсали Центральної Ради. Першим було задекларовано намір створити автономну Україну, Другим – намір відтермінувати проголошення автономії до скликання Всеросійських Установчих зборів, Третім – проголошену автономну Українську Народну Республіку, Четвертим – самостійність УНР. Крім того, до актів конституційного характеру зараховують декларації і статuti Генерального секретаріату Української Центральної Ради, інструкції Тимчасового уряду, деякі закони Центральної Ради. Чимало з цих документів містили вказівки, що вони зберігатимуть чинність ли-

ше до початку роботи Всеросійських або Українських Установчих зборів. Проте українську конституанту через початок більшовицької збройної агресії скликати взагалі не вдалося, а російську в Петрограді брутально розігнали більшовики і «втомлений караул» на чолі з анархістом Анатолієм Железняковим, який через півтора роки після того знайшов свою смерть у степах України від білогвардійців.

Будинок Української Центральної Ради

Власне Конституцію України вже з літа 1917 року розробляла спеціальна комісія Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським. Склад комісії був багатонаціональним –

71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німці, 2 поляки, по одному білорусу, молдованину, татарину, болгарину, греку і чеху. Загалом 100 осіб. Під кінець року комісія представила перший практичний результат своєї роботи – «Проект Конституції Української Народної Республіки». За цим документом, Україна мала стати автономною частиною Федеративної Російської Республіки (на той момент неіснуючої). Верховним органом влади в Україні проголошувалися Українські Всенародні збори. Суверенітет УНР обмежувався у царині зовнішньої політики, питань миру і війни, митного законодавства, нагляду за дотриманням прав національних меншин тощо.

Більшовицька агресія проти Української Народної Республіки перекреслила можливість автономного існування України у складі федеративної Росії. До весни 1918 року діячам Центральної Ради стало остаточно зрозуміло, що потрібно приймати основний закон незалежної держави. Втім, саме вищенаведений проект було взято за основу під час розробки Конституції УНР, або ж «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР». Документ ухвалили в останній день існування Центральної Ради – 29 квітня 1918 року. Авторами тексту були Михайло Грушевський, Сергій Шелухін і Михайло Ткаченко.

Конституція проголошувала Українську Народну Республіку «суверенною, самостійною і ні від кого незалежною» державою, суверенне право в якій належить народові Украї-

ни – «цебто громадянам УНР всім разом». Саму Конституцію слід визнати надзвичайно демократичною. УНР було задумано як класичну децентралізовану парламентську республіку із забезпеченням усіх прав національних меншин. Посада Президента була відсутня, тому спекуляції на тему «Грушевський – перший Президент» не мають під собою фактичних підстав. Цей міф було створено у міжвоєнний час в середовищі української політичної еміграції (найвірогідніше, Дмитром Дорошенком). У повоєнний період його періодично роздмухували серед діаспори, а в Україні особливої популярності він набув у 1990-ті роки. Існує думка, що за часів президентства Леоніда Кучми міф використовували, аби применшити значення його попередника Леоніда Кравчука. Щоправда, при цьому чомусь воліють менше згадувати, що до Л. Кравчука в нашій історії були Президент Карпатської України Августин Волошин (1939) і Президенти УНР в екзилі Андрій Лівіцький (1948–1954), Степан Витвицький (1954–1965), Микола Лівіцький (1967–1989) і Микола Плав'юк (1989–1992).

За Конституцією УНР парламент мав назву Всенародні Збори України, обирався партійно-пропорційними виборами раз на три роки (а не на п'ять, як це відбувається у наш час згідно з чинною редакцією Конституції України 1996 року) і був суворо підзвітний електорату. Будь-якої миті Всенародні Збори можна було розпустити «волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, писаними

заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори».

Чисельність депутатів Всенародних Зборів жорстко залежала від чисельності населення України: один депутат мав «припадати приблизно на сто тисяч людності».

Набагато демократичнішим, порівняно із сучасним, був порядок внесення на розгляд депутатів законопроектів: це могли робити президія Всенародних Зборів, окремі фракції, групи депутатів (від 30 і більше), уряд (Рада народних міністрів), органи місцевого самоврядування (які представляють не менш як 100 тисяч виборців) і безпосередньо виборці – також щонайменше 100 тисяч підписів громадян республіки, підтверджених через громади і суд.

Конституція УНР містила дуже широкі права та повноваження місцевого самоврядування. Фактично, місцеве самоврядування поставало однією із самостійних гілок влади. Держава будувалася за принципом «знизу догори». Безпосередня місцева влада належала радам і управам громад, волостей і земель. Російська, єврейська і польська меншини отримували національно-персональну автономію. Білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки і болгары мали на це право, коли б зібрали не менше 10 тисяч підписів.

Велика роль надавалася судовій гілці влади. Для всіх громадян мав діяти один і той самий суд, «не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних

Міністрів».

Внести зміни до Конституції було не так вже й просто: для цього необхідні голоси 3/5 присутніх депутатів, а крім того підтвердження змін простою більшістю Всенародних Зборів наступного скликання.

Втім, як уже зазначалося вище, Конституція УНР так і не набула чинності. Вона не діяла навіть протягом одного дня, хоча про це часто-густо пишуть у популярній літературі. Адже її ухвалили не Установчі збори і навіть не Центральна Рада, а тільки її орган – Мала Рада. І то не у повному складі – на засіданні були присутні лише кількадесят депутатів. І сталося це надвечір 29 квітня 1918 року, у «нервовій, лихоманковій» атмосфері, коли у місті вже повним ходом відбувався державний переворот, а на Софійській площі вже висвітили на гетьманство Павла Скоропадського.

Гетьманський переворот

29 квітня в Україні відбувся державний переворот. Центральну Раду було повалено, до влади прийшов Гетьман Павло Скоропадський.

Повоєнна розруха, економічна криза, запрошення до України півмільйонного контингенту німецьких і австро-угорських військ відверто не додавали популярності керівництву УНР.

Українській Центральній Раді так і не вдалося стати виразником інтересів усього суспільства. У складі Ради абсолютно домінували ліві політичні сили (17 із 19 політичних партій, представники яких були членами УЦР, мали соціалістичне спрямування), тоді як праві, правоцентристські й ліберальні були слабко представлені. При цьому Раду все одно роздирали протиріччя між партійними фракціями та окремими політиками. Молодій Українській Народній Республіці дуже бракувало досвідчених управлінських кадрів. Армія, хоча й патріотично налаштована, була невеликою. Як показали нещодавні події, без іноземної допомоги вона, попри всі зусилля, не змогла захистити батьківщину від більшовизму. Заможні верстви суспільства драгувалися через нові закони – скасування приватної власності на поміщицькі землі, передання їх без викупу селянам, встановлення державного контролю над виробництвом.

Слабкість Центральної Ради, загроза перетворення України на звичайну окуповану колонію підштовхнули до консолідації українські консервативні сили. У квітні 1918 року вони об'єдналися навколо Павла Скоропадського – нащадка давнього гетьманського роду, заможного землевласника, колишнього генерала російської царської армії, героя російсько-японської і Першої світової воєн. Ця кандидатура на керівника України влаштовувала і Німецьку імперію.

Зі свого боку, німецьке і австро-угорське керівництво воліло бачити на чолі України диктатора, який залучить на свій бік фахівців, наведе лад в економіці, змусить селян і робітників повернутися до сумлінної праці та неухильно виконуватиме умови Брест-Литовського договору. І з яким буде простіше домовитися, аніж із цілою Центральною Радою, де кожна партійна фракція сповідувала власний інтерес. Соціалістичний курс керівництва УНР дуже непокоїв Берлін і Відень, оскільки загрожував, зокрема, зривом продовольчих поставок, що рятували населення Німеччини й Австро-Угорщини від масового голоду.

Остаточно відносини між Центральною Радою і німецьким військовим командуванням зіпсувала «справа Доброго». 24–25 квітня впливовий банкір Абрам Добрий за ініціативою кількох міністрів УНР був заарештований і таємно вивезений з Києва до Харкова (під час Першої світової війни він активно співпрацював із німецькими спецслужбами, а навесні 1918 року підтримував якнайтісніші контак-

ти з німецькими фінансово-торговельними колами, посольством і військовим командуванням в Україні, організував скуповування продовольства в українського населення для Німеччини). Це викрадення створило зручний привід для німецького командування видати наказ про запровадження в Україні військово-польових судів, заборону проведення мітингів і зібрань, обмеження свободи слова й друку. Звісно, цей наказ був відвертим замахом на державний суверенітет Української Народної Республіки.

Паралельно із вищевказаними процесами, навесні 1918 року в Україні визрівала опозиція правого спрямування, не готова миритися з подальшим існуванням Центральної Ради та її уряду. Рушійною силою державного перевороту стала новостворена політична організація Українська народна громада, що постала в березні 1918-го на Київщині. Вона була не надто чисельною (за різними даними, від 500 до 2000 осіб), але міцно згуртованою навколо свого лідера – Павла Скоропадського. Це були переважно землевласники, консервативна інтелігенція, військові, представники вільного козацтва, колишні старшини 1-го Українського корпусу, яким ще кілька місяців тому командував П. Скоропадський. Так, до Української народної громади належали банкір і фінансист Антон Ржепецький, інженер-залізничник Борис Бутенко, наказний отаман вільного козацтва Іван Полтавець-Остряниця, генерал Владислав Дашкевич-Горбацький, наближені до П. Скоропадського старшини Гнат Зеленець-

кий і Василь Кочубей. Конспіративні зустрічі керівництва «громадівців» відбувалися на квартирі, яку П. Скоропадський винаймав у Пасажі на Хрещатику, та в помешканні лікаря-фармаколога Всеволода Любинського по вулиці Великій Володимирській, 45.

Серед програмних положень Української народної громади були: побудова суверенної, демократичної, економічно розвиненої Української держави із безумовним забезпеченням права приватної власності (зокрема, на землю), створення системи доступної та якісної освіти й охорони здоров'я, державного страхування праці, налагодження транспортної системи, надання можливості використовувати польську і російську мови за державного статусу української. Громада підтримувала відносини з Союзом земельних власників та Українською демократично-хліборобською партією (варто відзначити, що до лав УДХП тоді належали такі впливові українські діячі, як Микола Міхновський, Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський, брати Володимир і Сергій Шемети). Інтерес до діяльності Української народної громади та до постаті П. Скоропадського виявляли навіть деякі представники політичних сил, що входили до складу Центральної Ради – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) і Української партії соціалістів-самостійників (УПСС).

Підготовку та здійснення гетьманського перевороту прискорила та обставина, що на 12 травня Українська Цен-

тральна Рада призначила скликання Українських Установчих зборів на підставі результатів грудневих і січневих виборів (нагадаємо, вони відбулися лише в неокупованих більшовиками районах, і з 301 депутата змогли обрати 171).

Ближче до середини квітня розпочалися контакти П. Скоропадського з представниками німецького військового командування в Україні. Спершу відбулися зустрічі з начальником розвідувального відділу майором Гансом Гасе, помічником начальника штабу майором Вальтером Ярошем та гауптманом (капітаном) графом Вернером фон Альвенслебеном – представником впливової німецької аристократичної родини. Причому ініціатором цих переговорів була німецька сторона. Водночас, німці на той момент ще не стали на шлях сприяння держперевороту, вони намагалися вплинути на керівництво УНР. 13 квітня посол Німеччини барон Мумм зустрівся з Михайлом Грушевським та іншими політиками. Однак конструктивної розмови, вочевидь, не склалося. Того ж дня головнокомандувач групи армій «Київ» генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн написав міністрові закордонних справ Німеччини Ріхарду фон Кюльману: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе».

23–24 квітня в Києві відбулася німецько-австрійська нарада, в якій взяли участь посол Німеччини А. Мумм, посол Австро-Угорщини Йоганн Форгач, начальник штабу німець-

кої групи армій «Київ» генерал-лейтенант Вільгельм Грьонер. Вони дійшли таких рішень: «1. Співробітництво з [Центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні "генерал-губернаторство". 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який буде підпорядковуватися наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невтручання у необхідні воєнні та економічні заходи центральних держав».

24 квітня до будинку відомого цукрозаводчика Лева Бродського по вулиці Катерининській (нині Липська), де мешкав В. Грьонер, запросили П. Скоропадського. Начальник штабу німецької групи армій повідомив майбутньому Гетьманові, що німці прихильно ставляться до ідеї перевороту і не мають наміру втручатися у внутрішні справи України, але висунув низку чітких вимог:

«1. В часи перебування австро-угорського і німецького війська в Україні ніяка українська армія не може формуватися. Можна тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями.

2. Для всіх злочинців супроти союзних військ устанавлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій.

3. З усіх державних устанав мають бути усунені неблагондійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети

мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами.

4. Якщо в Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав.

5. Всі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні.

6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж.

7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння.

8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства».

Дорошенко Д. І. Історія України 1917 – 1923 рр. / Д. І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 31–32.

Після деяких роздумів П. Скоропадський погодився прийняти німецькі умови, очевидно, не вважаючи їх занадто

нереальними, обтяжливими чи принизливими для України. Перший досвід спілкування з В. Грьонером (у подальшому вони часто зустрінатимуться і підтримуватимуть зв'язок навіть через роки, мешкаючи в Німеччині) залишив у П. Скоропадського вельми позитивні враження. Ось як він згадував про це: «На меня этот генерал произвел очень хорошее впечатление. Спокойный, уравновешенный и честный, без желания воспользоваться и урвать во что бы то ни стало. В дальнейшем Гренер указал, что я могу вполне рассчитывать, в случае удачного переворота на содействие немецких войск в деле восстановления порядка и поддержания меня и моего правительства. В день же переворота они будут держаться нейтралитета, но крупных беспорядков они на улицах допустить не могут, и поэтому он советовал мне как можно тщательнее обдумать способ действия для захвата правительственных учреждений и особо важных лиц. Впрочем, он постоянно прибавлял: "Мы в ваши дела не вмешиваемся"».

Вільгельм Грьонер

Звичайно, В. Грьонер «тримав у курсі» справ головнокомандувача групи армій «Київ» Г. Айхгорна, а той уже інформував німецького імператора про підготовку перевороту в Україні. 26 квітня Вільгельм II телеграфував Г. Айхгорну до Києва: «Передайте генералові Скоропадському, що я згоден на обрання Гетьмана, якщо Гетьман візьме зобов'язання неухильно виконувати наші поради».

В ніч на 27 квітня німецькі війська розброїли Синьожу-

панну (офіційно – 1-шу Українську стрілецьку) дивізію, яка зовсім нещодавно була сформована з українців-військовополонених, колишніх вояків російської армії, в німецьких таборах і переведена в Україну.

Проте твердження, буцімто саме німці силоміць «розігнали» Центральну Раду, є безпідставним. Наступного дня кількадесят депутатів Малої Ради зібралися ще раз. Вони встигли ухвалити Конституцію УНР, після чого розійшлися по домівках.

Надвечір 28 квітня засідання Малої Ради (органу, що діяв між пленарними засіданнями Центральної Ради) було перерване загоном німецьких солдат. Лейтенант, який командував ними, наказав усім присутнім підняти руки вгору і здати зброю, якщо вони її мали. Після обшуку німці взяли під варту кількох міністрів, а невдовзі заарештували й голову уряду УНР Всеволода Голубовича. Такі брутальні дії були зумовлені санкцією німецького слідчого доктора Тройде, який розслідував зникнення Абрама Доброго, і командира німецького 27-го армійського корпусу, який виконував обов'язки військового судді. До слова, самого банкіра невдовзі звільнили за сприяння німецької сторони.

Саме тоді стався замах на життя голови УЦР Михайла Грушевського. Коли ввечері він разом із дружиною Марією-Іванною Сильвестрівною і донькою Катериною вийшов із будинку Центральної Ради та сідав до автомобіля, якийсь чоловік в однострої січового стрільця (за іншими даними –

російського офіцера) підбіг до нього і спробував проштрикнути багнетом. У М. Грушевського було розірвано рукав шинелі, сам він не постраждав, але поранення отримала його дружина. Зловмисника заарештували, а 6 липня відомий український громадсько-політичний діяч Євген Чикаленко занотував у своєму щоденнику: «Недавно отак перевозячи, застрелили того офіцера, який ранив штиком Грушевського, очевидно, боячись, що він одкриє якусь тайну, може, й наказ йому убить Грушевського». Донині цей замах залишається нерозгаданою таємницею історії.

Того ж дня у цирку Петра Крутікова, відомому також як Гіппо-палас, пройшов Всеукраїнський хліборобський з'їзд (6432 уповноважених делегати з усієї країни). Приміщення цирку обрали через те, що тут знаходилася найбільша глядацька зала Києва. На жаль, до нашого часу історична споруда не дожила. У вересні 1941 року в перші дні нацистської окупації Києва її знищили радянські підричники (звісно, переклавши вину на ворога). Після війни, у 1964-му на тому місці звели кінотеатр «Україна» (сучасна адреса – вулиця Архітектора Городецького, 5), в якому вже через рік після відкриття відбувся знаменитий виступ українських дисидентів на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків». На жаль, кінотеатр припинив роботу з 1 жовтня 2018 року.

Делегати хліборобського з'їзду обрали Павла Скоропадського Гетьманом України. Конкуренцію йому під час голосування склали Іван Полтавець-Остриця та один із лідерів

УПСС, лікар Іван Луценко. Перший фактично був технічним кандидатом П. Скоропадського, а от другий – справжнім суперником. Згодом у Києві почали ширитися чутки, що насправді за І. Луценка було віддано на 20 голосів більше, але прибічники П. Скоропадського ще до завершення підрахунку почали вигукувати: «Хай живе Гетьман України Скоропадський!» Цей вигук підхопили інші, і П. Скоропадського проголосили Гетьманом навіть без оголошення результатів голосування. Нині важко стверджувати, наскільки ці чутки мали під собою реальне підґрунтя. Незаперечним є факт, що більше ніж за століття з часу тих подій історикам не вдалося з'ясувати, скільки ж голосів отримав кожен із кандидатів у Гетьмани. Водночас дослідники біографії І. Луценка Тарас Вінцовський і Олександр Музичко дотримуються думки, що шанси лікаря і політика-самостійника на перемогу були суттєво меншими, адже «в очах консервативної частини суспільства переваги представника гетьманського роду і генерала були очевиднішими».

Новообраний глава держави звернувся до присутніх у Гіппопаласі з короткою промовою: «Панове, дякую вам за те, що ви мені передаєте цю владу. Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади, одначе ви самі добре знаєте, що анархія всюди почала панувати і що тільки на вас, хлібороби, і на здравомислячі верстви ми будемо спиратися. Прошу Бога, щоб він дав нам силу та міцність врятувати Україну».

Після цього Павло Скоропадський з учасниками з'їзду вирушив на Софійську площу, де в урочистій обстановці пройшло помазання на гетьманство. Ось як він змальовував цей епізод у своїх спогадах: «Это были минуты, которых забыть нельзя. Сколько светлых, чистых надежд, сколько желания работать! Преосвященный Никодим произнес прочувственную речь. Хор грянул: "Многи лета господину нашему, Гетману усей Украины", колокола св. Софии гудели вовсю. Я видимо был спокоен, но в душе переживал многое».

Федір Черник

В цей момент перебіг української історії міг змінити 24-річний сотник із Львівщини Федір (Федь) Черник, який вів сотню січових стрільців із 12 кулеметами повз Софійську площу до будинку Центральної Ради на зміцнення її охорони. Він міг розігнати гетьманців і зупинити переворот, але не отримав відповідного наказу. Тому Федь Черник не став творцем історії. Можливо, тим самим визначивши і свою долю. Адже через півроку він загинув у бою проти гетьманців

під Мотовилівкою.

Тим часом, представники Центральної Ради відрядили делегацію у складі Всеволода Голубовича, Миколи Порша і Михайла Корчинського до німецького посла барона А. Мумма. Переговори вів здебільшого М. Порш, який дуже добре володів німецькою мовою. Він повідомив, що УЦР готова призначити новий уряд, більш лояльний до німецьких військ, а також внести зміни до земельного закону із відновленням приватної власності для дрібних землевласників. Але А. Мумм був непохитним. Він відповів, що раніше Центральна Рада користувалася любов'ю і симпатією німецьких властей, проте систематично ігнорувала вказівки щодо нерéalності соціалізації землі та інших реформ. А тепер уже становище не виправити. «Занадто пізно!» – «Zu spät!»

Вночі проти 30 квітня на приватному помешканні в Києві відбулося насправді останнє засідання членів Української Центральної Ради. Вони ухвалили резолюцію з приводу державного перевороту. На жаль, протокол цього засідання досі не віднайдений істориками (або назавжди втрачений). За даними завідувача Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлани Панькової, останні свідчення про його існування зафіксовані 1925 року – тоді він зберігався у Всеукраїнському музеї імені Тараса Шевченка.

Від вечора 29 квітня й до пізньої ночі на 30 квітня 1918-го прибічники П. Скоропадського захоплювали адміністративні й урядові установи. В той час у Києві перебували по-

над 5 тисяч козаків і старшин Армії УНР, але майже ніхто з них не виявив бажання захищати Центральну Раду. Одна з нечисленних збройних сутичок сталася власне за сам будинок Центральної Ради. Січові стрільці, які охороняли його, відкрили вогонь і застрелили трьох офіцерів-гетьманців.

Німецькі військові формально не втручалися у переворот, хоча, безсумнівно, як і обіцяв Павлові Скоропадському В. Грьонер, були готові втрутитися, якби справа дійшла до масштабного збройного протистояння. Вже після здійснення перевороту вони роззброїли українських січових стрільців у їхніх казармах. Один січовий стрілець, уродженець Закарпаття, не зміг пережити цього і скоїв самогубство. Після отримання звістки про роззброєння своїх побратимів так само вчинив ще один «усус»-кулеметник, якого відправили за кіньми до містечка Тараша.

За свідченням журналіста Олександра Маляревського – керівника пресового бюро при особистому Штабі Гетьмана П. Скоропадського, автора праць «П. Скоропадский, Гетман всея Украины» (1918) і «На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время» (1923) – окрім самого П. Скоропадського, активними учасниками перевороту були тільки майбутній перший начальник його особистого Штабу генерал Владислав Дашкевич-Горбацький, майбутній генеральний писар Іван Полтавець-Остриця і всього-на-всього 13 «смельчаков офицеров (большинство которых носили чисто русские фамилии)». За даними ж сучасного віт-

чизняного історика Павла Гай-Нижника, в розпорядженні П. Скоропадського було трохи більше офіцерів – від 15 до 22 осіб. Власне, троє з них і виявилися тими загиблими в нічній сутичці поблизу будинку Української Центральної Ради. Згодом П. Скоропадський ставив питання про встановлення імен і винагородження всіх активних учасників державного перевороту, а також забезпечення родин загиблих. Але чи було залагоджено цю справу – залишається невідомим.

Здійснивши переворот, П. Скоропадський звернувся до українського народу із маніфестом під назвою «Грамота до всього українського народу», автором якої вважається досвідчений юрист Олександр Палтов – у подальшому товариш міністра закордонних справ Української Держави. Грамота оголосила про скасування Української Центральної Ради і уряду Української Народної Республіки. Права приватної власності, в тому числі й на землю, визнавалися «фундаментом культури і цивілізації» та відновлювалися у повному обсязі.

«Грамота до всього українського народу
Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася українська держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по

цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що почнеться відбудовання порядку в державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державно-го будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Ради, а также всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найблизчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повні мірі, і всі розпорядження бувшого українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без різниці національності й віроісповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918 р., м. Київ».

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 37–39.

Разом із грамотою вийшли «Закони про тимчасовий державний устрій України», 4/5 положень яких були запозичені зі Зводу законів Російської імперії. Сама держава стала називатися не Українська Народна Республіка, а Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський перебрав на себе усі владні повноваження. Він міг призначати отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держа-

ви, був головнокомандувачем збройними силами і флотом, міг оголошувати військовий чи особливий стан, проводити амністію. В умовах відсутності парламенту в Українській Державі законодавчі функції мала виконувати Рада міністрів. Сформував уряд Гетьманові вдалося досить швидко, хоча з вибором прем'єр-міністра виникли ускладнення. Спершу ним став Микола Сахно-Устимович – як і сам П. Скоропадський, виходець із давнього старшинського роду, великий поміщик, один із засновників Української народної громади. Проте наступного дня під приводом хвороби він пішов із посади, а на його місце Гетьман призначив відомого вченого-юриста й історика Миколу Василенка, члена центрального комітету російської конституційно-демократичної партії. Та вже 3 травня з'явився указ П. Скоропадського (на думку сучасного українського історика Руслана Пирога, складений дещо пізніше і датований заднім числом) про призначення головою Ради міністрів Федора Лизогуба – також нащадка козацької старшини, великого землевласника, відомого земського діяча, члена російської партії октябристів. Саме Ф. Лизогуб очолював український уряд протягом переважного періоду існування Гетьманату – до листопада 1918 року.

«Закони про тимчасовий державний устрій України

Тимчасово до обібрання Сойму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах:

Про гетьманську владу

- 1) Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.
- 2) Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.
- 3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман міністрів складає кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.
- 4) Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.
- 5) Гетьман є верховний воевода української армії і флоту.
- 6) Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.
- 7) Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і дарування милості в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.
- 8) Накази й розпорядження Гетьмана закріпляються Отаман-міністром або відповідним йому міністром.

Про віру

9) Первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна.

10) Всі не належні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свободним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

Права і обов'язки українських козаків і громадян

11) Умови придбання прав українського козацтва і громадянства, рівно як їх згублення, визначаються законом.

12) Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13) Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинності згідно з постановленням закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожою крім як в черзі, законом визначеній.

16) Ніхто не може бути судимий і покараний, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17) Оселя кожного недоторкана. Робити обшукування і виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не інакше як в випадках і порядку, законом визначених.

18) Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчу-

жити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

19) Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки і громадяне мають право робити зібрання в метах не шкідливих законам, мирно і без зброї.

21) Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22) Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах не противних законам.

Про закони

23) Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24) Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих.

25) Закони особисто видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсуваються, коли в ньому такої відміни не постановлено.

26) Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

27) Після обнародування законів надається обов'язкова

сила з часу призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних посланців.

28) Закон не може бути скасований інакше як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не відмінено закон існуючий, він заховує повну свою силу.

29) Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

30) Закони розробляються в кожному Міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

31) По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

32) Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими міністерствами.

33) Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про міністрів

34) Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладаються на Раду Міністрів.

35) Керування справами Ради Міністрів накладається на генерального секретаря і на підлягаючу йому Державну ге-

неральну канцелярію.

36) Отаман-міністр і міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37) За преступні по посаді вчинки Отаман-міністр і міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених.

Про Фінансову раду

38) Фінансова Рада є вища народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39) Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-міністр, міністр Фінансів і державний контролер.

40) На Раду накладається: 1) обміркування часу і умов державних позичок; 2) обміркування справ, дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і 3) попередній, з особистого кожний раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.

41) Обміркування Ради передаються на погляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та вищий суд України в справах судових та адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі

закони і накази уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

44) Порядкуючий Генеральний Суддя та всі генеральні судді призначаються Гетьманом.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918 р., м. Київ».

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 39–42.

Політичний режим, встановлений в Україні внаслідок гетьманського перевороту, був диктатурою, що спиралася на історичну традицію, але трималася на іноземній військовій силі. В історії Української революції почався новий етап.

Діяльність уряду Української Держави з приєднання Криму

7 травня новостворений уряд Федора Лизогуба порушив питання про приєднання Криму до Української Держави.

Окрім України, в 1918 році на Крим претендували Німеччина, більшовицька Росія, російські білогвардійці і навіть Османська імперія. Зацікавлення у півострові висловлювала Франція, яка сподівалася після перемоги у Першій світовій збільшити тут свій вплив. Крім того, частина місцевих політичних сил прагнула до самостійності Криму (принаймні, тимчасової), а татари воліли реалізувати сценарій мусульманської Кримської Народної Республіки.

Однак від кінця квітня реальними господарями становища – завдяки військовій присутності – були німці. Заступник начальника німецького Генштабу Еріх Людендорф пропонував перетворити Крим на німецьку колонію, а Севастополь – на стратегічну військово-морську базу, «німецький Гібралтар» на Чорному морі. Відзначимо, що на відміну від материкової України, в Криму від початку окупації існувала посада німецького губернатора. Ним був генерал-майор Моріц фон унд цу Еглоффштайн.

Федір Лизогуб

Водночас «Другий Райх» провадив досить гнучку політику. За згодою німецького командування, 25 червня у Сімферополі був сформований Кримський крайовий уряд. Його очолив колишній генерал-лейтенант царської армії Мацей Сулькевич, литовський татарин родом із Білорусі. Ставши прем'єр-міністром Криму, він – мусульманин-суніт за віросповіданням – змінив ім'я Мацей на Сулейман.

Як відомо, Третій Універсал проголосив Українську На-

родну Республіку без Криму. І навіть у Брест-Литовському договорі УНР не заявила про свої права на півострів. Усвідомлення цієї стратегічної помилки прийшло дуже скоро. Вже 27 лютого 1918 року голова уряду УНР Всеволод Голубович запропонував висунути більшовикам категоричну вимогу: Крим, а також весь військовий і торговельний флот на Чорному морі мають належати Україні. Проте коли українські війська Петра Болбочана вступили на півострів, німецьке командування змусило Київ відкликати їх.

Режим Павла Скоропадського вирішив не повторювати помилок своїх попередників і від самого початку взяв рішучий курс на приєднання Криму. Вже за тиждень після гетьманського перевороту, 7 травня 1918 року Рада міністрів Української Держави ухвалила «обратить особое внимание на необходимость присоединения Крыма к Украине» і схвально поставилася до ініціативи Гетьмана розпочати переговори з німцями з цього питання.

Найближчими днями П. Скоропадський звернувся з листом до барона Мумма – посла Німеччини в Україні. Він переконував: «Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, як сіль, тютюн, вино й садовина... Володіння Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Опріч того, володіючи Південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як

Севастополь і Теодосія... Україна без Криму стати сильною державою не могла б, і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом».

Сулейман Сулькевич

Якщо політики Центральної Ради певний час визнавали право кримських татар на створення КНР, то П. Скоропадський міркував інакше: «Було б з етнографічного боку неоправданим заснування планової татарської держави, бо татари складають не більше 19 % кримського населення¹⁴».

14 Насправді кримські татари у Криму на той час становили, за різними даними, від 26,8 % до 38,2 % населення.

Також у листі Гетьман порушив питання приналежності Чорноморського флоту: «З військового погляду, не має цей флот жадної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу».

30 травня подібне звернення до німецького посла надіслав керуючий МЗС України Дмитро Дорошенко. Він пропонував приєднати Крим на засадах автономії. На думку Д. Дорошенка, Україна не могла зректися півострова з цілої низки причин: «Політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь Піємонт для відбудови єдиної неділимої Росії; стратегічних – не можучи залишати невідомо в чийх руках Севастополь – цю базу для українського флоту й ключ до панування на Чорному морі; з причин етнографічних: високий % українського населення в Криму; нарешті, чисто економічні умови так тісно в'яжуть Крим з Україною, що він сам не може прожити без України».

А поки німецьке керівництво вагалось, «чий Крим»,

українське МЗС розпочало активну пропагандистську діяльність на півострові. Відомство профінансувало видавництво трьох проукраїнських газет, роботу українських громад у Криму і спеціального «Комітету Степової України». Офіційний Київ одразу продемонстрував, що питання приналежності півострова вважає «закритим»: телеграми до Сулеймана Сулькевича надсилалися українською мовою. І зверталися до нього не як до голови Кримського крайового уряду, а як до українського губернського старости.

С. Сулькевичу, який вже почав вживатися в роль кримського правителя, такий поворот не припав до вподоби. Та й розумів він лише «общепанятний язык», не володіючи жодною іншою мовою. Тому відповів: «Я не "староста", а глава правительства самостоятельного края, и прошу установит снoшения между нами на общественном языке – на русском».

На півострові почалися переслідування української преси і організацій. Заборонялося приймати телеграми з Києва українською мовою. Державною мовою була проголошена російська, з можливістю вживати на офіційному рівні татарську і німецьку.

7 липня 1918 року С. Сулькевич затвердив інструкцію щодо проведення державного кордону з Україною. Керівник крайового уряду збирався вдатися до політичного шантажу: «Весьма важным является присоединение к Крыму Чонгарского полуострова... На крайнем востоке граница

должна быть проведена по проливу, отделяющему Арабатскую стрелку от материка. При этом водоснабжение портовой станции Геническ окажется расположенным за пределами Украины. Этим обстоятельством надлежит воспользоваться для того, чтобы вынудить представителей Украины на уступки в вопросе о Чонгаре, указав им на то, что отказ в передаче Крыму Чонгарского полуострова повлечет за собой немедленное прекращение водоснабжения в Геническе».

Втім, розіграти такий сценарій на переговорах було нереально, оскільки українські прикордонники вже зайняли понад 40 км Арабатської стрілки до хутора Валок (нині не існує; розташовувався на південь від села Чокрак, яке зараз має назву Стрілкове і належить до Генічеського району Херсонської області). Крім того, українські військові взяли під контроль місто Перекоп на однойменному перешийку, змусивши місцеву міліцію і «дружинників самооборони» відступити на Вірменський Базар (нині Армянськ). В обох випадках справа доходила до стрілянини. Протистояння Києва і Сімферополя набирало обертів.

Як і П. Скоропадський, С. Сулькевич апелював до «арбітра» – Німеччини. В серпні він відправив до Берліна графа Володимира Татищева, який у крайовому уряді мав портфелі міністра фінансів, юстиції, промисловості, торгівлі й праці. Дорогою В. Татищев завітав до Києва і неофіційно зустрівся зі П. Скоропадським як приватна особа на прізвище Селівачов. Домовитися політикам не вдалося. Безрезульту-

татною виявилася і поїздка В. Татищева до Німеччини: офіційний Берлін не визнав Крим незалежною державою.

Аби змусити уряд С. Сулькевича до поступок, офіційний Київ уже з кінця червня розпочав «митну війну». Її апогей припав на другу половину літа – початок осені 1918 року. Крим опинився у справжній економічній блокаді. Припинилася торгівля, залізничний і морський рух, поштово-телеграфний зв'язок. Зате українська митниця демонстративно пропускала продукти, призначені для німецьких гарнізонів на півострові. Д. Дорошенко писав: «Наближався збір урожаю овочів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельовок на ящики для овочів, стружок, опилок для упакування; все те привозилося, звичайно, з України, але тепер довіз був спинений. Потребували також цурку для консервування овочів, дров для сушки – і цього всього теж не було. Нарешті, треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилося катастрофічним. Німці вже наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер уже це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізницю».

Становище Криму погіршувалося з кожним днем. У Сімферополі запровадили картки на хліб (1 фунт – тобто 409,5 грамів на одну особу на день). В Ялті хлібна норма станови-

ла 200 грамів для дорослого і 100 грамів для дитини. Севастополь також опинився на межі голоду.

Один з очевидців писав: «Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день». Катастрофа спіткала виробників фруктів: не маючи ринків збуту, їхній товар просто гнив.

Лише як виняток Київ допускав лазівки на лінії розмежування. Наприклад, 28 серпня Рада міністрів дозволила пропустити придбані в Україні Феодосійською земською управою препарати, необхідні для порятунку кримських виноградників.

За словами головного промоутера митної війни Д. Дорошенка, С. Сулькевичу не допомогло навіть заступництво німців, які попрохали зняти блокаду: «Українське правительство відповіло, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму таких зобов'язань на себе вона не брала, оскільки Крим не входить до складу Української Держави; українське правительство готово піти назустріч тяжкому становищу кримської людності, але це залежить виключно від кримського крайового правительства, яке досі ухилялося від порозуміння з Україною».

Одночасно з посиленням митної війни, на півострові активізувалися українські організації. 28–29 серпня вони

провели свій перший з'їзд у Сімферополі. На ньому було засновано Крайову українську раду в Криму. Щоправда, вона орієнтувалася на опозиційний до П. Скоропадського Український національний союз.

Офіційний Київ не полишав спроб вирішити кримське питання на переговорах із Німеччиною. 17 серпня до Берліна прибув прем'єр-міністр Федір Лизогуб у супроводі заступника міністра закордонних справ Олександра Палтова, який вважався «сірим кардиналом» Гетьмана. За підсумками перемовин Ф. Лизогуб оптимістично запевнив журналістів: «Германія визнає фактично за нами всі права на володіння Кримським півостровом».

У вересні до Німеччини вирушив сам Павло Скоропадський. Кульмінацією його візиту стала зустріч з імператором Вільгельмом II у замку Вільгельмсгьое поблизу Касселя 6 вересня 1918 року.

Ігор Кістяковський

Тогочасні невдачі Німеччини на Західному фронті зробили її керівництво більш поступливим щодо України. Значно прискорився процес передання під український прапор кораблів Чорноморського флоту. Крім того, у Берліні Гетьман знову натрапив на графа В. Татищева. Той уже цілком змінив точку зору і вважав, що Крим може увійти до складу Української Держави за умови припинення митної війни.

17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва, а вже

наступного дня Рада міністрів ухвалила: «Осведомившись о решении представителей Крыма вступить с украинским правительством в переговоры об условиях слияния Крыма с Украиной и идя навстречу такому пожеланию населения Крыма, не могущего в условиях таможенной войны реализовать урожай фруктов и винограда... временно прекратить таможенную войну при условии немедленной присылки представителями Крыма в Киев уполномоченных ими лиц для открытия вышеупомянутых переговоров».

У вересні 1918 року з Сімферополя приїхав голова Таврійської губернської земської управи князь Володимир Оболенський. Симптоматично, що він отримав аудієнцію в міністра внутрішніх справ Української Держави Ігоря Кістяковського.

І. Кістяковський, прийнявши В. Оболенського у своєму кабінеті, з місця навскач запропонував: «Перейдите на нашу сторону, поддержите нас, и тогда мы дадим вам средства для украинской пропаганды и спасем ваши учреждения от гибели». Після чого з рішучістю додав: «Вы напрасно смотрите на украинское государство, как на временное образование. Пропадает ли Россия или нет – мне неизвестно, но я вполне уверен, что Украина будет существовать как самостоятельное государство. А Крым будет присоединен к Украине. Если вы не сдадитесь миром, то мы вас завоюем. Если же вы и тогда будете все против нас, то мы вас повесим».

Слідом за В. Оболенським, наприкінці вересня до Києва

прибула повноважна делегація Кримського крайового уряду. Спочатку її очолював міністр юстиції Олександр Ахматович (як і С. Сулькевич, виходець з литовських татар), згодом – міністр народної освіти і віросповідань Микола Чариков (експосол Російської імперії в Стамбулі). До складу делегації входили: міністр шляхів сполучення, громадських робіт, пошт і телеграфів генерал-майор Лев Фріман, міністр фінансів, торгівлі і промисловості Дмитро Никифоров, міністр постачання Володимир Домброво, представники кримськотатарського Курултаю і Союзу кримських німців. Всі вони поселилися в готелі «Франсуа» на розі вулиць Фундуклеївської (нині Богдана Хмельницького) і Великої Володимирської, біля оперного театру.

Українська сторона також делегувала на переговори політиків високого рівня: прем'єр-міністра Федора Лизогуба, міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, внутрішніх справ – Ігоря Кістяковського, фінансів – Антона Ржепецького, торгівлі і промисловості – Сергія Гутника, військового – Олександра Рогозу.

Спочатку О. Ахматович поводив себе досить зухвало. Він заявив: «Мы приехали сюда говорить, как равный с равным. Мы стоим на принципе национального самоопределения... Для Крыма мы будем требовать таких же прав, какие Украина требует для себя».

У відповідь 9 жовтня українська делегація представила свій проект приєднання півострова до України. Згід-

но з ним, Крим отримував широку автономію. До компетенції Києва передавалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії, затвердження місцевих законів, фінансова й митна системи, експлуатація залізниць, пошти й телеграфу. Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами. При міністерствах закордонних справ, фінансів і військовому Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ. При Гетьманові – посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях уряду з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Трьох кандидатів на статс-секретаря мав висувати Кримський крайовий уряд, призначати одного з них – Павло Скоропадський.

Кримські делегати назвали цей документ «проектом порабощення» і висунули контрпропозицію – укласти рівноправний федеративний союз. Але їх настрахали відновленням митної війни. Тож представникам крайового уряду довелося на словах прийняти умови Києва. Затягуючи час, вони зажадали відвезти проект угоди до Сімферополя для обговорення і затвердження Курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму.

Гетьманський режим до самого кінця не визнавав край-

овий уряд Криму. Уродженців півострова, які перебували в Києві, на загальних підставах мобілізували до війська задля боротьби із повстанням Директорії.

Та сподівання і зусилля з приєднання Криму останньої миті були зведені нанівець. На заваді стали зовнішні чинники, вплинути на які офіційний Київ не міг. Німецька імперія програла Першу світову війну і розпочала виведення своїх військ додому. В середині листопада пронімецький уряд С. Сулькевича впав, йому на зміну прийшов проантантівський уряд Соломона Крима. На півострові висадилися війська Антанти і Добровольча армія генерала Антона Денікіна, який мріяв відновити «єдиную-неделімую» Росію.

Поваливши П. Скоропадського, керівництво відновленої УНР продовжило курс на інкорпорацію Криму. Але тодішня геополітична ситуація не залишила для цього реальних можливостей. Приєднання Криму до України – щоправда, Радянської, – довелося відтермінувати до 1954 року.

Український національний союз – опозиція Гетьманатові Павла Скоропадського

В середині травня 1918 року опозиційні до гетьманського режиму українські політичні сили об'єдналися в координаційний осередок. Спочатку він мав назву Український національно-державний союз, першим керівником якого став Андрій Ніковський – відомий український журналіст, літературознавець, член УПСФ, один із засновників Української Центральної Ради.

Організаційне оформлення української політичної опозиції до П. Скоропадського почалося одразу після встановлення Гетьманату в Україні. Представники українських соціалістичних партій, які домінували у складі Центральної Ради, не могли сприймати гетьманський режим інакше, як узурпаторський, адже він позбавив їх доступу до державної влади.

Жорстку позицію зайняли Українська партія соціалістів-революціонерів і Українська соціал-демократична робітничка партія. Більш помірковану – Українська партія соціалістів-федералістів і Українська демократично-хліборобська партія. Вони виступали за компроміс між владою і опозицією, покладаючи надії на задекларований тимчасовий характер влади Гетьмана, що мала згодом поступитися

місцем всенародно обраному Сейму. Проте важливо відзначити, що і радикальніші, і поміркованіші опозиціонери не закликали до збройного опору гетьманському режимові, а на перших етапах дотримувалися здебільшого легальних методів політичної боротьби.

Вже 2 травня начальника штабу німецької групи армій «Київ» генерала В. Грьонера відвідала делегація від українських політичних партій. До її складу входили, зокрема, Володимир Винниченко (УСДРП) і Сергій Єфремов (УПСФ). Переговори тривали досить довго. Делегати вручили В. Грьонеру перелік умов, на яких вони погоджувалися би увійти до складу нового українського уряду: цілковита зміна складу уряду; зміна земельної політики; оголошення про саморозпуск Української Центральної Ради; створення Державної Ради як тимчасового органу влади з представників усіх верств населення; скликання Українських Установчих зборів після наведення порядку в суспільстві та економіці.

В. Грьонер відкинув умови українських політиків-соціалістів. Він заявив, що гетьманський переворот є dokonаним фактом, і повернути Центральну Раду вже неможливо. Водночас, Німеччина не має планів ліквідації української державності, а участь українських соціалістів у гетьманському уряді є бажаною.

Слід зауважити, що тими ж днями у приватній розмові з послом Болгарії в Україні Іваном Шишмановим (зятєм Михайла Драгоманова), В. Грьонер висловив думку, що Украї-

на не зможе втримати свою державну незалежність: «Народні маси не бажають самостійності. Ми подивимося, як розгортатимуться події».

Наступного дня в Києві відбулася нарада українських соціалістів, на якій було сформульовано нові умови до В. Грьонера: 1) не допустити включення до складу Ради міністрів Бориса Бутенка, Антона Ржепецького, Всеволода Любинського і Михайла Гіжицького (опозиціонери вважали їх антиукраїнськими і «реакційними» діячами); 2) представники українських соціалістичних партій мають отримати посади голови Ради міністрів, міністра закордонних справ, земельних справ і освіти; 3) українські соціалісти загалом мають отримати більшість в уряді. Також опозиціонери висунули проект конституції, в якій зазначалося, що виконавча влада належить Президентові (Гетьманові) та Раді міністрів. Тобто, вони продемонстрували готовність визнати П. Скоропадського очільником виконавчої гілки влади в Україні. Однак переговори провалилися, і Гетьман запросив до роботи в уряді представників несоціалістичних партій.

У відповідь українська опозиція заснувала Український національно-державний союз (УНДС). До його складу увійшли УПСФ, УПСС, УДХП, Українська трудова партія, Поштово-телеграфна спілка і Рада залізниць. Першим практичним кроком УНДС стало подання Гетьманові меморандуму від 24 травня. В цьому документі, невдовзі виданому у вигляді окремої брошури, уряд під керівництвом Фе-

дора Лизогуба було піддано жорсткій критиці. Опозиціонери стверджували, що «добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас». Подібні заяви оприлюднювали й окремі політичні сили, що входили до складу опозиційного союзу. Так, делегати з'їзду УПСФ назвали гетьманський уряд «недемократичним, москвофільським, в багатьох випадках реакційним і протидержавним». Дмитра Дорошенка, який погодився обійняти посаду керуючого міністерством закордонних справ Української Держави, без попередження виключили з лав УПСФ.

Уже 30 травня Український національно-державний союз виступив зі зверненням до німецького народу. В ньому заявлялося, що за підтримки німецьких військ в Україні встановився уряд проросійської орієнтації. Це, мовляв, може зашкодити Німеччині й зірвати виконання продовольчих і сировинних поставок із України. Проте поява звернення, схоже, не справила жодного враження на німців.

Варто зазначити, що квітневий переворот 1918 року суттєво прискорив розкол в середовищі однієї з провідних українських партій – УПСР. Це до певної міри корелювалося із ситуацією, в яку потрапили російські есери. 13–16 травня у Святошинському лісі та Пущі-Водиці нелегально відбувся четвертий з'їзд українських есерів, на якому партія розколо-

лася на праве і ліве крило. «Праві» виступали за продовження легальної діяльності, акцентування на культурно-просвітницькій роботі з селянськими масами, входження до складу Державної Ради (якщо вона буде скликана П. Скоропадським). Позиція «лівих» була значно радикальніша і зближувалася із більшовиками: жодної співпраці з гетьманським режимом, продовження соціальної революції, класової боротьби, перехід у підпілля та організація збройного повстання селян і робітників проти «узурпаторської буржуазної влади». Вони навіть засудили політичну платформу опозиційного УНДС, назвавши її контрреволюційною, а тактику дій – принизливою: «Тактика "Союзу", що виявилась досі в оббиванні порогів німецької влади та у мудрих політичних комбінаціях, які переслідують мету українізації сучасної реакції, замість боротьби з нею, – не тільки виключає для УПСР всяку можливість співробітництва в "Союзі" в центрі і у філіях, але ставить задачею партійних органів та усіх членів партії рішучу боротьбу з розповсюдженням впливу "Союзу" на трудові маси, постійного роз'яснення "широ-українських" ідей цих "союзників" і пропаганду партійних поглядів на проблему нації і держави».

Ані УПСР, ані УСДРП – друга провідна українська політична сила – не брали активної участі в діяльності УНДС. Вони створили окремий Центр українських партій, прагнучи вести переговори з німецьким командуванням, водночас уникаючи безпосередніх контактів із П. Скоро-

падським. Але Центр дуже скоро розпався, коли стало зрозумілим, що німці підтримують гетьманський уряд і не збираються йти на поступки українським соціалістам. Тоді представники есерів і есдеків увійшли до складу УНДС, щоправда, лише з правом дорадчого голосу.

Врешті-решт, коли керівництво УНДС запросило есерів і есдеків до повноцінної участі в союзі, вони стали активними учасниками його переформатування. Після офіційного приєднання УПСР і УСДРП, зі складу союзу вийшла більш поміркована демократично-хліборобська партія, а з його назви було прибрано слово «державний». Так у перші дні серпня 1918 року (точна дата невідома, але газета «Нова Рада» повідомила про цю подію 4 серпня) постав Український національний союз – скорочено УНС. Окрім політичних партій, до його складу входили численні громадські, професійні, територіальні організації: «Просвіта», Союз залізничників, Селянська, Учительська, Лікарська, Поштово-телеграфна спілки, Студентський союз, Правниче товариство, Українське товариство економістів, Всеукраїнський земський союз, Галицько-буковинська, Чорноморська, Кримська українські ради, Холмський комітет тощо. Почалася радикалізація української антигетьманської опозиції.

Оновлений координаційний центр опозиції висунув гасло: «За законну владу в Україні!» Було розроблено статус УНС, який поширювався по містах України. Метою діяльності організації проголошувалося: «а) Утворення міцної са-

мостійної Української держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-ти член. формулі); г) оборона прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері».

18 вересня замість поміркованого А. Ніковського УНС очолив В. Винниченко – політик радикальніших поглядів. Фактично, його «правою рукою» в організації став один із лідерів українських есерів Микита Шаповал. До складу президії увійшли також Федір Швець, Андрій Макаренко, Дмитро Левицький і колишній очільник організації Андрій Ніковський. Нове керівництво внесло структурні зміни до УНС, утворило низку комісій – військову, земельну, економічно-фінансову, культурно-просвітню, церковну, закордонних справ.

Значних зусиль опозиціонери доклали для захисту української мови. УНС видав відозву-протест «В оборону державних прав української мови», що стало відповіддю на порушення в Державному сенаті Української Держави питання про визнання російської як другої державної мови. УНС вимагав ухвалити закон, яким визнати українську мову єдиною державною. Основні положення такого закону навіть були підготовлені опозиціонерами, і 2 жовтня делегація київської «Просвіти» звернулася до Гетьмана П. Скоропадського з відповідним меморандумом.

Агітаційно-пропагандистська діяльність УНС проводи-

лася в основному на шпальтах газет. Значне поширення в Україні мали такі видання, як «Нова Рада» (офіційний орган УПСФ) і «Робітничка газета» (УСДРП). Політика гетьманського уряду, насамперед у царині освіти, науки й культури, піддавалася нищівній критиці. Крім того, впливовим інструментом для проведення опозиційних ідей і критики режиму були культурно-освітні заходи, організовані відділеннями організації «Просвіта» по всій Україні. Особливого значення вони набували в умовах, коли влада забороняла проведення мітингів і демонстрацій. Також УНС організовував діяльність агітаторів у сільській місцевості, розповсюджував листівки й плакати серед сільського й міського населення. Окрім гетьманських властей, об'єктом для критики ставали й німецькі та австро-угорські війська в Україні. Наприклад, в доповіді одного зі співробітників державної варті йшлося: «Агитация эта ведется в двух направлениях: против немецких войск и против войск гетьмана, причем за последние две недели по общим отзывам людей, сохранивших связь с деревней, настроение крестьян под давлением этой агитации резко изменилось к худшему».

Активну діяльність провадили регіональні відділення УНС, які працювали в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Кременчуці, Полтаві, Одесі та низці менших міст. Вони не тільки доводили до населення рішення і заяви керівництва союзу, але й оперативно реагували на події у регіонах. В. Винниченко на сторінках «Відродження нації» зга-

дував, що ставив цим філіям завдання, «щоб ні одно місто, містечко, село, ні один куточок, загроженої, оточеної ворогами України не лишався не з'єднаним в цю всенациональну організацію». Крім того, виникли закордонні інформаційні бюро Українського національного союзу в Австро-Угорщині й Німеччині – у Відні, Львові, Берліні.

Протягом осені 1918 року активність і впливовість УНС дедалі зростали. Це відчував і П. Скоропадський. Пізніше він згадував: «Украинский национальный союз, в котором объединились все украинские партии с Винниченко во главе, с одной стороны, с другой стороны, Протофис и Союз землевладельцев и прочие, мучили меня с утра до вечера». Навіть німці почали радити Гетьману зробити кроки для порозуміння з опозицією. Водночас, опозиціонери дедалі більше схилилися до силового сценарію зміни влади в Україні. Одразу з приходом до керівництва УНС В. Винниченка вони почали підготовку антигетьманського повстання, водночас продовжуючи переговори з гетьманською владою про формування національно-демократичного складу Ради міністрів.

Щоправда, трохи згодом на сторінках свого щоденника В. Винниченко у притаманній йому манері змалював свої враження від переговорів із П. Скоропадським:

«Смішним і малесеньким видається весь процес переговорів з тим нещасним, тупим і слинявим кретином з приводу "кабінету". От він сидить у червоному "моєму" кабінеті,

за тим самим столом, за яким я приймав делегації, послів від Антанти, комісарів, большевиків. Наскільки велика сила автосугестії: цей обмежений, неосвічений, мабуть, хворий офіцер руської армії цілком щиро вірить у те, що він гетьман, себто людина вища за інших, що має право на владу і що інші те право признають і поважають його. Він старається поводитися просто і сам це одмічає, а також його приближені одмічають з притиском, що він поводить з усіма зовсім-зовсім просто, як звичайна людина.

Білява, лиса, довгаста голова з породистим носом і круглими, каламутними, неуважними, немов трохи розтеряними очима. В куточках губ набирається слина і білою піною набивається там, коли він говорить. А говорити ця «звичайна людина» любить, але говорить кострубатими, пошарпанними, неохайними фразами, запинаючись, перестрибуючи на друге, забуваючи тему, кречучи і роблячи враження людини, яку треба одправити в лікарню».

Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1. – 1911–1920. – С. 306.

Найвагомішого результату на перемовинах між опозицією та урядом вдалося досягти тільки в жовтні, коли через наближення неминучої поразки Центральних держав у Першій світовій війні становище гетьманського режиму ставало дедалі більш загрозливим. Коли П. Скоропадський погоди-

вся допустити до уряду представників від української опозиції, раптово виникло ускладнення «на протилежному фланзі». 17 жовтня десять міністрів подали голові уряду Федору Лизогубу колективну записку про потребу переорієнтувати зовнішню політику Української Держави в напрямку єдності з небільшовицькою Росією (в науковій літературі досить часто трапляється неточна назва документу – «записка дев'яти»). Свої підписи під запискою поставили міністр народної освіти і сенатор Микола Василенко, міністр фінансів Антон Ржепецький, земельних справ – Василь Колокольников, торгівлі і промисловості – Сергій Гутник, праці – Юлій Вагнер, продовольства – Сергій Гербель, юстиції – Олексій Романов, ісповідань – Василь Зеньківський, державний контролер Георгій Афанасьєв і державний секретар, сенатор Сергій Завадський.

«Накануне созыва мирной конференции, исход которой надолго решит судьбу государственных новообразований, возникших на пространстве бывшей Российской империи, для внешней политики Украины ставится большая задача, далеко выходящая за пределы вопросов текущего дня – во имя своего будущего Украина не может не стремиться к участию в конференции и должна явиться туда с ясно и твердо начертанной программой желательных для нее отношений к другим государствам.

Из числа этих государств надлежит выделить в особую группу те, на которые за время войны распалась Россия.

К ним, и в особенности к Великороссии, до сих пор находящейся во власти большевиков, Украина могла бы относиться двояко: или строить свое благополучие и свою самобытность на упадке и бессилии Великороссии и других русских государств, или же, напротив, свое благополучие и усиление ставить в связь с их процветанием и мощью, а в частности с воссозданием в Великороссии попрванного правопорядка и с избавлением ее от большевиков.

Есть, по-видимому, деятели, которые считают, что падение Великороссии будет полезно для развития самобытности и национальной культуры Украины. Само собою разумеется, что самобытность и национальная культура – цель великая, но она не может быть достигнута разрушением Великороссии и других новых государственных образований. Прежде всего, утверждение самобытной национальности не есть национальная исключительность, а, кроме того, новейшая история показала, что стремление к национальному возрождению идет рука об руку с возникновением группировок из государственно разных национальностей, лишь бы интересы их были согласуемы. Такого рода группировки доставляют возможность сблизившимся государствам лучше обеспечивать осуществление жизненных их задач, облегчая работу на поприще общечеловеческой культуры и увеличивая плодотворность этой работы.

Не единение Украины с Великороссией было ошибкой прошлого, а попытка их унификации. Напротив, все гово-

рит за то, что единение обоих народов, правильно проводимое, составляет необходимое условие для укрепления украинской самобытности; обе стороны так тесно связаны, что разобщение их было бы самозакланием не для одной только Великороссии – экономические интересы влекут Украину и Великороссию друг к другу, так как могут быть удовлетворены лишь тесными их взаимоотношениями, а к этому присоединяется еще национальное родство, несомненно ближайшее, религиозное единство, освященное веками, и общность культуры, обновившаяся еще в то время, когда состояние великорусской государственности и украинской просвещенности легло в основание европеизации и великодержавности России.

Те, кто стремится воздвигнуть между Украиной и Великороссией стену вражды или, по крайней мере, безразличия, не ведают, что губят Украину. Пусть все в России вокруг Украины будет слабо и ничтожно, но безопасности для Украины этим не достичь, потому что сама она, изолированная от всего русского, не была бы в состоянии сохранить свою экономическую независимость, свое национальное бытие и беречь целостность той культуры, в создании которой украинский народ принимал столь живое участие на пространстве русской истории. И это – в случае успеха такой политики.

А в случае неуспеха Великороссия и другие части России, которые уже теперь стремятся к ее освобождению от большевистского засилья, встанут на ноги помимо Украины или да-

же вопреки ей, и окажутся лицом к лицу с нею, как ее враги, тем более опасные, что она и сама недостаточно еще окрепла.

Отсюда следует, что политике на Украине надлежит идти по второму из намеченных выше путей, то есть видеть свое благополучие в благополучии других русских государств и в частности Великороссии. Ради себя самой Украина не может быть враждебна или хотя бы безразлична к их судьбе, а, напротив, должна быть им благожелательна, должна явиться на конференцию с твердим намерением отстаивать там общие интересы и уже ныне ратовать за помощь всеми доступными средствами к свержению большевистского ярма и за укрепление государственности на всем протяжении бывшей Российской империи.

Если эта политика увенчается успехом, Украина своей помощью Великороссии и своим единением с теми частями России, – которые уже проявили стремление к ее воссозданию, обеспечить себе спокойный расцвет, найдя друзей в других народах русского племени и выйдя из мирового кризиса не ослабленной, а усилившейся. В единении со всеми русскими государствами Украина и в отношении к остальным державам будет выступать более самостоятельно и авторитетно, чем обособленная и одинокая.

Равным образом, в этих отношениях своих к остальным державам Украина не должна вести политику исключительности, а, напротив, должна, строго сохраняя договор-

ные обязательства, иметь равно добрые отношения со всеми культурными государствами, интересы которых не противоречат ее интересам. Война кончается, нынешние враги переходят к мирному сожительству; было бы непростительной ошибкой не использовать время до конференции и самую конференцию для установления дружественных связей Украины с прочими культурными государствами.

Итак, правильно поняты интересы Украины повелительно требуют, чтобы мы, ради будущего нашей державы, в меру сил и возможности домогались раскрепощения поработанных большевиками частей бывшей Российской империи и способствовали воссозданию в них государственности, опираясь на те из них, в которых государственность уже возрождается. Такою политикою ми привлекли бы их всех к себе и усилили бы свое положение их дружеским сотрудничеством. В этом единении мы нашли бы пути к обеспечению нашей судьбы при одновременном сближении с просвещенными западно-европейскими и внеевропейскими государствами.

Такое направление внешней политики представляется единственно ведущим Украинскую Державу к светлому будущему, в соответствии со всем историческим прошлым Украины».

Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). – К.: Темпора, 2011. – С. 180–182.

Поява цієї записки призвела до урядової кризи, відстав-

ки частини міністрів-підписантів і переформатування складу Ради міністрів. 24 жовтня портфелі міністрів Української Держави отримали одразу п'ятеро членів Українського національного союзу. Всі вони були представниками партії соціалістів-федералістів: міністр освіти Петро Стебницький, праці – Максим Славинський, земельних справ – Володимир Леонтович, юстиції – Андрій В'язлов, ісповідань – Олександр Лотоцький. Проте й такий компроміс, насправді, не влаштував нікого. Гетьман вважав, що новий кабінет отримав «сильне українське забарвлення». Зі свого боку В. Винниченко заявив, що УНС залишається в опозиції та не буде відповідати за дії гетьманського уряду – він волів, аби всі міністерські портфелі були віддані представникам його організації. Та й сама Рада міністрів у конфігурації від 24 жовтня не мала шансів на тривале існування, адже виявилася розколотою навпіл: 8 міністрів підтримували курс на державну самостійність України (п'ятеро представників УНС, прем'єр-міністр Федір Лизогуб, міністри закордонних справ Дмитро Дорошенко і шляхів Борис Бутенко), решта восьмеро тяжіли до федеративного зв'язку із небільшовицькою Росією.

Остаточна поразка Четверного союзу в Першій світовій війні прискорила розвиток подій в Україні. Вже в середині листопада буде створена Директорія на чолі з В. Винниченком, розпочнеться антигетьманське повстання, а П. Скоропадський оприлюднить так звану «федеративну грамоту»

і затвердить новий, останній в історії Гетьманату, склад уряду – проросійський і проантантівський.

Вибухи на артилерійських складах у Києві та Одесі

6 червня в Києві сталося щось нечуване. Про цю подію писали всі тодішні українські газети, повідомлення про неї облетіли світ, а згодом вона увійшла до місцевих легенд і навіть кінофільмів та літературних творів. Не обійшовся без неї у романі «Біла гвардія» і киянин Михайло Булгаков: «Однажды, в мае месяце, когда Город проснулся сияющий, как жемчужина в бирюзе, и солнце выкатилось освещать царство гетмана, когда граждане уже двинулись, как муравьи, по своим делишкам, и заспанные приказчики начали в магазинах открывать рожучие шторы, прокатился по Городу страшный и зловещий звук. Он был неслыханного тембра – и не пушка и не гром, – но настолько силен, что многие форточки открылись сами собой и все стекла дрогнули. Затем звук повторился, прошел вновь по всему верхнему Городу, скатился волнами в Город нижний – Подол, и через голубой красивый Днепр ушел в московские дали. Горожане проснулись, и на улицах началось смятение. Разрослось оно мгновенно, ибо побежали с верхнего Города – Печерска растерзанные, окровавленные люди с воем и визгом. А звук прошел и в третий раз и так, что начали с громом обваливаться в печерских домах стекла, и почва шатнулась под ногами.

Многие видели тут женщин, бегущих в одних сорочках и кричащих страшными голосами. Вскоре узнали, откуда пришел звук. Он явился с Лысой Горы за Городом, над самым Днепром, где помещались гигантские склады снарядов и пороху. На Лысой Горе произошел взрыв.

Пять дней жил после того Город, в ужасе ожидая, что потекут с Лысой Горы ядовитые газы. Но удары прекратились, газы не потекли, окровавленные исчезли, и Город приобрел мирный вид во всех своих частях, за исключением небольшого угла Печерска, где рухнуло несколько домов. Нечего и говорить, что германское командование нарядило строгое следствие, и нечего и говорить, что город ничего не узнал относительно причин взрыва. Говорили разное.

– Взрыв произвели французские шпионы.

– Нет, взрыв произвели большевистские шпионы.

Кончилось все это тем, что о взрыве просто забыли».

Цікаво, що Михайло Опанасович наводить місяць трагедії за старим стилем – мабуть, саме так запам'ятав. Та й загалом у його розповіді більше емоцій, ніж фактів, але цим булгаківські рядки і дорогі нам, адже можемо відчути враження не просто свідка, що тоді перебував у місті, а самого Майстра.

Насправді вибух стався не безпосередньо на Лисій горі, а ближче до Печерська, у місцевості Звіринець, що тоді була околицею Києва. Там знаходилися величезні артилерійський склади, створені ще у першій половині XIX століття, які належали до Київської фортеці. Під час Першої світової вій-

ни на них накопичували боеприпаси для Південно-Західного фронту і загалом зосередили понад 2 мільйони снарядів.

Катастрофа 6 червня розпочалася з пожежі. Біля 9.40 ранку дим над Печерськими пагорбами помітив черговий на каланчі центральної пожежної частини Києва, що й досі знаходиться на тому самому місці – перехресті вулиць Володимирська та Велика Житомирська. Він здійняв тривогу, і до Звіринця помчали перші екіпажі вогнеборців. Та вдіяти вони нічого не встигли...

Вибухи на артилерійських складах у Києві 6 червня 1918 року

Вже о 10 годині пролунав потужний вибух, за яким стався

ще більший та декілька сильних, а потім посипалися менші. Піднявся величезний стовп диму й попелу. Вибухові хвилі зруйнували майже 900 невеличких хатинок, що притулили-ся біля складів. Дуже постраждав Свято-Троїцький Іонинський монастир. Скло повилітало з вікон багатьох капітальних будинків не лише на Печерську, а й на Хрещатику, та навіть в університеті Святого Володимира. Зазнала пошкодження міська каналізація, і стічні води пішли у річку Либідь. Точна кількість жертв невідома й досі. Тодішня преса писала про 200 загиблих, серед яких начебто були і 12 ченців Іонинського монастиря. Ще близько 1000 осіб отримали поранення. Однак статистичне бюро Київської міської управи навело 22 червня значно меншу кількість втрат: 81 особа загинула, 139 отримали поранення, 119 були контужені.

Посол Болгарії в Українській Державі Іван Шишманов записав 6 червня у своєму щоденнику: «О 9.30 ранку – страшний вибух на Печерську. Подумав, що обстрілюють місто. Виникла паніка. Потім з'ясувалося, що горять артилерійські склади біля арсеналу. Гадаю, жертв має бути багато. Причини, на думку Мумма (телефонував йому), не є політичними. Збіг обставин. Підпалилися ракети. На Хрещатику усі великі вітрини повилітали. В «Континенталі» вікна також порозбивалися (в моїй кімнаті розбилося скло вікон, дверей на балконі, в канцелярії). Власті боялися, що можуть спалахнути гранати з отруйним газом. Про всяк випадок пані Райчева передала мені дві маски. Хто зна, як бу-

демо спати цієї ночі? Там є і склади з піроксиліном... на Лисій Горі».

Гетьманська варта і німецькі солдати дуже швидко оточили місце події. Для спостереження у повітря здійнявся німецький літак, з якого були зроблені добре відомі зараз фотографії. Рятувальна операція почалася з надання медичної допомоги постраждалим. Вже о пів на першу вибухи майже припинилися самі собою. Фактично, вже мало що могло вибухати. Потім загасили пожежу.

До Звіринцю прибув Гетьман Павло Скоропадський, прем'єр-міністр Федір Лизогуб, інші урядовці та відповідальні особи. П. Скоропадський досить докладно розповів про той день у своїх спогадах. Зокрема він згадував:

«Утром я одевался и собирался идти брать ванну. В комнате у меня был лишь мой слуга. Вдруг, сильный шум и звон от разбитых стекол в окнах моей спальни, посыпалась с потолка штукатурка. Мой слуга, бывший кавалерист, всегда спокойный, даже вялый, нисколько не взволновавшись, говорил мне: "Пан Гетман, одевайтесь скорее, а я уложу вещи. Это бросают бомбы в нижний этаж, вероятно, и сюда сейчас попадет". Для чего он хотел укладывать вещи, я не знаю. Вероятно, вспомнил войну, когда денщикам, обыкновенно в минуту большой опасности, приказывали наскоро уложить вещи и отойти несколько назад, чтобы вещи не пропали. Я наскоро оделся и хотел выйти из комнаты. Когда я, подошел к двери, раздался второй взрыв: дверь с треском

распахнулась и ударила меня в голову. Я вышел в столовую и тут встретил полковника Аркаса. Не зная, в чем дело, он первым прибежал ко мне на выручку. Через шесть месяцев он же первым из моего штаба пошел против меня, после моей декларации о федерации с Россией...

В это время взрывы начали повторяться со страшной силой, и все это перешло в какой-то рев. Я оделся и пошел телефонировать, требуя объяснений. Оказалось, что взрывались пригородные склады взрывчатого материала и снарядов на Зверинце. В первое время люди не могли дать себе отчета в том, что происходит. Все полагали, что взрывается вблизи от них, и спешили уходить. Появилась масса различных объяснений, из которых одним из самых распространенных было, что мой дом взорван. Ко мне начали приезжать и министры, и другие должностные лица. В гетманском доме все перешло в нижний этаж под своды, так как в верхнем этаже очень старые потолки грозили обрушиться. После первого смятения все пришло в порядок. Взрывы еще продолжались, но с меньшей силой.

Я пригласил Лизогуба, который пришел ко мне, поехать со мной на место несчастья. Первоначально мы отправились в офицерскую школу, которую я осматривал за несколько дней до этого происшествия. Там оказалось много раненых. Их развозили по госпиталям. Из школы мы пошли пешком вперед, непосредственно к месту взрыва. Картина нам представилась действительно ужасная: громадная площадь

Зверинца, застроенная небольшими домиками, представляла сплошной пожар, причем, в различных местах не переставали раздаваться сильные взрывы. Все, что возможно было мобилизовать для оказания помощи, было использовано... Многие дома погибли из-за того, что рабочие, жившие в них, хранили там растасканные ими же снаряды. Потери и людьми, и имуществом были очень велики.

В тот же день совет министров постановил ассигновать крупную сумму в пользу пострадавших. Немедленно был составлен комитет имени Гетмана, куда стекались пожертвования. Комитет потом долгое время работал над распределением собранных денежных сумм среди неимущего населения.

Погибло тоже несколько немецких солдат, стоявших на часах у складов и не покинувших свои посты. Их торжественно похоронили. Несколько спустя мы хоронили местных погибших жителей, тоже с большой торжественностью. Киев сильно пострадал, была выбита масса стекол. Были немедленно, еще во время взрыва, посланы телеграммы для заблаговременной скупки стекла во всех больших городах. Этот взрыв, не говоря уже о большом количестве погибших людей и материального имущества, имел еще то значение, что указал нам, где находится одна из наших ахиллесовых пят в смысле могущих быть новых несчастий, которыми могли бы воспользоваться всякие неблагонамеренные люди. Оказалось, что на Лысой горе хранится много тысяч пудов динамита, большое количество снарядов на Посту Во-

лынском, и в таком же положении находилось много складов на Украине...».

Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / упорядник Ігор Гирич. – К.: Наш формат, 2016. – С. 209–211.

Коли Гетьман повернувся до своєї резиденції, з ним зустрівся посол Всевеликого Війська Донського генерал-лейтенант Михайло Свечин. Він згадував, що П. Скоропадський «был смущен всем виденным и неизвестностью причины. Приходя в себя сказал мне: "Какой ужас, как Ходынка была скверным предзнаменованием Государю, так и мне нехороший знак".

Невдовзі було розпочато збір коштів для постраждалих. 100 тисяч рублів виділила міська дума, фінансову допомогу надали єврейська та польська громади, Червоний Хрест, Українбанк, Олександрівське та Корюківське товариство Абрама Доброго, Мезелаївське товариство цукрових заводів Демченка, багато інших установ та організацій. Кияни дуже близько сприйняли цю біду, і переважна більшість вирішила пожертвувати свій одноденний заробіток. Не залишилися осторонь підприємці, урядовці та представники заможних родин. Так, Гетьман і Лев Бродський передали по 25000 рублів, Кочубей – 20000, граф Радзівіл – 5000, граф Мусін-Пушкін – 1000. Навіть послы Австро-Угорщини Йоганн Форгач і Болгарії Іван Шишманов переказали по 3000 рублів кожен. Загалом приватні пожертви перевищили 630

тисяч рублів.

Майже тисячі мешканців втратили дах над головою, і влада тимчасово розмістила їх у павільйонах, які залишилися від Всеросійської виставки 1913 року (сучасна територія НСК «Олімпійський»), у корпусах Олексіївського інженерного училища (тепер Київський військовий лицей імені Івана Богуна) та у Видубицькому монастирі. Міська дума організувала для них пункти харчування.

Розпочалося слідство. Версій було багато: підозрювали і більшовицьке або анархістське підпілля, і саботаж українських опозиціонерів-соціалістів, і диверсію шпигунів Антанти, і звичайне нехлюйство. Не можна також виключати злочинну змову з метою приховати розкрадання на складах.

Але до самого падіння Гетьманату слідству нічого конкретного з'ясувати не вдалося, і що насправді призвело до «великого київського вибуху», так і залишилося невідомим.

В останній день літа 1918 року аналогічна трагедія сталася в Одесі. Там у передмісті Бугаївка теж розташовувалися великі артилерійські склади, поряд із якими знаходилися армійські казарми та приватний сектор місцевих мешканців. О 15 годині 20 хвилин все навколо струсонув потужний вибух, за яким почалося справжнє жахіття – сильні розриви боєприпасів не припинялися майже десять годин. Спалахнула пожежа, що охопила не лише самі склади, а й прилеглі будівлі. Вночі полум'я було видно більше як за 50 кілометрів. На ранок весь район катастрофи був охоплений їдким

ДИМОМ.

Як тільки почалися вибухи, перелякані бугаївці почали тікати до Одеси та шукати порятунку. В місті здійнялася паніка, і чим страшнішою ставала загроза над Бугаївкою, тим вона більшала.

Місцева гетьманська адміністрація діяла не дуже рішуче, але в справу втрутилися австрійські війська, розташовані в Одесі. Солдати оточили район складів, забезпечивши роботу пожежних. Вони змогли не допустити розповсюдження вогню за межі Бугаївки, та повністю загасити пожежу на самих складах не вдавалося досить довго, і поодинокі вибухи там лунали ще три дні.

Одеська преса охрестила жаливу подію «вибуховим нещастям». У вересні було оприлюднено, що під час вибухів та пожежі 40 людей загинули та близько сотні отримали поранення. Майже 4 тисячі мешканців втратили свої домівки і майно. Постраждала значна кількість промислових будівель та об'єктів транспортної інфраструктури. Серед них: залізнична станція Одеса-Застава, хлібні сховища на вулиці Дальницькій, корковий завод Арпса, паровий млин, завод цвяхів Раухвегера, хімічний і цукровий заводи. Уламки, що розлетілися під час вибухів, також пошкодили психіатричну лікарню та Пушкінське училище, які знаходилися у досить віддаленому від Бугаївки районі Слобідка-Романівка.

Одесити намагалися допомогти постраждалим, хто чим міг. Ними опікувався навіть австрійський гусарський полк.

Уряд Української Держави виділив жертвам катастрофи півмільйона карбованців, яких виявилось недостатньо.

Вибухові хвилі докотилися до центру Одеси і нарobili лиха там. Комендантом польової жандармерії при австрійському губернаторі міста був Степан Шухевич – дядько майбутнього легендарного командувача УПА Романа Шухевича. Він згадував: «Якраз тоді йшов я на свою квартиру при Карангозовій вулиці і на Дерibasівській вулиці почув страшну детонацію – з вікон посипалося на вулицю скло із побитих шиб, по якій одна за одною слідували далші.

Вулицею, як шалені, гнали перелякані коні "ізвощиків", з переверненими повозками без своїх панів. Небезпечно було йти пішоходом, бо з кам'яниць сипалося скло із побитих шиб і ранило, небезпечно було йти серединою вулиці, бо там вганяли перелякані коні, тож я скочив до найближчого готелю, де мешкав д-р Максим Рожанковський, мій тіточний брат. Його квартира була, мабуть, на четвертім поверсі. З вікна можна було оглянути ціле місто, що лежало на долині, і ми оба станули при вікні і приглядалися далеким вибухам амуніції, а кам'яниця наче гойдалася від сильних потрясінь».

Звісно, одеську трагедію теж намагалися розслідувати. За ствердженням С. Шухевича, «слідство виявило, що вибух спричинив якийсь умовоанормальний мадярський вояк, який при порядкуванні ручних гранатів, беручи гранату, потягнув не за ручку, але за шнурок і спричинив вибух».

Та це була лише одна з версій. Висувалися інші, схожі на

ті, що виникли в Києві. Чи не найбільш популярною була диверсія антантівських агентів. До її прихильників належав навіть гетьманський міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко. Але загалом результати роботи одеських «пінкертонів» не дуже відрізнялися від сумнівних здобутків столичних колег, і катастрофа на Бугаївці також досі залишається серед загадкових подій буремного 1918 року.

Селянський повстанський рух в Україні 1918 року. Всеукраїнський страйк залізничників

8 червня мешканці сіл Кривецької та Стрижавської 15 волостей Таращанського повіту Київщини піднялися зі зброєю в руках проти гетьманської адміністрації та німецьких військ, що розташувалися в їхньому регіоні. Так починалося Таращанське повстання, що стало одним із багатьох селянських збройних виступів, які охопили Україну навесні – влітку 1918 року.

15 Нині села Кривець та Стрижавка входять до складу Ставищенського району Київської області.

Комплекс причин, що спонукав селян до заворушень, був досить розмаїтим. Насамперед, то були дії великих землевласників, які з приходом на терени України німецьких і австро-угорських військ знову відчували «грунт під ногами». Вже навесні 1918-го група польських поміщиків і німецьких колоністів Подільської та Волинської губерній звернулася до австрійського й німецького командування з проханням змусити селян повернути захоплені ними землі, відшкодувати заподіяні збитки, сплатити контрибуцію та відбутися приму-

сові відробітки. Їхню ініціативу підтримали землевласники інших губерній. В деяких місцевостях німці й австрійці пішли їм назустріч, застосовуючи щодо селян військову силу.

Досить часто методом збройного примусу німці й австрійці змушували селян здавати зерно. Свою роль відіграли й накази генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна про негайний засів полів (6 квітня) та про запровадження німецьких військово-польових судів (25 квітня). Карні експедиції німецьких і австро-угорських військ та організовані поміщиками «карні відділи», які прагнули отримати сатисфакцію за свої втрати і збитки, завдавали значної шкоди селянам. Наприклад, 27 травня начальник Ольгопольської повітової міліції доповідав подільському губернському старості про сутичку між польськими «легіонерами» та мешканцями села Баланівка (нині Бершадського району Вінницької області), в результаті якої було спалено 28 хат разом зі всім майном селян. Зокрема він писав, що «отряд польских легионеров объявил крестьянам снести все оружие и выдать всех зачинщиков [разгрома] имений графини Потоцкой, но крестьяне оружия не снесли, а несколько местных разбойников начали стрелять в легионеров и убили двух. Легионеры, в свою очередь, начали стрелять по крестьянам и также убили двух крестьян, а наконец, чтобы отомстить крестьянам за стрельбу, подожгли дома... Ущерб этим пожаром нанесен в целом на 19 850 руб.».

Водночас українські селяни не бажали поступатися щой-

но розподіленими землями, адже за короткий період осені 1917 – весни 1918 років багато хто з них відчув себе повновладним господарем на землі. Свій вплив на такі настрої справило і соціалістичне законодавство Центральної Ради – III та IV Універсали, тимчасовий земельний закон від 31 січня 1918 року. Та Павло Скоропадський, щойно прийшовши до влади, скасував ці закони і відновив право приватної власності на землю. Такі дії одразу налаштували проти Гетьмана значну частину селянства: вони боялися, що розподілені землі тепер повертатимуть колишнім власникам. Наприклад, уже 3 травня – через чотири дні після гетьманського перевороту! – Васильківський і Звенигородський повітові селянські з'їзди заявили про готовність обстоювати свої права на землю і волю будь-якими способами. 8 травня відбувся нелегальний Всеукраїнський селянський з'їзд, скликаний Українською селянською спілкою, де ухвалили резолюцію «не признавати обраного поміщиками Гетьмана» та створювати в повітах бойові дружини для підготовки повстання.

Намагання уряду Української Держави поміркованим шляхом вирішити аграрне питання (продаж землі малоземельним селянам, вдосконалення сільськогосподарського кредитування, обмеження розмірів приватного землеволодіння 25 десятинами¹⁶ із обов'язковим викупом надлишкових площ) сприймалося зі скепсисом або роздратуванням. Як слушно зазначає сучасний історик Руслан Пи-

ріг: «Українське селянство, розбещене спокусами безоплатної "соціалізації" землі не було готове психологічно викладати за неї свої кровні кошти. До того ж апокрифічність гетьманського режиму, підтримуваного окупаційними військами, потенційно таїла у собі можливість нових владних змін, а відтак – й експропріації куплених селянами земель».

16 25 десятин = 27,3125 га.

Свій внесок у радикалізацію настроїв робили більшовицькі, лівоесерівські та анархістські агітатори, які підбурювали селян до заворушень, провокували конфлікти між ними та гетьманською адміністрацією, поміщиками, німецькими і австро-угорськими частинами. Наприклад, у селі Тишківка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині Добровеличківського району Кіровоградської області) більшовики несподіваним нападом убили 35 австрійських солдатів і офіцерів. У відповідь австрійці розстріляли багато селян і спалили 220 осель.

Дедалі більшою ставала рішучість селян захищати свої інтереси. І для цього вони мали значну кількість зброї. Адже буквально кілька місяців тому чимало з них ще були солдатами російської армії, загартованими в боях Першої світової війни. Залишаючи фронт, вони зазвичай забирали з собою стрілецьке озброєння, кулемети, гранати, набої, а в деяких випадках навіть гармати. Тепер весь цей потужний арсенал було легко застосувати в обороні своєї землі та врожаю.

Україною почали спалахувати масові збройні виступи се-

лян. Серед них одним із найбільш масштабних стало повстання у Звенигородському повіті Київщини (нині Звенигородський район Черкаської області). Там події розпочалися 3 червня у селі Орли, коли місцеві мешканці розгромили німецько-гетьманський загін. Наступного дня ще один такий загін зазнав значних втрат у селі Ганжалівка.

Повстання швидко ширилося, а кількість його учасників зростала. Найбільш боєздатними силами були загони вільного козацтва, які очолювали старшини армії УНР Степан Туз та Дмитро Квітковський (Цвітковський).

Повстанці вирішили захопити містечко Лисянка. 6 червня в телеграмі зі Звенигородки місцева адміністрація повідомляла телеграфом до Києва:

«...Чисельність партизанських загонів, які оточили Лисянку – 15 тисяч 17. Німці діють артилерією. В місті чути гуркіт гармат. Малочисельного німецького загону для боротьби з партизанами недостатньо». І дійсно, німці не мали змоги впоратися з набагато численнішим противником і змушені були залишити містечко.

17 Найпевніше, чисельність завищено.

За кілька днів до Лисянки для придушення повстання прибув підсилений німецько-гетьманський загін. Та вдіяти він нічого не зміг, ба більше, опинився в повному оточенні і зайняв кругову оборону в місцевому костьолі. Три дні повстанці марно намагалися захопити храм, а потім вночі оточенці прорвалися через міст над річкою Гнилий Тікич і з

боєм відійшли до Звенигородки.

До того часу повстання охопило майже весь повіт. На його чолі став військовий авіатор, сотник Армії УНР Левко Шевченко. Тарасівською сотнею вільного козацтва командував його брат Ананій. Значним авторитетом серед повстанців користувався отаман Звенигородського коша вільного козацтва Юрій Тютюнник. Судячи з усього, він не бачив можливості досягти вирішальних успіхів у повстанні, тому намагався закликати припинити виступи, аби уникнути значної кількості жертв. Проте повстанська стихія вже набрала обертів і зупинити її було неможливо.

Ю. Тютюнник прийняв непросте для себе рішення: очолити повстанський рух, але спочатку вдатися до «дипломатичних» заходів, пошукати союзників і провести переговори з Гетьманом. Наказавши чекати його повернення, він рушив до Києва.

У столиці Ю. Тютюнник зміг зустрітися та відверто поговорити із П. Скоропадським. Він згадував: «У мене не залишилося твердого переконання, що карателі не робили з відома гетьмана, хоч П.18 і гетьман зі всієї сили обурювалися на провокаторів. При мені була написана телеграма з наказом відкликати карателів зі Звенигородщини, але при мені ж одержано телеграму-повідомлення, що карателі знищені селянами під м. Лисянкою». Власне, нічого конкретного ця зустріч не принесла. Ще гірше для Ю. Тютюнника було те, що знайти бодай якусь підтримку серед представників націо-

нально-демократичних сил йому не вдалося, і взагалі в нього склалося враження, що повстала лише Звенигородщина.

18 Мова йде про Івана Полтавця-Острияницю – ад'ютанта Гетьмана, генерального писаря Української Держави.

У далеко не кращому настрої Ю. Тютюнник повернувся назад та переказав свої враження від поїздки Л. Шевченку. Але той був налаштований діяти активно попри будь-які обставини і прагнув піти в наступ на Звенигородку. Сповнений рішучості і навіть фатальності він сказав Ю. Тютюннику: «Вам нічого мішатися в цю справу. Не маємо права втягати до повстання хоч одну людину, яка потім може бути потрібною для політичної роботи. Я тепер не маю віри в успіх. Можливо, що це прийде згодом. Завтра поведемо рішучу атаку на місто. Його треба захопити. Перемога наша під Звенигородкою може підняти населення сусідніх повітів, а потім побачимо. Хоч би одна особа приїхала сюди, яка користується авторитетом по всій Україні. А Вам можу передати головну команду, коли Ви находите це необхідним».

Юрій Тютюнник

Вранці, 9 червня повстанці почали наступ. Маючи значну чисельну перевагу, вони увірвалися у місто, де зав'язали вуличні бої з німцями, які чинили відчайдушний опір. Вже було відомо, що загін Олександра Шаповала розгромив ворожий гарнізон у місті Шпола, тому допомога німцям могла надійти лише з боку Умані–Тального.

Невдовзі розвідка доповіла про наближення від Тального німецького кінного загону з артилерійською батареєю. Штаб

повстанців оперативно відреагував на цю загрозу та надіслав для її ліквідації чотири козацькі сотні на чолі з Федотом Бондарем. За підтримки загону місцевих селян було влаштовано засідку біля села Гусакове. Вона стала справжньою несподіванкою для німців, які швидко здалися.

Захоплені гармати відразу були застосовані у Звенигородці для обстрілу ремісничої школи та інших осередків оборони противника. Становище оборонців стало безнадійним, і невдовзі повстанці побачили вивішені білі прапори. Захоплених у полон німців відправили на сільгоспроботи. Повітового старосту, його помічників та чотирьох гетьманських офіцерів було розстріляно. Побитого прикладами місцевого коменданта ув'язнили, але той за допомогою своїх родичів вночі втік.

Звістка про перемогу повстанців швидко поширилася Україною та спонукала до інших виступів. Але в самій Звенигородці ситуація швидко змінилася. Багато селян майже відразу розійшлися по домівках, вважаючи, що свою справу вони зробили. Водночас, німці стягнули навколо міста значні сили, готуючись вибити з нього повстанців. Значна перевага тепер була на їхньому боці. Порадившись з Ю. Тютюником, Л. Шевченко вирішив уникнути бою і безглузких втрат та розпустив залишки свого війська. Прихопивши зброю, козаки і селяни в ніч з 12 на 13 червня залишили Звенигородку.

На ранок німці увійшли в місто. Л. Шевченко залишався в місцевому готелі «Брістоль» і без опору здався. Його до-

правили до Києва, де поводитися досить ліберально: утримували не у в'язниці, а у німецькій комендатурі та навіть дозволяли під супроводом прогулюватися містом. За два місяці він втік. Ю. Тютюник взагалі залишився поза підозрою.

Та на цьому повстання не завершилося. Уникнувши розгрому та маючи на руках велику кількість зброї, козаки і селяни швидко почали гуртуватися знову. 20 червня вчитель Смілянської гімназії А. Школьний, який виконував розвідувальну місію у повстанському краї, доповідав у міністерство внутрішніх справ Української Держави:

«Сейчас дело в таком положении: мятежников по лесам и хлебам (пашням) до 30 тысяч, 2 батареи полковой артиллерии и до 200 пулеметов, но с каждым днем мятежники увеличиваются своей численностью: приходят все новые и новые отряды из других уездов и даже из других губерний, как-то: из Подольской и Херсонской, всем этим управляют старшины Кравченко, Павловский, Бевзенко, Брайченко, Руссаловский, Скобла, Сухомлин, Задерыголова и несколько человек подстаршин. Германцы, в свою очередь, не ликвидируют отрядов этих на местах, а проходят лишь по большим дорогам и по пути сжигают села и только в бой раз вступили было под Тальным в числе 2 батальонов пехоты и 1 батареи, но должны были, оставивши несколько вооружений, отступить и идти в обход на Звенигородку. Сейчас при помощи другого отряда из Цветково германцы вступили в Звенигородку, но за город не идут, а все леса и пашни вокруг города

полны мятежников, которых было, как я означил, до 30 тысяч, но число их увеличивается с каждым днем...

Для ликвидации мятежа нужно уничтожить штаб мятежников, который помещается в лесу "Хурсене" между селами Поповка и Кобринова в лесничестве».

Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 1. – Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. проф. И. К. Рыбалки. – С. 190–191.

В подальшому німецьке командування та гетьманський уряд доклали рішучих дій для придушення виступів. Під тиском значно краще підготовлених та озброєних військ повстанці вимушені були відступати. В липні відбулося об'єднання сил учасників Звенигородського і Таращанського повстань. До того часу суттєвого впливу серед повстанців досягли більшовики. Об'єднанні сили були зведені у два піхотних та один кулеметний полки, кавалерійський ескадрон та артилерійську колону.

Але навіть після об'єднання повстанці вимушені були відступати. Багато селян залишили їхні лави та розійшлися по домівках. З боями повстанці проривалися до Дніпра. 2 серпня великий загін прорвався на лівий берег через міст біля села Кайлове. У наступні дні повстанські сили продовжували переправлятися, використовуючи захоплені пароплави та

човни. На лівому березі німці та гетьманці досить швидко витіснили їх у нейтральну зону на кордоні з Росією, яку фактично контролювала Червона Армія.

Згідно з домовленостями між Центральними державами та Радянською Росією повстанці, що переходили в цю зону, мали скласти зброю. Формально так і відбувалося.

Незважаючи на формальне обеззброєння, з особового складу під керівництвом більшовиків почалося формування 1-ї повстанської дивізії (пізніше 1-ша українська радянська дивізія). Таращанці та звенигородці склали ядро Таращанського полку, який очолив Василь Баляс.

Повстання на Київщині були далеко не єдині, що сколихнули Україну навесні-влітку 1918 року. Паралельно аналогічні події розгорталися на Волині, Донбасі, Єлисаветградщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині та в інших регіонах.

Так, виступи на Чернігівщині почалися ще навесні. Влітку керівну роль тут зіграли більшовики, які створили штаб повстання на чолі з колишнім підполковником російської армії Миколою Кропив'янським.

12 червня газета «Голос Києва» писала, що «в северных уездах Черниговской губернии сильнейшие волнения среди крестьян. Вооруженные крестьянские отряды разоряют отряды солдат-австрийцев. Все пять северных уездов Черниговской губернии охвачены крестьянским восстанием. Крестьянство Мглинского уезда ведет вооруженную

борьбу с помощью пулеметов и орудий. Власть Скоропадского в этом уезде совершенно упразднена. В Суражском, Стародубском, Новгород Северском и Глуховском уездах крестьянство разоружает германские и австрийские отряды, пытавшиеся отбирать у крестьян продовольственные запасы. Города Сураж и Мглин совершенно отрезаны от сообщения с Черниговом».

Та найбільш значні події сталися в Ніжинському повіті. 8 серпня чернігівський губернський староста доповідав у гетьманське МВС: «Нежин окружен бандами повстанцев, немецкие войска сосредоточились в одном пункте города, и охватываются все больше. Денег нет. Получены сведения, что из уезда Черниговского, Козелецкого банды направлены на Нежин, потом Чернигов, железнодорожное сообщение Круты – Чернигов прервано. Необходимо немедленное принятие решительных мер со стороны немецких войск, присылка денег, оружия для создания своих отрядов. Прошу помощи...»

Наступного дня головні сили повстанців почали штурм Ніжина. Бої тривали три доби, місто фактично було захоплене, і повстанцям дісталася значна кількість зброї, що зберігалася на місцевих складах. Та закріпитися в Ніжині не вдалося. Німці перекинули сюди залізницею два ешелони своїх солдат і змусили повстанців залишити місто. В подальшому вони теж відступили в нейтральну зону, а М. Кропив'янський став командиром 1-ї української радянської дивізії.

Серед подій в центральній Україні великий резонанс отримало Канізьке повстання на Єлисаветградщині, що відбулося у травні-червні. Приводом до його початку стало покарання мешканців села Павлівка (нині Маловисківського району Кіровоградської області), яке вчинили австрійські вояки у відповідь на скаргу місцевого поміщика, що селяни розграбували його майно. У Павлівці було спалено дві хати, а звинувачених у крадіжці прилюдно побили шомполами.

Центром повстання стало село Каніж, від якого і пішла його назва (сьогодні село належить до Новомиргородського району Кіровоградщини). З мешканців кількох ближчих сіл було сформовано добре озброєний загін, що налічував понад 700 бійців. Наприкінці травня вони змогли розбити австрійський загін у селі Веселівка. Хоча кількість повсталих зросла більш ніж у 4 рази, подальших успіхів вони не досягли. Австрійці кинули проти них значно більші сили і навіть застосували літаки, що постійно вели розвідку навколишньої місцевості. Повстанці були розбиті, а 3 червня австрійці захопили Каніж, де розстріляли або повісили 117 чоловік. Згідно з вечірнім зведенням австро-угорського командування від 17 червня, біля 1300–1500 повстанців «с оружием, повозками и скотом отправились 10 и 11 июня на север (леса между Фидваром и Красносельской)».

Інше повстання з центром у великому селі Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині місто, районний центр Запорізької області) очолив один із

лідерів анархістського руху в Україні – Нестор Махно. Ще наприкінці 1917 року він організував загін «чорної гвардії», який виконував охоронно-міліцейські функції. Невдовзі він вступив у боротьбу проти військових частин російських козаків, які поверталися з Південно-Західного і Румунського фронтів на Дон і Кубань, а з весни 1918-го – проти німецьких і австро-угорських військ, які вступили на терени Катеринославщини.

В цей період Н. Махно активно співпрацював із більшовиками. Станом на березень 1918 року його загін складався з 7 рот (одна з яких була єврейською) по 200–220 бойовиків кожна, кавалерійського загону (кількасот вершників), артилерійської батареї (6 гармат із набоями, отримані від більшовицьких військ Володимира Антонова-Овсієнка), окремих мобільно-санітарних лазаретів. Під тиском противника Н. Махну разом зі своїми «червоними» союзниками довелося відступити до Таганрога. Далі він здійснив поїздку містами Поволжя, а в травні-червні 1918-го відвідав Москву, де в Кремлі отримав аудієнцію в голови Раднаркому РСФРР Володимира Леніна і голови Всеросійського центрального виконавчого комітету рад Якова Свердлова. За даними доктора історичних наук Дмитра Архірейського, зустріч Н. Махна із В. Леніним відбулася 25 або 26 червня. Детальну інформацію про них подав сам Н. Махно у спогадах, уривок із яких ми наводимо нижче.

Нестор Махно

«Ровно в час дня я был опять в Кремле, у председателя Всероссийского Центрального Комитета Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов товарища Свердлова. Он провел меня к Ленину. Последний встретил меня по-отцовски и одной рукой взял за руку, другой, слегка касаясь моего плеча, усадил в кресло...

Ленин же со свойственным организатору и руководителю умением старался так обставлять свои вопросы, чтобы я как

можно подробнее на них останавливался. Так, например, на вопрос, как крестьяне тех местностей, откуда я, воспринимали лозунг "Вся власть Советам на местах!", Ленин переспрашивал меня три раза, и все три раза удивлялся тому, что я говорил ему, а именно, что этот лозунг крестьянами воспринят своеобразно: власть Советов на местах – это по-крестьянски значит, что вся власть и во всем должна отождествляться непосредственно с сознанием и волей самих трудящихся; что сельские, волостные или районные Советы рабоче-крестьянских депутатов есть не более и не менее как единицы революционного группирования и хозяйственного самоуправления на пути жизни и борьбы трудящихся с буржуазией и ее прихвостнями – правыми социалистами и их коалиционной властью...

– Думаете ли вы, что это понимание крестьянами нашего лозунга "Вся власть Советам на местах!" – правильное понимание? – спросил меня Ленин.

Я ответил: – Да.

– В таком случае крестьянство из ваших местностей заражено анархизмом, – добавил Ленин.

– А разве это плохо? – спросил я его.

– Я этого не хочу сказать. Наоборот, это было бы отрандно, так как это ускорило бы победу коммунизма над капитализмом и его властью.

– Для меня это лестно, – сказал я Ленину, полуусмехаясь.

– Нет, нет, я серьезно утверждаю, что такое явление в жиз-

ни крестьянства ускорило бы победу коммунизма над капитализмом, – повторил мне Ленин и добавил: – Но я только думаю, что это явление в крестьянстве неестественно: оно занесено в его среду анархистскими пропагандистами и может быть скоро изжито. Я готов допустить, что это настроение, будучи неорганизованным и подпав под удары восторжествовавшей контрреволюции, уже изжило себя.

Я заметил Ленину, что вождю нельзя быть пессимистом и скептиком...

Потом Ленин спросил меня: – Чем вы думаете заняться в Москве?

Я ответил, что здесь задержался ненадолго: по решению нашей повстанческой конференции в Таганроге я должен быть к первым числам июля на Украине.

– Нелегально?

– Да.

Ленин, обращаясь к Свердлову, говорит: – Анархисты всегда самоотвержены, идут на всякие жертвы, но близорукие фанатики, пропускают настоящее для отдаленного будущего... – И тут же просит меня не принимать это на свой счет, говоря: – Вас, товарищ, я считаю человеком реальности и кипучей злобы дня. Если бы таких анархистов-коммунистов была хотя бы одна треть в России, то мы, коммунисты, готовы были бы идти с ними на известные условия и совместно работать на пользу свободной организации производителей.

Я лично почувствовал, что начинаю благоговеть перед Лениным, которого недавно убежденно считал виновником разгрома анархических организаций в Москве, что послужило сигналом для разгрома их и во многих других городах России. И я глубоко в душе начал стыдиться самого себя, быстро ища подходящего ответа ему.

Я выпалил в него словами: – Анархисты-коммунисты все дорожат революцией и ее достижениями; а это свидетельствует о том, что они с этой стороны все одинаковы...

– Ну, этого вы нам не говорите, – сказал смеясь Ленин. – Мы знаем анархистов не хуже вас. Большинство из них если не ничего, то, во всяком случае, мало думают о настоящем; а ведь оно так серьезно, что не подумать о нем и не определить своего положительного отношения к нему революционеру больше чем позорно... Большинство анархистов думают и пишут о будущем, не понимая настоящего; это и разделяет нас, коммунистов, с ними.

При последней фразе Ленин поднялся со своего кресла и, пройдясь взад и вперед по кабинету, добавил:

– Да, да, анархисты сильны мыслями о будущем; в настоящем же они беспочвенны, жалки исключительно потому, что они в силу своей бессодержательной фанатичности реально не имеют с этим будущим связи...

На все это я сказал Ленину и Свердлову, что я полуграмотный крестьянин и о такой запутанной мысли об анархистах, какую Ленин сейчас мне выражал, спорить не умею:

– Но скажу, что ваше, товарищ Ленин, утверждение, будто анархисты не понимают "настоящего", реально не имеют с ним связи и т. п., в корне ошибочно. Анархисты-коммунисты на Украине (или, как вы, коммунисты-большевики, стараясь избегать слова Украина, называете ее Югом России) дали уже слишком много доказательств тому, что они целиком связаны с «настоящим». Вся борьба революционной украинской деревни с Украинской Центральной радой велась под идейным руководством анархистов-коммунистов и отчасти русских эсеров (которые, правда, имели совсем другие цели в своей борьбе с радой, чем мы, анархисты-коммунисты). Ваших большевиков по деревням совсем почти нет, а если есть, то их влияние там совсем ничтожно. Ведь почти все сельскохозяйственные коммуны и артели на Украине были созданы по инициативе анархистов-коммунистов. А вооруженная борьба трудового населения Украины с вооруженной контрреволюцией вообще и с контрреволюцией в лице экспедиционных немецко-австро-венгерских армий была начата, исключительно под идейным и организационным руководством анархистов-коммунистов. Правда, не в ваших партийных интересах признать все это за нами, но это факты, которые вы не можете опровергнуть...

Скверный, если можно так выразиться, характер мой при всем моем уважении к Ленину, которое я питал к нему при данном разговоре, не позволил мне интересоваться дальнейшим разговором с ним. Я чувствовал себя как бы обижен-

ным... Нельзя сказать, чтобы этих быстрых перемен в моем настроении Ленин не заметил. Он их заметил и старался подорвать перемену во мне разговорами на совершенно отвлеченные темы. И заметив, что я начал постепенно выправлять свое настроение (я его чувствовал) и таять перед его красноречием, он вдруг совершенно неожиданно для меня повторно спросил меня:

– Итак, вы хотите перебраться нелегально на свою Украину?

Я ответил: – Да.

– Желаете воспользоваться моим содействием?

– Очень даже, – ответил я...

Ленин тотчас же подхватил: – Так вот, товарищ, зайдите завтра, послезавтра или когда найдете это нужным к товарищу Карпенко и попросите у него все, что вам нужно для нелегальной поездки на Украину. Он вам укажет и надежный маршрут через границу.

– Какую границу? – спросил я его.

– Разве вы не знаете? Теперь установлена между Россией и Украиной граница. Она охраняется немецкими войсками, – нервно заметил Ленин.

– Да вы же считаете Украину Югом России, – заметил я ему.

– Считать – одно, товарищ, а в жизни видеть – другое, – ответил Ленин».

Махно Н. Под ударами контр-революции (апрель – июнь

1918 г.) / Под редакцией, с предисловием и примечаниями Тов. Волина. – Париж: Издание Комитета Н. Махно, 1936. – С. 126–135.

За сприяння більшовиків у липні 1918-го Н. Махно нелегально перетнув кордон РСФРР і Української Держави та повернувся до Гуляйполя, де створювати збройний загін анархістів довелося знову з нуля. Протягом другої половини літа та осені він завзято боровся з представниками гетьманської адміністрації та австрійськими військами, дислокованими у своєму районі, здійснюючи також напади на поміщицькі маєтки, ошадні каси, контори. Періодично доходило до серйозних боїв із австрійськими військами та відділами державної варти. В цьому сенсі промовистими є спогади Н. Сухогорської, яка влітку-восени 1918 року мешкала в Гуляйполі й стала свідком діяльності Н. Махна.

«При австрийцах Махно сначала пришлось стужеваться. От этого он почувствовал великую обиду. Кроме того, он с братьями попал в число преследуемых в качестве "большевиков". Вся семья принуждена была скрываться в лесах. Тогда еще у Махно было мало активных приверженцев, орудовал он с небольшой, но теплой компанией. То убьет Махно, бывало, австрийца, то ограбит. Местного же населения, наоборот, первые махновцы еще не трогали и этим значительно увеличивали свою популярность.

Австрийцы энергично искали Махно с товарищами. Вскоре были пойманы 2 брата Нестора и убиты. Уцелели только

трое братьев, в том числе сам Махно и его старший брат Савелий, недалекий, но тоже злой человек...

Махно был человеком храбрым и смелым по натуре, но партизанская борьба с австрийцами научила его особой увертливости. Во время пребывания австрийцев в селе, я в первый раз увидела Махно, спокойно гулявшего по главной улице. С виду он был неказист: небольшого роста, узкоплечий, с русыми, под горшок остриженными, гладкими волосами и каким-то плоским, немножко обезьяньим лицом. Ему можно было дать лет около 3019, одет он был в солдатскую форму, сбоку у него болталась сабля. В общем он напоминал мне тогда полицейского урядника.

19 Несторові Махну на той час якраз минав 30-й рік.

Махно не производил бы никакого впечатления, если бы не его взгляд. Сначала я думала, что это только мне делается страшно, когда он взглянет на меня своими серыми, холодными, стальными, прямо какими-то гипнотизирующими глазами, но потом оказалось, что самые заядлые разбойники-махновцы не выносили этого взгляда и начинали дрожать мелкой дрожью. Помню, как Махно шел по улице, а гуляющие широко расступались перед ним. Мой ребенок гулял в это время и попался ему под ноги. Кто-то из желавших угодить "батьке" кинулся убрать ребенка, но Нестор Иванович сообразоволил сказать: "Гуляй, малыш, не бойся". Эти неожиданные милостивые слова батьки привели всех присутствовавших в редкое умиление.

Махно боялись не только средние жители села, но и его собственные сподвижники. Я сама видела, как Махно на улице бил своего пьяного махновца нагайкой со свинчаткой на конце по чем попало, а тот кланялся, целовал ноги Нестору Ивановичу и копыта его коня, плакал и молил: "Прости, батька, не буду". Конечно, из этого совсем не следует, будто Махно был против пьянства всегда и везде. Нет, он преследовал только "несвоевременное" пьянство, когда враги были близко и грозила опасность, и сам напивался только в спокойное от своей военной деятельности время. Зато тогда он пил уже до потери сознания и становился форменным зверем. В таком состоянии он шел убивать кого-нибудь из своих личных врагов или отправлялся пытать и казнить пленных. Так, однажды в хмелю он зарубил 13 пленных солдат, красных сибирских стрелков²⁰, исключительно ради своего удовольствия.

20 На жаль, мемуаристка не пояснює, яким чином «червоні» сибірські стрільці могли опинитися влітку або восени 1918 року в Гуляйполі.

Во время пребывания австрийцев на Украине, в частности в Гуляй-Поле, Махно собирал свой отряд. Недовольных было много; ведь австрийцы и германцы забирали у крестьян все, что только могли, причем обращение с населением было самое возмутительное.

В селе стояли мадьяры с командным составом из австрийцев. В Гуляй-Поле нарочно поставили не славян, а мадьяр,

не понимавших языка местного населения.

Австрийцы энергично принялись водворять "порядок" и "священное право собственности". Начали они с того, что перепороли всех крестьян, у которых находили вещи, захваченные теми при аграрных беспорядках. В еще более широких размерах применялось телесное наказание в борьбе со все развивающейся махновщиной. Австрийцы хватали крестьян, казавшихся им почему-либо сторонниками Махно, людей иногда очень почтенного возраста, и пороли в пример прочим на глазах у всех.

С настоящими махновцами расправа у австрийцев была совсем коротка. Их оккупанты просто вешали на главной улице села перед бывшим волостным правлением (теперь исполкомом), напротив гимназии, и эти украшения на фонарях висели по несколько дней подряд. Снимать и хоронить тела казненных не разрешалось. Их потом куда-то закапывали сами австрийцы, чтобы никто не знал, где могилы убитых.

Махновцы в долгу перед австрийцами тоже не оставались, ловили и убивали их, где придется и кого удастся, как я уже упоминала. За каждое такое убийство на село накладывалась очередная контрибуция. Гуляйпольцы платить – платили, но число недовольных росло, и отряд Махно увеличивался.

Осенью 1918 года, в сентябре... австрийцы покинули Гуляй-Поле. Махновцы использовали положение. Они грабили обозы оккупантов, убивали отсталых. Взбешенные австрийцы еще раз вернулись в село. Был бой. Махновцы отступи-

ли, но для населения эта история обошлась недешево. Как только оккупанты ушли, махновцы заняли вновь Гуляй-Поле и стали расправляться уже кое с кем из местного населения побогаче и им поненавистнее. Я в это время уехала по делам в другой город, но газеты кричали, что Махно перебил всех в Гуляй-Поле, и я, бросив дела, кинулась обратно в село, где оставался мой сын. Перебить всех Махно не перебил, но все, кто имел какое-либо отношение к австрийцам в смысле дружбы с ними или просто торговых сделок, бежали, кто куда. Они поступили правильно: ведь Махно обещал прикончить всех "приятелей" австрийцев. Однако, редко кто ускользал далеко: мосты махновцами взрывались, поезда останавливались, и батько снимал с поездов всех, кто был ему "нужен". То же самое происходило и на проезжих дорогах.

Поддавшись панике общей, я тоже решила снова уехать из Гуляй-Поля в Бердянск. На железнодорожной узловой станции Пологи, в 19 верстах от Гуляй-Поля, скопилась масса народа из окрестных селений, убежавшего от Махно. Вокзал был битком набит, трудно было продвигаться в толпе. Всюду лежали и сидели люди всякого возраста и положения.

Австрийцы еще оставались в Пологах, хотя тоже должны были вскоре уйти отсюда, ввиду эвакуации всех австрийских войск из Украины. Вокзал был ярко освещен, солдаты ходили взад и вперед, так как временно здесь был помещен австрийский штаб. Между тем, среди беженцев совершенно

спокойно разгуливал сам батько Махно. Переодетый рабочим, в темных очках, он похаживал и посматривал на публику. Мне указали его, так как до того я слишком мало видела его. На вокзале было много людей, видевших Махно не раз, но никому и в голову не пришло выдать его австрийцам. Защиты ведь было ждать неоткуда. Местные сельские власти сами его боялись, а австрийцы уходили, им было не до нас.

Эта ночь в Пологах мне очень памятна. Я вышла из ярко освещенного вокзала на улицу и сразу окунулась во мрак. Была темная осенняя ночь, хоть глаз выколи. Резко выделяясь на черном небе и опоясывая горизонт розовой лентой, виднелось зарево: это горели кругом хутора немцев и личных врагов Махно. Было жутко, хотелось, чтобы ночь поскорее кончилась. В светлых же залах станции было, кажется, еще хуже, чем на улице. Слухи о крушении поездов, взорванных мостах, об убитых, вытащенных из поездов и зверски пытаемых, не переставали передаваться, как по радио. К сожалению, слухи были верны и не расходились с действительностью. Здесь же на вокзале встречались потерпевшие, вернее, родные потерпевших, все больше женщины. Женщин тогда еще Махно не трогал».

Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы / Автор вступительной статьи и составитель В. Ф. Верстюк. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С. 41–44.

Наприкінці листопада Н. Махно повністю взяв під контроль Гуляйполе, де створив військово-революційний штаб.

Тут відбувався перерозподіл поміщицької землі між селянами, конфіскація майна та накладення контрибуцій на заможних мешканців. У грудні сили Н. Махна вже становили від 2,5 до 10 тисяч осіб. Після падіння Гетьманату він розпочав боротьбу проти військ Директорії Української Народної Республіки, а в останні дні грудня спільно з місцевими більшовиками здійснив спробу взяти під контроль Катеринослав (нині місто Дніпро). До рук махновців навіть потрапили літаки 8-го Катеринославського авіаційного дивізіону, що раніше перебував у складі Армії Української Держави. Втім, під тиском військ УНР загопи анархістів відступили з міста. Апогею махновський рух досяг вже в наступних 1919 і 1920 роках.

Треба відзначити, що хоча селянські повстання набули значного розмаху, вони досягали лише локальних успіхів. Відсутність єдиного командного центру не дозволила загонам у різних регіонах діяти злагоджено. Різноманітними були і політичні сили, що стояли на чолі різних виступів. Значною мірою події взагалі відбувалися стихійно: збурені селяни швидко підіймалися на боротьбу, а після досягнення першої ж перемоги або під загрозою розгрому також швидко розходилися по домівках.

Загалом, оцінюючи кількість учасників селянських повстань у 1918 році, сучасні українські історики демонструють дещо різні підходи. Так, Віктор Савченко вказує, що протягом травня-вересня 1918 року через повстанські

збройні загопи загальною пройшли до 80 тисяч селян. Такі ж цифри наводить і Валерій Солдатенко, але він пише, що цієї кількості повстанці досягали в одному тільки серпні.

Натомість німецько-австрійське командування та гетьманський уряд централізовано керували своїми військами. Вони контролювали головні лінії сполучення в Україні, що давало змогу маневрувати силами та швидко концентрувати їх у найбільш загрозливих місцях. В результаті протидія повстанням відбувалася досить ефективно, і на стабільність гетьманського режиму вони не вплинули.

Також необхідно зазначити, що літо 1918-го в Україні позначилося піднесенням не лише селянського, але й робітничого руху. Особливо масштабним став всеукраїнський страйк залізничників, що тривав близько місяця – від середини липня до середини серпня. Залізничники виступили з вимогами запровадити 8-годинний робочий день, підвищити зарплати і погасити затримки з їхньою виплатою, збільшити продовольчий пайок, визнати професійні спілки, звільнити заарештованих за політичні переконання робітників і поновити їх на робочих місцях, гарантувати недоторканність членів робітничих організацій.

14–15 липня страйк розпочали робітники й службовці вузлових станцій Здолбунів, Сарни, Коростень. Їх негайно підтримали залізничники Київщини, Поділля, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини. Керівництво взяв на себе страйковий комітет Київського залізнич-

ного вузла. Виступ набув загальноукраїнського характеру, в ньому взяли участь понад 200 тисяч осіб. Рішучість страйкарів посилювалася під впливом більшовицької агітації та репресій з боку німецьких і австро-угорських військ, застосуванням проти них військово-польових судів. Інтенсивність руху на українських залізницях у цей час знизилася в рази, с'як-так підтримуючись паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини й Австро-Угорщини. Страйк завдав суттєвої шкоди цим країнам, загальмувавши передислокацію їхніх військ на Західний та Італійський fronti, перешкоджаючи вивезенню продовольства з України. В самій Україні страйк залізничників призвів до перебоїв із постачанням продуктів харчування в окремих регіонах та різкого підвищення цін на них. Врешті-решт, у середині серпня 1918 року страйк вдалося приборкати репресивними заходами гетьманської адміністрації, німецьких і австро-угорських військ, локаутами, масовим використанням штрейкбрехерів та створенням у структурі міністерства шляхів інституту залізничних комісарів, що спирався на збройну силу. Свою роль відіграло й виснаження страйкарів та загроза голоду, що постала перед ними.

В цілому, до кінця літа – початку осені 1918 року внутрішнє становище України стабілізувалося. Це створило сприятливі можливості для розбудови держави. На початку жовтня начальник штабу німецької групи армій «Київ» генерал-лейтенант Вільгельм Грьонер писав у листі до дружини:

«Нині в Україні так мирно й спокійно, що тут досить приємно жити». Проте дуже скоро з'ясувалося, що ця оманлива стабільність була лише затишшям перед справжньою бурею.

Створення Комуністичної партії (більшовиків) України

5–12 липня на I з'їзді відбулося створення Комуністичної партії (більшовиків) України. Характерно, що організаційне оформлення цієї партії сталося далеко за межами власне України. А саме – в Москві, столиці Радянської Росії.

Навіть самі «батьки-засновники» КП(б)У визнавали, що цей перший з'їзд зібрався нелегально, «после полного разгрома наших партийных организаций на Украине... [от которых] не осталось камня на камне».

Відступаючи з України під тиском німецьких, австро-угорських військ і Армії УНР, більшовики ще 19–20 квітня зібралися на нараду в Таганрозі, де й вирішили створити українську компартію. Причому, одразу ж спалахнула бурхлива дискусія з приводу назви майбутньої партії. Еммануїл Квірінг, виходець із поволзьких німців, запропонував як варіант «Російська комуністична партія на Україні». Але український більшовик Микола Скрипник – голова уряду більшовицької України – наполіг на назві, яка зберігатиметься аж до осені 1952 року: «Комуністична партія (більшовиків) України». Крім того, М. Скрипник активно обстоював ідею окремої, організаційно самостійної компартії України. Йому вдалося домогтися ухвалення резолюції про заснуван-

ня КП(б)У, що матиме свій окремий центральний комітет, окремі партійні з'їзди та буде пов'язана із РКП(б) лише через Комуністичний інтернаціонал (оформлення якого відбудеться в Москві лише у березні 1919 року). М. Скрипник же й очолив організаційне бюро для підготовки з'їзду українських більшовиків. Утім, надовго затриматися в Таганрозі не вдалося, тому що вже 1 травня до міста увійшли німецькі війська. Комуністам довелося перебиратися до Москви, куди в свою чергу нещодавно переїхав із Петрограда уряд більшовицької Росії.

В радянській літературі (наприклад, в «Історії Української РСР», том 6, виданий 1984 року в Києві) з гордістю вказували, що роботою з'їзду фактично керував Ленін. Підкреслимо простий факт: лідер більшовицької Росії в столиці своєї держави керував створенням партії для України, територію якої більшовики на той момент не контролювали. І все це тоді, як за умовами Брест-Литовського мирного договору з Центральними державами від 3 березня 1918 року більшовицька Росія не мала права вести агітацію і пропаганду проти уряду УНР (стаття VI).

За більшовицькими даними, в роботі I з'їзду КП(б)У взяли участь 65 делегатів з ухвальним і 147 делегатів з дорадчим голосом. Загалом на момент створення партія налічувала 4364 члени (на приблизно 30 мільйонів населення України – і це без урахування земель у складі Австро-Угорщини). З-поміж них українців за походженням налічувалося всьо-

го-на-всього близько 3 %. Абсолютну більшість становили росіяни і євреї.

На з'їзді ухвалили низку резолюцій. Насамперед, основним завданням партії визначили організацію збройного повстання в Україні проти режиму Гетьмана Скоропадського. Повстання мало відбуватися під гаслом «необмеженої влади Рад, як диктатури робітників, підтриманої біднішими селянами». Все – відповідно до ленінської концепції революції. Тож, новостворена партія цілком відверто ставила за мету повалення наявного політичного й суспільного ладу в Україні. В той самий час, коли делегація Радянської Росії в Києві вела мирні переговори з Українською Державою.

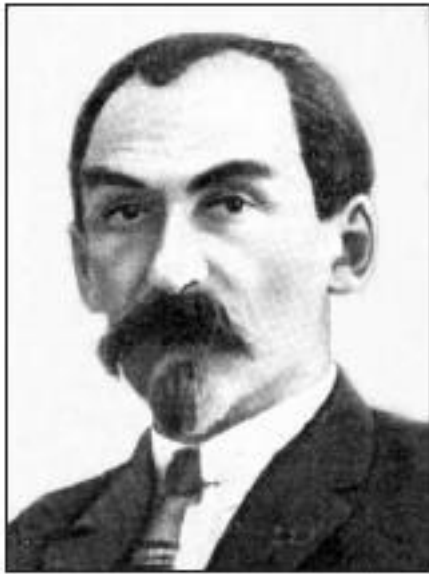
Кузнецовський корпус Московського архітектурного інституту (вулиця Рождественка, 11), де в липні 1918 року відбувся I з'їзд КП(б)У

В резолюції про відносини України та Росії мовилося: «Завданням нашої партії на Україні є... боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні». Отже, прямим текстом було заявлено про намір приєднати Україну до складу Росії. Хоча ще півроку тому В. Ленін і Л. Троцький, принаймні на словах, визнавали право України цілковито відокремитися від Росії.

Та й власне КП(б)У від самого початку була не самостійною партією. Перший же з'їзд постановив вважати її скла-

довою Російської комуністичної партії (більшовиків), зі збереженням автономії лише «в місцевих питаннях». Микола Скрипник та прихильники його ідей опинилися в меншості.

На завершення з'їзд обрав керівництво партії – секретаря і Центральний комітет. Секретарем (тоді ще без приставки «перший») став син російського дворянина і заможного цукрозаводчика Георгій П'ятаков. До речі, керівник «партії робітників і селян» Володимир Ленін також походив із дворянської родини і був сином дійсного статського радника (цивільний чин, еквівалентний армійському чину генерал-майора і флотському – контр-адмірала).

Микола Скрипник

Цікаво відзначити також, що серед керівництва КП(б)У одразу позначилися суттєві розбіжності у ставленні до подій в Україні, зокрема до запрошення Центральною Радою німецьких і австро-угорських військ та до гетьманського перевороту. Наприклад, М. Скрипник вважав українську державність зразка 1918 року буржуазною диктатурою, що «є виявом волі та інтересів української буржуазії й союзного з нею

німецького імперіалізму». Гетьманський переворот він розглядав як свідчення наростання української контрреволюції, перетворення України на базу для російської контрреволюції та етап до відновлення монархічного режиму в Україні. Натомість, Г. П'ятаков, який взагалі індіферентно ставився до національного питання, відмовляв і УНР, і Українській Державі в будь-яких ознаках самостійності. Він переконував своїх однопартійців, буцімто в Україні встановлено «військову диктатуру німецького імперіалізму... Рада й гетьман і хто там ще буде – тримаються з ласки німецької буржуазії й не мають самостійного значення... ми маємо справу зі спілкою барина з його згодливими лакеями».

До першого складу ЦК КП(б)У увійшли 15 членів і 6 кандидатів у члени. За національним складом розподіл виявився вельми строкатим, але також цілком симптоматичним: 9 євреїв, 5 росіян, 4 українці, 1 грузин, 1 німець і 1 поляк. Проте для більшовиків, чимало з яких тоді ще вірили в ідеї пролетарського інтернаціоналізму і світової революції, питання національної приналежності мали другорядне значення.

Георгій П'ятаков

Варто також зазначити, що долі учасників першого складу ЦК КП(б)У склалися трагічно. Четверо із 21 особи (Ісаак Крейсберг, Шулим Грузман, Пінхус Ровнер і Петро Слинко) загинули протягом 1919 року від рук військовиків УНР, білогвардійців або українських повстанців. Троє (Юрій Лутвінов, Микола Скрипник і Ян Гамарник) наклали на себе руки в 1924, 1933 і 1937 роках відповідно. Одинадцять-

ро – більше половини! – були репресовані й загинули протягом 1937–1939 років (Георгій П’ятаков, Еммануїл Квірінг, Дмитро Лебідь, Леонід Тарський (Соколовський), Михайло Майоров (Біберман), Іван Амосов, Володимир Затонський, Яків Яковлев (Епштейн), Андрій Бубнов, Лаврентій Картвелішвілі, Станіслав Косіор). Дивом пережили сталінські табори Рафаїл Фарбман (23 роки ув’язнення) і Панас Буценко (18 років ув’язнення). Лише одному – Ісаакові Шварцу – пощастило уникнути репресій.

Участь Української Держави у створенні російських антибільшовицьких збройних формувань

Влітку 1918 року за сприяння Гетьмана України Павла Скоропадського почалося створення Південної, Астраханської і Російської народної армій.

Як професійний військовий, колишній генерал-лейтенант російської армії, П. Скоропадський усвідомлював необхідність розбудови збройних сил. Також він не мав жодних ілюзій стосовно справжніх намірів керівництва більшовицької Росії щодо Української Держави. Вважаючи більшовиків потенційним ворогом № 1 для існування незалежної, суверенної України, і не маючи змоги спрямувати максимум зусиль для створення потужної української армії через спротив Німеччини й Австро-Угорщини, він зі співчуттям ставився до тієї боротьби, яку вели антибільшовицькі сили в Росії.

Михайло Алексеев

Водночас, існувала ще низка взаємопов'язаних проблем. Влітку 1918 року на теренах Української Держави, і в Києві зокрема, сконцентрувалася значна кількість офіцерів колишньої російської армії. Вони мали найрізноманітніші політичні уподобання, – від крайнього монархізму до республіканізму, – вороже ставилися до більшовицького режиму і не бажали, або не мали змоги вступити до лав Армії Української Держави. В результаті, частина з них намагалася всіма правдами й неправдами дістатися білогвардійської Добровольчої армії, що діяла на Кубані та Північному Кавказі. Проте керівники цієї формації, генерали Михайло Алексеєв і Антон Денікін, категорично заперечували право України на існування у вигляді незалежної держави, окремої від Росії. Тому поступове «перетікання» офіцерства з України до лав Добрармії не відповідало інтересам офіційного Києва.

Суперечило воно й інтересам керівництва Всевеликого Війська Донського. Ця самопроголошена козацька держава вела безупинну війну з більшовицькими військами, а її лідер – Військовий Отаман Петро Краснов – мав досить напружені стосунки з керівництвом Добровольчої армії. Адже М. Алексеєв і А. Денікін розглядали козацький Дон, як і Україну, винятково крізь призму російської «єдино-неділимської» політики.

Південну армію спочатку планували сформувати у Києві,

але згодом місцем її дислокації визначили «нейтральні» Богучарський і Новохоперський повіти Воронежської губернії, звідки Донська армія витіснила більшовиків. Центром формування стала слобода Кантемирівка Богучарського повіту, поблизу кордону зі Старобільським повітом Харківщини. Для набору добровольців лише по Україні відкрили від 22 до 25 бюро – зокрема, у середмісті Києва, на вулиці Фундуклеївській, та в усіх губернських містах. Крім того, вербування відбувалося на Дону, в Мінську і Пскові, а на Воронежчині проводилася мобілізація населення. Гетьман Павло Скоропадський через донського посла в Україні генерала Олександра Черячукіна субсидував армію. У свою чергу, донський посол виділяв на неї певні суми з тих, що йому видавав уряд Всевеликого Війська Донського.

Тож не дивно, що досить швидко вималювалися перспективи військової співпраці між Всевеликим Військом Донським і Українською Державою. Одним із напрямків її стало створення нових антибільшовицьких збройних формувань за погодженням із німецьким командуванням. До таких належали Південна, Астраханська і Російська народна армії.

Активну участь у створенні армії також брав київський союз «Наша Батьківщина» (лідери: присяжний повірений Михайло Акацатов, полковник лейб-гвардії у відставці герцог Георгій Лейхтенберзький – близький друг П. Скоропадського – та інші особи). Ця організація проголошувала за мету відбудову єдиної Росії у формі конституційної монар-

хїї.

Ось як згадував про створення Південної армії Г. Лейхтенберзький:

«...Предполагаемая к формированию армия будет называться "Южная армия", как должествующая в конечном итоге объединить со временем все вооруженные силы антибольшевистской России на юге... сила ее предполагается первоначально в составе одной дивизии пехоты военного состава, с соответствующей конницей и артиллерией... отличительным знаком ее будет нашитый на рукаве угол из лент национальных цветов и бело-черно-желтой, как символа национально-монархического ее характера...

Очень быстро был сформирован "штаб армии", в котором вся тяжесть работы лежала на двух преданных делу, честных русских офицерах, полковниках Чеснакове и Вилямовском, мне тогда совершенно неизвестных, но которых я вскоре научился уважать и ценить. Они работали действительно не за страх, а за совесть, с полным самоотвержением...

Г. Лейхтенберзький

Офицеров, желающих поступить в ряды армии, было достаточно. Перед зачислением им открывали монархическую цель формирования, не говоря пока, откуда имеются деньги; тщательно, насколько это вообще бывало возможно, проверяли их политические убеждения и предыдущую службу. При вступлении никаких подписок с них не отбирали, а объясняли, что армия – чисто русская, ни в какую борьбу ни с какими внешними врагами ввязываться не будет и, в част-

ности, ни в коем случае не поднимет оружия против немцев, так как формируется на занятой ими территории и с их ведома, а потому идти против них было бы нечестно, что мы надеемся в будущем действовать рука об руку с Добровольческой армией и с казаками...

Допускаю, что создание Южной армии было немцам на руку, допускаю, что она отвлекала от Добровольческой армии часть офицерства, которая в конце концов пошла бы туда, чтобы не бездействовать...

Дело вербовки Южной армии продолжалось и развивалось; организовывались вербовочные бюро в других городах, и в конце августа атаман Краснов уже мог смотреть на станции Черткове эскадрон кавалерийского полка, а в городе Богучаре батальон пехоты в 600 человек – первые части, сформированные нами. В штаб армии начали поступать предложения от целых офицерских составов кавалерийских и пехотных полков поступить в ряды Южной армии со своими знаменами и штандартами, спасенными ими в дни революции, и даже с частью старослуживых нижних чинов, при условии сохранения старых наименований их полков. На это мы, понятно, охотно согласились, это нас ободряло и радовало, показывая нам, что мы идем по верному пути, отвечающему желаниям лучшей части нашего офицерства».

Лейхтенбергский Г. Как начиналась «Южная армия» // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С. В. Волкова. – М.: ЗАО

Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 124–137.

Через вербувальні бюро в Україні протягом липня – листопада 1918 року до Південної армії набрали 16 тисяч добровольців, 30 % з них були офіцерами. Ще 4 тисячі військовиків відправили до Добровольчої армії за посередництва П. Краснова – попри складні стосунки з її керівництвом, для донського Військового Отамана Добрармія все ж була союзником у війні проти «червоних». За даними Сергія Волкова, одного з провідних сучасних російських істориків Білого руху, Гетьман П. Скоропадський передав до складу Південної армії кадри 4-ї піхотної дивізії (13-й піхотний Білозерський і 14-й піхотний Олонецький полки), з яких ще навесні 1918 року планувалося створити Окрему Кримську бригаду армії Української Держави, та кадри 19-ї і 20-ї піхотних дивізій.

Водночас, керівники України і Дону прагнули використати Південну армію в якості інструменту тиску на командування Добровольчої армії. Монархічні гасла дозволили залучити до цього збройного формування частину офіцерів, які прагнули виїхати у Добровольчу армію або вагалися із вибором місця служби. Офіцерів, зокрема гвардійців, переконували, що Добровольча армія наскрізь «просякнута республіканськими почуттями». До того ж, офіцерам і солдатам пропонували набагато більшу платню, ніж у М. Алексеєва й А. Денікіна.

За даними генерала Петра Єрошевича, на початку осені 1918 року у Вінниці для Південної армії здійснювалася заку-

півля коней та вербування офіцерів і солдат із місцевих селян, які не мали роботи в Україні і виявляли бажання воювати проти більшовиків. За свідченням корпусного лікаря 4-го Київського корпусу Мартирія Галина, до Південної армії за «конфіденційними» наказами гетьманської влади була відправлена і значна частина українського санітарного майна. Частина озброєння та військового спорядження, відправленого на адресу Південної армії, згодом передавалася Донській армії.

Астраханську армію створювали під керівництвом виконувача обов'язків Військового Отамана Астраханського козацького війська, калмицького князя полковника Данзана Тундутова, також за активної фінансової підтримки Гетьмана Павла Скоропадського і німецької сторони. Вербувальні бюро відкрилися у Києві (готель «Прага» на вулиці Великій Володимирській, 36), Полтаві, Харкові, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, в інших містах та в Криму. Армію формували в районі станиці Великокняжеської Сальського округу Всевеликого Війська Донського (нині місто Пролетарськ Ростовської області Російської Федерації), який межував із Астраханською губернією. Донський уряд також допомагав Д. Тундутову фінансами – 8 липня 1918 року він відкрив кредит у розмірі 50 тисяч рублів на формування для цієї військової сили полків із калмиків Ставропольської і Астраханської губерній.

Російська народна армія полковника Віктора Манакіна

формувалася на півночі Всевеликого Війська Донського, переважно із селян-біженців сусідньої Саратовської губернії та колишніх червоноармійців, за активного сприяння саратовських земських діячів і фінансування П. Скоропадського. Чисельність її була не більшою від однієї бригади.

Крім того, Військовий Отаман П. Краснов дав дозвіл на зарахування охочих офіцерів некозацького походження безпосередньо до складу Донської армії. В Україні такі особи мали звертатися до посла Дону О. Черячукіна, який видавав дозволи на в'їзд у Всевелике Військо Донське за незначну платню. Серед найбільш високопоставлених офіцерів, які перейшли з української на донську службу наприкінці 1918 – на початку 1919 років, були контр-адмірал Семен Фабрицький і генеральний хорунжий Олексій Максимов.

Однак, участь у створенні військових формацій під відвертими російськими великодержавницькими гаслами могла завдати іміджевих втрат Гетьману П. Скоропадському. Він волів, аби відповідальність за це, принаймні публічно, взяв на себе його донський колега. За спогадами герцога Г. Лейхтенберзького, саме він спонукав Гетьмана до відповідних кроків: «Я поїхав к Скоропадському, у которого, начал организацию Южной армии, я стал бывать гораздо реже, чтобы не причинить ему неприятных запросов со стороны его украинских социалистов, и объяснил ему положение дел. Он снесся с Красновым, который согласился принять Южную армию на донскую службу – она могла быть ему очень по-

лезной для ведения военных операций вне пределов Войска Донского, и было решено, что штаб Южной армии в Киеве будет переименован и будет исполнять функции лишь вербовочного бюро для армии, давая директивы остальным бюро в провинции, под руководством союза "Наша Родина", а что содержание, вооружение, снаряжение и прочее довольствие армия будет получать от Дона, по соглашению с Украиной. Военный штаб на Дону и начальствующие лица назначались уже не нами, а атаманом Красновым».

26 вересня 1918 року П. Краснов наказом Всевеликому Війську Донському № 932 офіційно дозволив формування у межах своєї держави Південної, Астраханської і Російської народної армій, а 13 жовтня наказом № 1192 оголосив про їх об'єднання в Особливу Південну армію. Вона складалася із трьох корпусів – Воронежського (колишня Південна армія), Астраханського (колишня Астраханська армія) і Саратовського (колишня Російська народна армія).

Петро Краснов

18 жовтня у Новочеркаську відбулася нарада Військового Отамана і уряду Всевеликого Війська Донського з представниками усіх трьох військових з'єднань. Розглядалося питання про союз із Добровольчою армією А. Денікіна. Частина урядовців висловилися проти союзу, побоюючись верховенства А. Денікіна. У підсумку було вирішено негайно прискорити співпрацю із Гетьманом П. Скоропадським.

Водночас П. Краснов публічно заявляв, що Особлива Пів-

денна армія формується винятково на кошти селян Воронезької і Саратовської губерній. Необхідність створення такої військової структури він пояснював тим, що донські козаки не виявляли бажання «йти рятувати Москву» і воювати з червоноармійцями за межами Всевеликого Війська Донського. Тож на Особливу Південну армію Військовий Отаман поклав завдання цілковито витіснити більшовиків із Воронезької, Саратовської і Астраханської губерній, у подальшому – розгорнути наступ на Курську, Тамбовську й Самарську губернії з поступовим просуванням до Москви. Київська газета «Армія» від 8 листопада так передавала слова керівника Дону: «Полуднева армія знаходиться вище політики, як знаходжусь вище політики й я, верховний вождь армії. Нас не цікавить, чи Росія буде монархією чи республікою, але жадному разі не буде совітською».

5 листопада П. Краснов наказом Всевеликому Війську Донському № 1276 повідомив, що на його запрошення командування армією прийняв генерал від артилерії Микола Іванов – колишній головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту за часів Першої світової війни, під керівництвом якого російські війська 1914 року здобули перемогу в Галицькій битві. Начальником штабу став генерал-майор Петро Залесський, що перед цим за Гетьманату був харківським губернським старостою.

П. Скоропадський зі свого боку, під час переговорів із П. Красновим 2 листопада на залізничній станції Скороходо-

ве погодився виділити на армію 76 млн карбованців і військовоє спорядження. У межах виконання досягнутих домовленостей, 15 листопада Гетьман затвердив таємну постанову Ради міністрів про асигнування у розпорядження міністра фінансів Антона Ржепецького з коштів державної скарбниці 10 млн карбованців для передання уряду Всевеликого Війська Донського «на організацію та утримання Південної армії». Однак за даними А. Денікіна, оприлюдненими на сторінках його праці «Нариси російської смути», до падіння гетьманського режиму Київ встиг переказати лише 4,5 млн карбованців. За однією з версій, висловленою начальником контрольно-ліквідаційної комісії Головного управління військових навчальних закладів Української Держави полковником Мелентієм Башковим, кошти для Особливої Південної армії П. Скоропадський насправді отримував шляхом переказів від одного з берлінських банків. Адже Німеччина, справи якої на Західному фронті йшли дедалі гірше, була зацікавлена в цій військовій формації, як у додатковому інструменті стримування більшовицької Росії.

У цей же період Саратовський корпус намагалися формувати не лише за рахунок добровольців і мобілізованих, але й цілеспрямовано запрошуючи офіцерів з України. Так, 26 листопада генерал-майор Терехов зі штабу корпусу відправив до Києва полковнику Генштабу Миколі Капустянському телеграму: «Чи не погодитеся ви зайняти посаду старшого ад'ютанта штабу Саратовського корпусу. Утримання сім-

сот п'ятдесят крб. та пайок. Телеграфуйте». Однак М. Капустянський на пропозицію не пристав. Після повалення Гетьманату і приходу до влади Директорії він залишився в Україні на службі в Армії УНР.

Загалом Особлива Південна армія виявилася невдалим проектом. Восени 1918 року вона нараховувала близько 20 тисяч бійців, але з них на фронті перебували не більше 3 тисяч. При цьому в тилу зосередилися понад 40 різноманітних штабів, управлінь і установ. Частина військовослужбовців за слушної нагоди намагалися перейти до лав Донської або Добровольчої армій. П. Краснов визнавав, що до Особливої Південної армії «вигідно було приписуватися героям тилу, любителям воювати на Хрещатику і на Подолі», під її знаменами збиралися «священники, сестри милосердя, просто дами і дівиці, офіцери контррозвідки, поліція (ісправники і станові), старі полковники, розписані на посади командирів неіснуючих полків, артилерійських дивізіонів і ескадронів і, нарешті, різні особи, які домагалися посад губернаторів, віце-губернаторів і градоначальників, із більш або менш яскравим минулим». За свідченням генерала П. Залесського, звичними явищами в Особливій Південній армії стали пияцтво та гулянки.

Час від часу здійснювалися грабунки і навіть тяжкі злочини проти мирного населення. Так, 14 вересня 1918 року контррозвідка Південної армії на залізничній станції Чертково Донецького округу Всевеликого Війська Донсько-

го (на кордоні зі Старобільським повітом Харківської губернії) безпідставно затримала громадянина Івана Роскошного, мешканця Охтирського повіту Харківщини, і реkvзувала у нього особисті речі та кошти в сумі 6209 крб. 35 коп. Постраждалий скаржився гетьманському міністерству закордонних справ, що «це вже перевершує навіть більшовиків, я ображений і викинутий цими діями... на голодну смерть». Тільки втручання цивільних і військових властей України і Дону дало змогу залагодити справу.

Трагічний випадок стався 24 жовтня на станції Полтава. Офіцер Особливої Південної армії штабс-капітан Єрмолаєв, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, застрелив з револьвера службовця Слобідської залізниці Панаса Ждаху (за іншим варіантом написання прізвища – Баху) за те, що той розмовляв українською мовою і назвав себе українським самостійником. Єрмолаєва заарештували, і хоча полтавська державна варта рекомендувала місцевим часописам проігнорувати цей злочин, повідомлення про нього потрапило у пресу. Президія полтавської філії опозиційного Українського національного союзу та правління спілки робітників полтавського міського самоврядування висловили своє обурення. Висловлювалися прохання «заборонити формування південної добровольчої армії, як ворожої Українській Державі». Єрмолаєва утримували у полтавській тюрмі без винесення вироку аж до приходу Директорії, і його подальша доля невідома.

29 жовтня «особливий штаб Астраханської армії» у Києві здійснив обшук у приміщенні профспілки шкіряників і розстріляв члена профспілки Урбановича.

Особлива Південна армія як єдина організаційна структура існувала лише на папері. Всі три корпуси діяли на різних напрямках, без взаємозв'язку один з одним. 11–12 листопада Саратовський і Астраханський корпуси взагалі були вилучені з її складу і передані Донській армії.

Наприкінці осені 1918 року через загострення політичної кризи в Україні всі вербувальні бюро Особливої Південної армії було закрито. Ліквідували й відділ постачання Астраханського козацького війська в Україні. Відтоді волонтерів записували тільки у штабі Всевеликого Війська Донського у Новочеркаську. В лютому – квітні 1919 року, за наказом нового донського Військового Отамана Африкана Богаєвського, Воронежський, Астраханський і Саратовський корпуси розформували. Їхні частини включили до складу 6-ї дивізії 1-го Кубанського корпусу Кавказької Добровольчої армії, Астраханської окремої кінної бригади та інших з'єднань Збройних Сил на Півдні Росії, загальне командування якими здійснював А. Денікін.

Таким чином, керівництво Української Держави у 1918 році докладало зусиль для створення антибільшовицьких збройних формувань, переважно на засадах добровільного набору військових із території України. Згодом їх об'єднали в Особливу Південну армію, однак повноцінною бойовою

силою вона так і не стала і не змогла виконати покладені на неї завдання.

Авіаційні поставки з України на Дон, Кубань і в ЗУНР

На початку липня 1918 року зі станції Пост-Волинський (нині – Київ-Волинський) на південно-західній околиці Києва вирушив перший залізничний ешелон з авіатехнікою для Всевеликого Війська Донського – козацької республіки, яка вела запеклу боротьбу з більшовицькими військами. Поставка здійснювалася таємно. Одним із провідних її організаторів став інспектор авіації Київського району Української Держави військовий старшина (підполковник) В'ячеслав Баранов. Ця історія розкриває перед нами приголомшливе видовище того, наскільки глибинним виявився процес розкладання українського війська понад сто років тому.

Стисло охарактеризуємо життєвий шлях В. Баранова до 1918-го. Він народився 9 березня 1888 року в Станиці Луганській. Тоді це селище належало до складу Донецького округу Облaсті Війська Донського. Зараз це – Луганська обласць України, прифронтowa зона.

В'ячеслав Баранов

В. Баранов походив із родини донських козаків, спадкових дворян, де за традицією чоловіки присвячували життя військовій службі. Закінчив Донський кадетський корпус у Новочеркаську, Миколаївське інженерне училище в Санкт-Петербурзі, Офіцерську повітроплавальну школу в Гатчині під Петербургом, став одним із перших військових льотчиків Російської імперії. Під час Першої світової війни брав участь у бойових діях на Південно-Західному і Західному

фронтах. Отримав Георгіївську зброю за повітряну розвідку австро-угорських позицій, здійснену 18 жовтня 1914 року. Станом на 1917 рік підполковник В. Баранов командував 7-м авіаційним дивізіоном у Східній Галичині й на Поділлі.

28 грудня 1917 року після секретної наради авіаторів у Києві В. Баранова призначили «Головою української авіації» – тобто першим в історії командиром авіаційної складової Військово-повітряного флоту УНР. Штаб української авіації тоді розташовувався в «маєтку Леопардова» по вулиці Катерининській, 12 – нині це Липська, 10. Новостворений Військово-повітряний флот, який дістався молодій Українській Народній Республіці у спадок від Росії, становив серйозну потугу. Адже станом на початок січня 1918 року в реєстрах управління авіації УНР нараховувалося 188 легких аеропланів 26-ти типів і модифікацій, а також 4 важких бомбардувальники «Ілля Муромець». Близько 110 літаків (55–60 %) із цієї кількості були справними. Крім цього існували резерви літаків, що зберігалися в авіапарках.

Однак «Голова української авіації» В. Баранов зовсім не був патріотом України. Навпаки. Від самого початку він мав намір відправляти авіаційне майно з України своїм землякам-козакам на Дон, який став одним із головних осередків опору більшовицькому режимові. Щотижневий ростовський журнал «Донская Волна» у 1919 році, змальовуючи події дворічної давнини, повідомляв про це із виразним захопленням: «Чувствуют украинцы, что что-то неладное творится

в управленні "голови української авіації". Чувствують, що вершиться що-то не в самостійних інтересах, шныряють, підслухивають, но ни к чему не могут прицепиться, – так конспіративно ведеться робота...»

У своїх мемуарах під назвою «Состояние авиации на Дону», вперше опублікованих лише 2009 року, В. Баранов згадував, що в Києві йому вдалося налагодити контакт із осавулом Василем Шапкіним, який представляв уряди Південно-Східного Союзу і Дону в УНР. Тісний зв'язок він встановив і з організацією «Азбука», яка займалася політичною та військовою розвідкою в Україні, вербуванням офіцерів до російських антибільшовицьких армій. Керівник «Азбуки», киянин і російський націоналіст Василь Шульгін, шанобливо характеризував В. Баранова: «Пользуется среди офицеров-летчиков исключительно высоким авторитетом и уважением, как прекрасный организатор и боевой офицер, имеющий Георгиевское Оружие».

Ще наприкінці грудня 1917 – на початку січня 1918 років В. Баранов таємно сформував великий «авіаційний» ешелон (літаки, технічне майно, автомобілі), офіційно призначений для організації української бази в Олександрівську (нині м. Запоріжжя). Насправді він мав потрапити на Дон, однак був захоплений більшовиками. Ті не встигли повністю вивезти захоплене майно до Москви, і частина ешелону таки потрапила до козаків із запізненням у декілька місяців, вже після приходу в Україну та на Дон німецьких і авст-

ро-угорських військ.

Життя самого В. Баранова дедалі більше нагадувало шпигунське кіно. Коли Київ захопили муравйовці, він із фальшивим посвідченням особи вирушив до більшовицької Москви. Там, переховуючись під виглядом підмайстра-чоботаря, протягом двох місяців провадив підпільну протибільшовицьку агітацію серед льотчиків. А навесні 1918 року, дочекавшись вигнання «червоних» з України, через контрольовану німецькими військами білоруську Оршу повернувся до Києва.

За Гетьманату у травні 1918 року В. Баранова призначили на нижчу посаду інспектора авіації Київського району. В його розпорядженні опинилися значні запаси авіамайна. Це дозволяло розраховувати на продовження секретної діяльності на користь Дону навіть з більшим успіхом, ніж на посту голови української авіації.

Станом на травень 1918-го у складі Донської армії налічувалося лише 1 (за іншими даними – 2) літаки. Донське посольство Михайла Свечина – Олександра Черячукіна одразу після прибуття до Києва розпочало переговори про отримання аеропланів з України, а також вийшло на зв'язок із В. Барановим. Уже 4 червня М. Свечин писав очільникові донського уряду Африканові Богаєвському: «Черячукін просив у Рагози 20 аеропланів... (тут їх налічується, як кажуть, до 600–800), льотчики козаки тут також є і вони хочуть їхати до нас; з ними ж поїде льотчик козак Полк. Бара-

нов, який тут відає авіаційним відділом. Є бажаючі льотчики і не козаки, але я сказав Баранову, щоб із них взяв лише найкращих». 9 червня про це ж саме А. Богаєвському писав О. Черячукін, щоправда, за його інформацією, донські послі прохали у військового міністра Української Держави Олександра Рогози не 20, а 40 аеропланів. Дані про наявність в українському Військово-повітряному флоті часів Гетьманату 600–800 літаків, найвірогідніше, були суттєво завищеними.

10 червня донський Військовий Отаман Петро Краснов у листі до Гетьмана України Павла Скоропадського попросив надати Всевеликому Війську Донському аероплани, «які будуть використані винятково проти більшовиків». Наступного дня О. Черячукін повідомив П. Краснову, що «постійно і щоденно» клопоче про надання аеропланів, додавши з оптимізмом «все це налагоджується непогано; хоча усього не дають, але багато обіцяли». П. Краснов у листі до свого посла від 23 червня зажадав домогтися за надзвичайно короткий термін – до 30 числа – відправки на Дон 12 аеропланів. Проте О. Черячукін не зміг отримати літаки настільки швидко і був змушений пояснювати: «Гармати, рушниці, кулемети й аероплани Україна не дає. Дію на них через німців».

Тим часом В. Баранов розпочав час від часу таємно відправляти на Дон в артилерійських ешелонах по одному вагону із запчастинами, приладами для аеропланів, фотоапаратами. 2–5 липня йому вдалося відправити з Поста-Волинсько-

го цілий поїзд із 21 критої платформи і 3 критих вагонів, навантажених літаками, двигунами, запчастинами й авіабомбами. У супровідних документах зазначалося, що він адресований 7-му Харківському авіаційному дивізіону української армії. Про справжнє призначення ешелону О. Черячукін доповідав у листі до П. Краснова від 5 липня: «Аероплани (20 штук) тепер направляються до Харкова або, можливо, навіть до Таганрога. Думаю, що за негласним словесним відношенням нашого офіцера для зв'язку при Кньорцері 21 можна буде домогтися, що німці не помітять, як ці аероплани будуть помилково відправлені у Ростов чи в Новочеркаськ, і, можливо, деякі з них перелетять, для цього прошу відповідних розпоряджень офіцеру зв'язку при Кньорцері. Тут я зі свого боку докладу зусиль, щоб домогтися помилкової відправки аеропланів із Таганрога у Ростов, але вважаю, що з місцевим командуванням організувати цю помилку ще зручніше».

21 Карл фон Кньорцер – генерал від кавалерії, командувач німецького корпусу, який на той час займав частину території Катеринославської губернії Української Держави та західних округів Всевеликого Війська Донського.

Для того, щоб особисто проконтролювати прибуття ешелону на Дон, В. Баранов від 3 до 30 липня взяв відпустку і виїхав поперед нього швидким поїздом у напрямку Полтава – Харків. У Харкові через інспектора авіації Харківського району полковника Тимофія Гаусмана він домовився щодо

пропуску вантажу до нейтрального на той час Таганрога (за місто вели суперечку Україна і Дон, а реально його контролювали німці). Зрештою, зі значними труднощами ешелон таки досяг Новочеркаська 27 липня.

Тим часом, 5 липня О. Черячукін дізнався, що під тиском німецької сторони українські військові погодилися передати донцям два аероплани. Переговори про їхню відправку генерал вів із начальником українського Генштабу полковником Олександром Сливинським. Про деталі справи О. Черячукін телеграфував А. Богаєвському 10 липня: «Два аероплани дістав і вони днями будуть відправлені. Оскільки українці хотіли все це робити таємно, то влаштував це так – українці передають ці аероплани німцям, а ті в Ростові передадуть нам їх, як від себе». 19 липня донський посол повідомив А. Богаєвського, що аероплани вже відправлено. Вірогідно, цими двома апаратами були старі розвідники типу Voisin, про що йдеться у мемуарах В. Баранова.

Один із донських льотчиків докладно змалював усі перипетії відправки «авіаційного ешелону» з Києва до Новочеркаська. Пропонуємо Вашій увазі фрагменти з його спогадів:

«После бесконечных мытарств в Киеве и переговоров с украинскими и нашим представителем генералом Черячукиным полковник Баранов сообщил, наконец, что немцы официально дают вместо 30 аппаратов, как он всячески домогался, всего только 2. Поэтому полковник Баранов решил уже на свой страх и риск все-таки нагрузить эшелон всеми

аппаратами и другим авиационным имуществом и отправить его под видом груза, предназначенного якобы для Харьковского дивизиона, потом "протолкнуть" как-нибудь до Таганрога. А уже оттуда снова "протолкнуть" его до Новочеркасска. Другого менее рискованного пути добиться поставленной цели не предвиделось. В случае, если бы в Таганроге эшелон вызвал подозрения немцев, решено было начать разгрузку там, и пользуясь тем, что Таганрог нейтральный город, основать в нем авиационную базу... чтобы потом все-таки переправить все имущество на Дон часть по железной дороге, а часть – летом.

Получив приказание, я направился к немецкому коменданту хлопотать о разрешении, и к 4 июля на Пост-Волынский немцы подали эшелон, предназначенный "для украинского авиационного имущества, направляемого в Харьков" ...

В тот же день началась погрузка. Погружены были все аппараты, предназначенные на Дон, и после этого в крытые вагоны стали грузить все, что только было можно. Ухитрялись даже вместо, например, одного ящика с номером, предназначенным к погрузке, всунуть другой с более новыми и ценными материалами. А номера затирали и надписывали новые. Подчас из ящика выбрасывали его содержимое, вкладывали другое, втискивали в него еще разных вещей, ставили опять-таки нужный номер и относили в вагон. Все это проделывалось чуть не на глазах у немцев. Хотелось рисковать во-

всю, чтобы осуществить задачу полковника Баранова, которая нас увлекала.

Таким образом была погружена 21 крытая платформа и 3 крытых вагона, из которых 2 были с бомбами. На другой день мы выехали из Киева, а накануне вперед выехал полковник Баранов, чтобы приготовить дорогу эшелону. Из массы летчиков, желавших ехать на Дон, на погрузку и для сопровождения эшелона почему-то никто не явился, и работать на погрузке, а также везти эшелон пришлось только прапорщ. М. И. Янченко и мне.

Быстро добрались мы до Дарницы, но в это время началась железнодорожная забастовка. Нам объявили, что дальше эшелон не пойдет. Настроение было отчаянное. Так простояли мы 6 дней. Денег у нас было в обрез, и скоро мы остались без гроша. М. И. Янченко поехал в инспекцию в Киев, но денег ему там без полковника Баранова не дали. В инспекции царила чуть ли не паника, говорили, что немцам будто бы все известно, что эшелон будет в пути арестован и т. п. Ждали арестов. В конце концов Г. и В. заявили, что они "ничего не знают и снимают с себя всякую ответственность". Им известно только, что эшелон идет в Харьков. На улице М. И. Янченко встретил Ковенко, который предупредил его, что в городе и у немцев очень поговаривают относительно эшелона. Все это было более, чем неутешительно.

Простояли мы в Дарнице еще один день. Наконец нас повезли дальше. Денег у нас не было, и мы буквально голодали.

Доходило до того, що ми поджаривали хліб, опускали його в кип'яток і їли цю бурду. На одній із станцій пришлось продати декілька бутілок керосина, імовішогося у нас для лампи.

Так добрались до Полтави. Там, к великої нашої радості, зустріч нас полковник Баранов. Он дал нам дальніші інструкції, предупредил, що в Харківі все підготовлено для дальнішого нашого слідовання і снабдил нас деньгами. Тут уж ми двинулись вперед не ошупью, не с закрытыми глазами. И настроение совсем переменялось. Забастовка продолжалась, поезда ходили очень плохо, но нас, как воинский груз, везли довольно быстро.

Приехали в Харьков. Погрузили там еще аппарат брата М. И. Вас. Ив. Янченко²². Через день все было готово. Полковник Гаусман, с которым виделся перед этим полковник Баранов, сам поехал к немцам и достал нам разрешение, пропуск и наряд на эшелон, – до Таганрога, а нам выдали удостоверение, что мы сопровождаем туда украинский военный груз, а по прибытии в Таганрог назначаемся начальниками авиабазы, которую должны основать на заводе Лебедева.

²² Василь Янченко – один із найбільш результативних повітряних асів Росії періоду Першої світової війни, виходець із родини українських переселенців до Зеленого Клину (Приамур'я). В еміграції мешкав у США, де співпрацював із видатним авіаконструктором Ігорем Сікорським, уродженцем Києва. Його молодший брат Михайло, про якого йдеться

ся в наведеному фрагменті спогадів, також служив військовим льотчиком, емігрував до Аргентини, де пішов із життя у 1982 році.

Такие полномочия мы получили на тот случай, если бы никак нельзя было сразу пробраться в Новочеркасск.

До Таганрога мы доехали очень быстро. По дороге к нам в эшелон то и дело подсаживались какие-то подозрительные личности и очень тонко расспрашивали, куда мы едем, зачем, что везем. Приходилось быть все время начеку. Хвалили немцев, "неньку Украину" ругательски ругали, кроме этого ругали всё и вся.

В Таганрог прибыли в 4 часа утра. Эшелон остановился на запасном пути, а я сейчас же отправился на станцию. Идти пришлось $\frac{1}{4}$ версты. Хотел повидать казачьего или украинского коменданта. Но таких не оказалось. Полновластно царил один немецкий комендант. Всюду было множество немцев, разгуливали патрули. Настроение упало. Стало видно, что никак нам не снести с Новочеркасском. Трудно было не заметить, как бдительно за нами следили...

На шестые сутки в ночь мы услышали стук в вагон. Отворяю и вижу немецкого солдата... Как только мы вышли из вагона, меня окружили немецкие солдаты и повели по путям на станцию. На платформе я увидел коменданта, перед которым стоял Янченко, а комендант вертел перед его носом револьвер...

"Арестовать", – коротко распорядился комендант. Нас по-

вели обратно в вагон, заперли там и поставили часовых.

Целый день просидели в полной неизвестности относительно дальнейшего. Бесконечно тревожила судьба эшелона, думалось о полковнике Баранове, положившем столько сил, труда и энергии, чтобы сформировать эшелон, добиться его отправки. Приходилось подумывать и о собственных головах. Там, где немцы чуяли запах Добровольческой армии, шутки были плохи и разговоры коротки...

Через весь город повели нас в тюрьму, – в мрачное, совершенно не освещенное здание, окруженное высокой стеной, которое произвело на нас гнетущее, тоскливое впечатление. В конторе нас обыскали, отняли ордена, пояса, ремни, перочинные ножи и заперли в небольшую камеру. В маленькое окошечко в двери все время смотрел на нас чей-то глаз. Видимо, нас хорошо стерегли...

Утром пришел надзиратель и предложил нам пищу. Мы категорически отказались. Он ушел, видимо, удивленный. Днем и вечером мы опять отказались от обеда и ужина. На следующий день меня вызывает к себе смотритель и заявляет, что за всю его службу это первый случай, чтобы арестованные отказывались от пищи.

Почему вы не хотите принимать пищи?

– Мы не едим и не будем есть до тех пор, пока нам, как украинским офицерам, не знающим за собой никакого преступления, не предоставят более приличествующего нашему званию помещения...

Утром на 4-й день мы опять отказались от всякой пищи. Слабость у нас была страшная, даже голос переменялся. Мы все время лежали вдвоем на нарах.

Вдруг входит немецкий солдат с большим свертком в руке и говорит, что немецкий комендант шлет нам кофе и хлеба, яиц и галеты, и что если мы не будем еще и сегодня выпущены, то он пришлет нам обед и ужин из офицерского собрания... Через некоторое время вернулся и сказал, что комендант просит нас пожаловать к нему в управление...

Через 3 часа нас выпустили.

Воспрянув духом, мы пошли на станцию к коменданту. Комендант заявил, что относительно эшелона у нас нет ни откуда никаких инструкций и никаких пропусков никуда он им дать не может. Делать было нечего, законным порядком ни на что нельзя было рассчитывать. Я решил рискнуть ночью выехать в Новочеркасск. Приехал туда благополучно и на вокзале встретил полковника Усова²³, который сообщил, что с немцами ведутся переговоры относительно пропуска эшелона в Новочеркасск. С первым же поездом я выехал обратно в Таганрог, обдумывая, как бы, не дожидаясь никаких переговоров, пробиться к заветной цели. Было ведь очень гадательно, что немцы сообразоволят пропустить эшелон, скорее – вернут его "дружественной" им "украинской державе".

23 Михайло Усов – військовий льотчик, полковник, начальник авіації Донської армії в 1918 році.

В Ростове решил рисковать до конца. Пошел к коменданту станции и попросил разрешения говорить с ним совершенно секретно...

Приезжаю в Таганрог, беспокоясь за эшелон, за Янченко. Там, слава Богу, все благополучно, ночь проводим там же, а на утро... – О, счастье! – нас прицепили к эшелону и везут в Ростов...

Ростов. Мчусь к коменданту сообщить, что тот эшелон, о котором я его предупреждал накануне, прибыл. В ту же минуту комендант отдает распоряжение подать нам паровоз (немцы свой тотчас же отцепили и отвели), отцепляют немецкие вагоны и уводят нас от станции.

В тот момент выбегает к коменданту немецкий офицер и говорит, что к авиационному поезду прицепили паровоз и куда-то отвезли эшелон. "Задержать его немедленно и, отцепив паровоз, поставить на прежнее место". Комендант делает вид, что готов исполнить приказание немца, делает нам незаметный знак. Мы, еле сдерживая спокойствие, чинно уходим мимо немецких офицеров – и, как сумасшедшие, мчимся к поезду. В ту же секунду поезд трогается, развивает ход и мимо Нахичевани мы проходим не останавливаясь.

Что было на душе – не передать...

Вдруг – в Аксае, внезапная остановка. На платформе 2 немецких офицера бурно разговаривают с начальником станции, требуя задержания поезда. Янченко настаивает, чтобы поезд немедленно пустили дальше. Положение обост-

рється настільки, що на путь перед паровозом стекаються німецькі солдати, расставив руки, точно стараючись удержати поїзд. На станції показуються 5 вооружених казаків. Не помінявши себе, Янченко бросается к паровозу, увлекаючи за собою казаків, і вимагає, щоб машинист їхав. Машинист як в лихорадці, боїться, що німці бросять під паровоз бомбу... Янченко вимагає, горячись і волнуясь, вимагає так, щоб машинисту нічого не залишилося, як виконати наказ. Ще мить – поїзд тріається. Німці торопливо очищають путь.

Ще кілька неопишуваних по радості і вбудженню останніх хвилин – і Новочеркасск!!»

Попов. С України на Дон. Перший ешелон // Донська Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа (11 сентября). – № 30 (58). – С. 4–6.

У серпні-вересні В. Баранов сформував ще один ешелон, цього разу призначений буцімто для організації українського авіазагону в Катеринославі. Він складався із 40 (за іншими даними – 44) вагонів із авіаційним майном і автомобілями та 1 пасажирського вагону, в якому їхали декілька авіаторів і дружина В. Баранова – Катерина Дьякова з шестирічною донькою від попереднього шлюбу Ольгою Демчинською. До козацької столиці поїзд прибув у середині вересня.

Отже, В. Баранов завчасно готував підґрунтя для остаточного переїзду на Дон. А дружина цілковито поділяла його погляди. Вона служила сестрою милосердя, захоплювалася

письменництвом і була вельми екзальтованою особистістю.
Чого вартує, наприклад, її поезія під назвою «Летчикам»:

«Все полные силы, все молодые,
Дети воздушной стихии.
Вы не боитесь раскрытой могилы,
Летчики наши лихие.

Зарею вечерней, в часы ли рассвета,
А надо и в полночь глухую
Летите по небу, служа лишь завету,
Беречь свою землю родную.

Вы служите смело великому делу,
В вас долг сочетался с призваньем,
И, честью венчанные, запечатлели,
Смерть многие крестным страданьем.

Познавшие бури лазурного свода,
Летавшие в высь голубую,
Вы знаете счастье безбрежной свободы –
Чистейшую радость земную.

И чистые сердцем, душою большие
Верны вы отчизне любимой.
И в жертву все жизни свои молодые
Готовы отдать ей единой.

Вас много погубло, свой долг исполняя,

И летчики рано седеют.
Но павшим – на смену придет рать другая,
И... Ваши ряды не редуют.

Спаси же вас Боже от ранней могилы,
Бойцов горделивая стая.
Для жизни, для подвигов Русь вас вспоила,
О будущем славном мечтая...

О будущем славном, о вольном полете
Души возрожденной России.
И лавры бессмертья вы рвали и рвете,
Стихийной победы – витии...»

Дьякова Е. Летчикам // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа (11 сентября). – № 30 (58). – С. 1.

Згідно з архівними документами, В. Баранов сприяв і формуванню кадрів авіації Астраханської армії, що складалася з одного авіадивізіону (2 авіазагони по 2 літаки). Наприклад, на початку серпня він улаштував туди на службу донського козака підосавула Шевирева.

Українські та німецькі влади не могли не звернути увагу на зникнення великої кількості авіамайна. На київській квартирі В. Баранова у 2-му дворі Олександрівської вулиці (нині вул. Грушевського) декілька разів проводилися обшуки, але нічого підозрілого не було знайдено. В. Баранову довелося двічі змінювати квартиру, переселитися у серпні на

вулицю Велику Володимирську.

На тлі цих подій інспектор авіації Української Держави хорунжий Олександр Наконечний, відвідавши Київський авіапарк у Святошині, 13 серпня видав наказ по авіації № 109 із подякою В. Баранову за сумлінну службу на користь України. Не виключено, що О. Наконечний солідаризувався із В. Барановим і приховував його діяльність. Джерелом такого потурання могла бути позиція самого Гетьмана П. Скоропадського. Так, урядовець управління інспектора Повітряного флоту України Петро Білон у своїх «Спогадах» (Пітсбург, 1952) згадував: «В серпні м[ісяці] мимоволі кидалось в очі, що мільйонове авіаційне майно тане "як віск на вогні". Ми відчували, що щось робиться недобре, і пізніше довідались, що наші начальники з наказу гетьмана відправляють наші літаки і літунів на Дон до Денікіна. Все менше і менше бачимо летунів, зменшується рух у штабі, зменшується в штабі склад старшин...»

Хоча поставки озброєнь для Всевеликого Війська Донського були узаконені «Додатковою секретною угодою» від 7 серпня 1918 року, немає жодних даних про те, що поставки авіаційного майна отримали офіційний статус. Підтверджують це й слова начальника штабу Донської армії генерал-майора Івана Полякова: «Всі її 24 склади були під ключем у німців, і тому, якщо комусь вдавалося "поцупити" потрібне для Дону і доставити в область, його вважали героєм, нагороджували особливою увагою і вдячністю. Подіб-

ним, наприклад, способом "викрали" й оманливим шляхом доставили у Новочеркаськ кілька десятків аеропланів із запасними частинами й рухомими майстернями, тобто багатомільйонне майно».

24 Тобто, Української Держави.

Згідно з даними дослідника історії білої авіації Юрія Дороніна, згаданий І. Поляковим поїзд-майстерня був доставлений зусиллями завідувача хіміко-фізичної лабораторії при донському авіаційному парку інженера Чернова, а вивезенням військового майна з України займався військовий льотчик підполковник Костянтин Антонов – майбутній командир 3-го Донського літакового загону. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України (фонд 2199) свідчать, що інженер Чернов у жовтні-листопаді 1918 року їздив до Харкова для виконання доручень командування донського авіапарку.

Що ж до В. Баранова, то він 22 вересня подав рапорт ч. 2516 про усунення з посади через хворобу. «Хвороба» виявилася лише приводом. В. Баранов назавжди залишив службу в українській армії і вже наприкінці вересня вирушив на Дон. 9 жовтня його призначили командиром Донського літакового дивізіону з управлінням у Новочеркаську, у 1919 році він став начальником донської авіації, а у 1920-му отримав чин генерал-майора. Перебував на командних посадах у авіації Російської армії Петра Врангеля в Криму. Після поразки білогвардійців емігрував, помер у Лондоні 21

червня 1964 року.

Проте й після від'їзду В. Баранова на Дон авіаційні поставки з України не припинялися. Так, 6 жовтня 1918-го керуючий залогою догляду залізничної ділянки Луганськ – Вергунка на прізвище Кноп затримав 26 вагонів майна Катеринославського авіаційного парку, на вивезення яких з України не було пред'явлено жодних документів. Як повідомляв у телеграмі, адресованій одразу чотирьом українським міністерствам (шляхів, військовому, внутрішніх і закордонних справ), кордонний комісар Михайло Свергун, 8 жовтня ешелон «було силою вивезено на Дон». М. Свергун запитував у Києва вказівок і вимагав «підкреслення авторитета української влади перед представниками Дона, аби останні знали, що вони на Україні, а не на Дону, що я і мої співробітники истнуем на залогах не для того, щоб нам всякій доброволець Дона наносив образи, а задля того, щоб турбоватися за добробут української держави». Щоправда, ця депеша з відміткою «без всякої черги» була відправлена у Київ занадто пізно – тільки 18 жовтня. Міністерство закордонних справ на неї навіть не відреагувало (лише хтось із чиновників написав на полях: «До відома»). М. Свергун виявив наполегливість, і 25 жовтня відправив другу телеграму ідентичного змісту. Тільки після цього, 2 листопада, МЗС звернулося до донського посла О. Черячукіна з проханням розслідувати справу і «коли виявиться, що майно вивезено самовольно і без дозволу, зробити розпорядження про по-

вернення майна Україні». До того ж, у листі була допущена помилка, імовірно через неуважність його укладачів: керуючий українською залогою догляду «добродій Кноп» був названий «добровольцем Всевеликого Війська Донського», який начебто і вивіз 26 вагонів авіаційного майна закордон. 8 листопада, тобто аж через місяць після вивезення ешелону, О. Черячукін відповів, що надіслав відношення гетьманського відомства на розслідування до голови донського уряду А. Богаєвського. Враховуючи те, що вже за тиждень потому в Україні розпочалося антигетьманське повстання, подальшого розвитку справа, очевидно, не отримала.

Свій слід в історії з поставками гетьманської авіатехніки залишив управляючий відділом торгівлі і промисловості Дону Володимир Лебедев. Під час візитів до Києва у липні-серпні 1918 року він спробував здійснити комерційну операцію. Як писав вищезгаданий генерал І. Поляков, В. Лебедев зайнявся «негарною аферою, викритою мною за допомогою начальника Донської авіації полковника Усова, щодо прагнення його продавати Дону не приналежне йому авіаційне майно». Цей скандал став однією з причин, що змусили В. Лебедева переїхати у Катеринодар (нині Краснодар, РФ), де він отримав портфель управляючого відділом торгівлі, промисловості й постачання в Особливій нараді при головнокомандувачі Добровольчої армії А. Денікіні.

Володимир Лебедєв

Сучасні історики Андрій Венков і Дмитро Бондаренко, спираючись на дані звіту управляючого військовим і морським відділами і командувача Донської армії і флотом, вказують, що протягом 1918 року з України на Дон чотирма ешелонами було вивезено 45 літаків із 2 тисячами бомб і запчастинами. За типами це могли бути винищувачі та розвідники-бомбардувальники французького, британського, австро-угорського, російського виробництва: Nieuport XVII,

XXI і XXIII, Farman XXX, Voisin LAS, Morane Monocoque, SPAD S.XIII, Sopwith 1 ½ Strutter, Hansa-Brandenburg C.I, «Декан» («Анаде»), «Лебедь XII». Невелику частину отриманих аеропланів (В. Баранов у спогадах писав про частину одного ешелону) Всевелике Військо Донське передало Добровольчій армії в обмін на запчастини. За оцінкою ж керівника «Азбуки» В. Шульгіна, один тільки В. Баранов «в разное время, рискуя не только своим положением, но и личной безопасностью... переправил на Дон и в Добровольческую Армию свыше 70 летательных аппаратов... [Общая оценка доставленного имущества составляет] несколько десятков миллионов рублей». Ці дані, ймовірно, є завищеними, або В. Шульгін ураховував і ті літаки, на яких деякі авіатори перелетіли з Радянської Росії під впливом агітації В. Баранова.

Крім того, відомо про декілька випадків перельотів авіаторів із території України на Дон. Прапорщик Василь Янченко із 6-го Полтавського авіаційного дивізіону перелетів на винищувачі типу Nieuport (утім, на Дону він надовго не затримався і вступив у Добровольчу армію). Значковий (штабс-капітан) Іван Багровніков, командир 2-го гарматного загону 7-го Харківського авіадивізіону, вилетів на розвіднику-бомбардувальнику Sopwith 1 ½ Strutter. Літак було розбито під час вимушеної посадки ще на території України, але І. Багровніков зміг дістатися Всевеликого Війська Донського. Поручик Валентин Веселовський, який з жовтня 1918 до лютого 1919 років перебував на посаді командира 1-

го авіазагону 1-го авіадивізіону Особливої Південної армії, здійснив успішний переліт на розвіднику-бомбардувальнику Hansa-Brandenburg C.I.

Ще одна спроба перельоту закінчилася загибеллю двох авіаторів 7-го Харківського авіадивізіону. 11 грудня 1918 року льотчик 2-го гарматного загону значковий (штабс-капітан), кавалер Георгіївської зброї Костянтин Воронцов разом зі значковим 1-го гарматного загону Олександром Демавилетіли з Харкова до Луганська, який на той час вже зайняли частини Донської армії. Маршрут польоту мав пролягати над населеними пунктами Ізюм, Ниркове і Родакове. Близько 4-ї години дня поблизу Ниркового авіатори потрапили у снігову хмару, знизилися до 20 метрів і були обстріляні вояками гайдамацького коша Директорії. Значковий О. Дема дістав поранення в руку. На його прохання К. Воронцов посадив літак. Українські військові заарештували авіаторів, вивезли на станцію Ниркове і після військово-польового суду розстріляли. В. Баранов у мемуарах супроводив опис цієї історії страшними подробицями: «Трупы убитых лежали 6 дней неубранными. У штабс-капитана Воронцова собаки отъели голову».

Що ж до підбитого аероплана, то його залізницею повернули до Харкова. Місцева газета «Южный Край» 13 грудня повідомила, що він «цел и годен для производства полетов».

Таким чином, враховуючи, що донська авіація станом на січень 1919 року налічувала 68 літаків (із них 22 справних),

можна стверджувати, що понад 2/3 її авіапарку було укомплектовано апаратами «українського походження».

У підсумку, як стверджують сучасні російські дослідники Марат Хайрулін і В'ячеслав Кондратьєв, на початку 1919-го Всевелике Військо Донське мало найпотужнішу авіацію серед інших білих армій на Півдні Росії. Загальну ж вартість донського авіапарку історик Андрій Венков оцінює приблизно у 5 млн крб.

На Дону опинилося й чимало авіаторів українського Військово-повітряного флоту, які не пов'язували своє майбутнє з Українською Державою або Українською Народною Республікою. В результаті дослідження списків особового складу, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) і Російського державного військового архіву (м. Москва), вдалося встановити імена щонайменше 27 офіцерів, які служили в донській авіації у 1919 році, пройшовши через український Військово-повітряний флот у 1917 – 1918 роках. Це військові льотчики: полковники В'ячеслав Баранов, Павло Богдашевський, Борис Бруяк і Дмитро Коровніков, капітани Іван Багровніков, Пилип Василевський, Борис Горн, Володимир Іванов, Олександр Лутц, Леонід Самуйлов і Петро Тихонович, осавул Дмитро Федоров, штабс-капітани Ігор Карачевський, Іван Рошин і Валеріан Терлецький, поручики Орест Гурков і Олександр Третьяков, підпоручики Микола Оврам (Обрам, Абрам) і Олександр Су-

ханов. Льотчики-спостерігачі: капітани Григорій Репік і Євген Хінцинський, штабс-капітани Володимир Куллама (Куллама) і Микола Філін, поручики Олександр Шафранський, Йосип Носик і Петро Остахнович. Також у рухомій ремонтній авіабазі донської авіації служив колишній начальник поїзда-складу-майстерні 8-го Катеринославського авіадивізіону поручик Леопольд Якубов. Стосовно ще принаймні 11 донських авіаторів факт прибуття з української служби потребує уточнення. Особливо привертає увагу те, що на Дон виїхали офіцери, які посідали командні пости в авіації за Гетьманату П. Скоропадського: В. Баранов, як уже зазначалося вище, був інспектором авіації Київського району, а у серпні-вересні 1918-го виконував обов'язки інспектора авіації Української Держави, П. Богдашевський командував Київським авіапарком, Б. Бруяк – 4-м Київським авіадивізіоном, Д. Коровніков – 8-м Катеринославським авіадивізіоном.

Не можна оминати увагою і договір, укладений між урядом Всевеликого Війська Донського й акціонерним товариством «Матіас і К°», яке володіло авіабудівним заводом у Бердянську – на той час центрі Таврійської округи Української Держави. 15 жовтня 1918 року директор-розпорядник заводу Микола Глаголев зобов'язався не пізніше 1 грудня видати донському уряду 20 розвідників-бомбардувальників Farman ХХХ, замовлених Управлінням Повітряного флоту ще 17 травня. Після отримання необхідних ма-

теріалів для завершення будівництва літаків, «Матіас і К^о» повинен був здати ще 10 машин. Однак Донська армія отримала тільки 10 Farman XXX у наступному 1919 році, коли Бердянськ тимчасово опинився під контролем білогвардійців. Причому, як зазначав В. Баранов, ці літаки мали вкрай погані льотні якості. Цей факт пояснюється кризовими умовами, в яких перебувало бердянське авіапідприємство.

Втім, для частини adeptів «єдиної-неделімої» Росії, які служили в лавах Військово-повітряного флоту Української Держави, навіть переїзд до донської козацької республіки був не надто бажаним варіантом продовження кар'єри. Вони прагнули одразу потрапити до Добровольчої армії, яка в другій половині 1918 року оперувала проти більшовицьких військ на Кубані й Північному Кавказі. Дістатися туди було дещо складніше, ніж на Дон, але це не зупиняло гарячі голови. Найбільш епічна спроба перельоту на Кубань сталася 16 вересня, коли група пілотів на чолі з командиром 3-го Херсонського авіадивізіону сотником (капітаном) Євгеном Рудневим – одним із піонерів військової авіації Росії, кавалером Георгіївської зброї – вирушила у колективний переліт за маршрутом Одеса – Катеринодар. Їхні імена наразі встановлені істориками – це були військові льотчики сотники Вадим Надєждін, Володимир Камінський, Костянтин Савелов, хорунжі Олексій Камінський і (Федір?) Шевчук, морські льотчики лейтенанти Вацлав Івашкевич і Сергій Яригін, поручик (?) Володимир Енгельмейер, льотчик-спостерігач Сте-

фан Васильев. Переліт здійснювався на 8 аеропланах: 6 типу Nieuport, 1 Farman XXX і 1 «Декан» («Анаде»).

Щоправда, від самого початку справи у старшин-дезертирів пішли не найкращим чином. Деталі перельоту яскраво змалювали російські дослідники Юрій Доронін і Марат Хайрулін у статті «Продолжение судьбы первого военлета России»: «Благополучно до Екатеринодара с посадкой на заранее подготовленных базах на о. Бирючьем в Азовском море и в Анапе долетел только прапорщик Шевчук. Лейтенант Ивашкевич и прапорщик Каминский разбили аппараты при взлете в Одессе. Капитан Руднев вследствие порчи мотора вынужден был опуститься между Николаевом и Херсоном, и переодевшись в крестьянское платье, пробрался затем в Екатеринодар. Поручик Каминский, вынужденный из-за недостатка бензина опуститься на Тамани, в расположении большевиков, смог пешком пробраться в Темрюк, а оттуда в Екатеринодар. Штаб-ротмистр Надеждин, лейтенант Ярыгин и поручик Энгельмейер благополучно долетели до о. Бирючьего в Азовском море, где на самолетах штаб-ротмистра Надеждина и лейтенанта Ярыгина перестали работать моторы. Дальнейший путь штаб-ротмистр Надеждин, лейтенант Ярыгин и поручик Энгельмейер совершили втроем на "Фармане XXX" последнего. Над Керчью из-за порчи карбюратора они вынуждены были опуститься, и оказались в плену у немцев, которые, продержав арестованных летчиков в крепости 35 дней, под конвоем отправили их в Одессу для вы-

дачі українським властям. В Мелітополе летчикам удалось бежать, и они прибыли в Екатеринодар».

За іронією долі, вже через два-три місяці організатор перельоту Є. Руднев повернувся до Одеси, доставши призначення виконувача обов'язків інспектора авіації Одеського району Добровольчої армії – на той момент Одеса вже контролювалася білогвардійцями і військами Антанти.

У жовтні 1918-го до Добровольчої армії на винищувачах Нієрпорт XXIII перелетіли два військові льотчики 7-го Харківського авіадивізіону – сотник Микола Бафталовський і хорунжий Тимофій Боровий. Відзначимо, що останній походив із родини українських селян Ізюмського повіту Харківщини, за часів Першої світової війни став кавалером Георгіївської медалі IV-го ступеня, Георгіївських хрестів усіх чотирьох ступенів і Георгіївської зброї. Пов'язавши свою подальшу долю з російським Білим рухом, він невдовзі опинився в еміграції та вже 1923 року помер від туберкульозу в Хорватії.

Отримати літаки від Української Держави намагалася й Кубанська Народна Республіка. Щоправда, легальним шляхом. Із другої половини жовтня і до середини листопада 1918-го в Києві працювала надзвичайна місія цієї козацької республіки під керівництвом полковника В'ячеслава Ткачова – в недалекому минулому одного з найвідоміших авіаторів Російської імперії, інспектора авіації армій Південно-Західного фронту. Кубанська дипломатична місія отримала уро-

чистий прийом у Гетьмана П. Скоропадського, взяла участь у підписанні кількох двосторонніх договорів і заручилася обіцянкою українського уряду стосовно поставок на Кубань озброєння та військового спорядження. Під час переговорів йшлося і про продаж літаків, можливо, навіть озвучувалися конкретні суми. Принаймні В. Ткачов звертався до свого уряду із проханням виділити 1,56 – 1,66 млн рублів для придбання авіаційного майна в Україні. З цього приводу сучасний російський дослідник Дмитро Мітюрін писав: «История умалчивает, насколько продуктивной оказалась миссия Ткачева по части собирания авиационного имущества, но, судя по всему, добыть кое-что действительно удалось. Во всяком случае, после возвращения из Киева в Екатеринодар (ноябрь 1918 года) он приступил к формированию 1-го Кубанско-го авиационного отряда. Новое соединение имело в своем распоряжении 8 самолетов с соответствующим количеством летчиков, и обслуживалось примерно полутора сотнями рядового состава».

Нарешті, під завісу існування Гетьманату частину літаків Військово-повітряного флоту Української Держави відправили на допомогу новопосталій Західно-Українській Народній Республіці. Справа у тому, що на самому початку формування Галицької армії, якій довелося протистояти польським військовим формуванням, катастрофічно бракувало аеропланів, льотчиків і авіаційного обладнання. Адже основні сили австро-угорської авіації станом на осінь 1918 року

зосереджувалися не в Галичині, а на Італійському фронті, та й військових льотчиків серед галичан було дуже мало. Тому в листопаді державний секретаріат військових справ ЗУНР відправив до Києва поручника Дмитра Кренжаловського, прохаючи допомогти сформувати авіаційні частини. Д. Кренжаловський отримав аудієнцію в міністра закордонних справ Д. Дорошенка, а потім і у П. Скоропадського. Гетьман пообіцяв сприяти галичанам, назвавши це «загальноукраїнською справою».

За вказівкою П. Скоропадського та за дозволом інспектора авіації Одеського району полковника Павла Самійла, наприкінці листопада – на початку грудня з Вінниці до містечка Красне неподалік Львова прибув підрозділ зі складу 2-го Подільського авіадивізіону Української Держави. Він мав кілька винищувачів типу Nieuport. Особовий склад налічував 6 (за іншими даними – 9) старшин, 6 підстаршин і 9 козаків-мотористів. Командував підрозділом сотник Борис Губер – за походженням дворянин із Московської губернії, кавалер ордена Святого Георгія IV ступеня за збитий у повітряному бою у вересні 1916-го ворожий «Альбатрос».

Допомога від Наддніпрянщини «вдихнула життя» у галицьку авіацію, яка відтоді змогла брати активну участь в польсько-українській війні. Водночас вона ще більше послабила Військово-повітряний флот Української Держави П. Скоропадського. Директорії УНР дісталася лише невелика частка авіаційних сил з тієї кількості, якими Україна мог-

ла розпоряджатися ще на початку 1918 року. А це суттєво
знизило можливості авіації в боротьбі за незалежність і су-
веренітет України.

Заснування Української Академії наук

9 липня в Києві розпочалися засідання комісії з підготовки до заснування Української Академії наук, а 14 листопада Гетьман Павло Скоропадський підписав Закон про створення цієї поважної наукової установи.

Робота над створенням Української Академії наук (УАН) почалася зовсім не раптово. Ще в останню чверть XIX століття українські інтелектуали висловлювали цю ідею. Та про заснування такої державної структури і мови не могло йти не лише в консервативній Російській імперії, а й більш ліберальній Австро-Угорщині.

Та все ж українські науковці, серед яких були вчені європейського рівня, не полишали намагань використати наявні можливості та заснувати загальнонаукові координаційні центри на громадських засадах. Так, у 1892 році у Львові на базі Літературного товариства (що діяло з 1873-го) було створено Наукове товариство імені Шевченка – НТШ. Протягом 1897–1913 років його очолював Михайло Грушевський, якому вдалося перетворити товариство на академічну установу світового рівня, залучити до членства в ньому багатьох провідних учених Європи. Він же став ініціатором створення в 1907 році в Києві Українського наукового това-

риства (УНТ) – аналогічної установи академічного типу, що мала координувати діяльність українських вчених у межах Російської імперії. Сам же М. Грушевський і очолював УНТ до початку Першої світової війни, аж поки не був заарештований російською владою та висланий до Симбірська.

Після Лютневої революції у Росії М. Грушевський намагався спрямувати у практичну площину справу розбудови Академії. Вже на третій день після свого повернення до Києва, 29 березня 1917 року, на засіданні УНТ він ініціював створення комісія з 12-ти осіб, що мала розробити статут Академії та вивчити можливості її фінансування. Але справа далеко не посунулась – на перший план вийшла політика, що повністю захопила і самого М. Грушевського, і багатьох його соратників.

Микола Василенко

Питання створення Академії стало актуальним вже після приходу до влади Гетьмана Павла Скоропадського. Тепер справа рухалась вже без участі М. Грушевського, який залишився по іншу сторону політичних барикад. Головним ініціатором заснування Академії став тодішній міністр народної освіти та мистецтв Микола Василенко. Він був відомим істориком та громадським діячем, зокрема, свого часу входив до Товариства українських поступовців, потім став

членом Російської партії конституційних демократів («кадетів»), у якій було багато науковців, а в 1917 році став депутатом Центральної Ради.

Саме М. Василенко ініціював створення комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Очолити Комісію він запропонував видатному вченому-природознавцю Володимиру Вернадському. Він мав глибоке українське коріння, але його наукова кар'єра склалася переважно в Москві. В. Вернадський був академіком Російської Академії наук, як і М. Василенко входив до партії «кадетів», а за часів Тимчасового уряду вони співпрацювали в Петрограді як товариші міністра освіти. Після більшовицького перевороту В. Вернадський не ризикнув залишитися у російській столиці та перебрався до Полтави.

На початку травня 1918 року він приїхав до Києва на з'їзд українських «кадетів» та зупинився у М. Василенка. 9 травня В. Вернадський записав у своєму щоденнику: «Василенко мне предлагает заведывание высшей школой и учеными учреждениями: создание Академии наук в Киеве, исторического архива. Необходима широкая постановка культурной работы. Деньги на все это будут».

11 травня В. Вернадський записав про свою чергову розмову з М. Василенком стосовно Української Академії наук. «Он ее мыслит как национальную, типа Праги. Обязательность печатанья всего на украинском языке. Я считаю, что она должна быть украинской, с правом решать язык печати

самой... Дал ему ответ о моем вступлении в Комиссию в качестве председателя... Василенко предлагал мне товарища министра; от этого я отказался».

Ще один цікавий запис В. Вернадський зробив наступного дня. «Все больше задумываюсь о создании большого центра в Киеве, воспользовавшись благоприятной политической конъюнктурой. Даже если не удастся провести – надо проводить. Обычно из всего этого всегда что-нибудь выходило, и никогда нельзя знать результата. Не надо знать результат, а надо знать то, что хочешь получить. Написал записку об Украинской Академии наук: 1. Национальная библиотека при Академии. Государство должно дать несколько миллионов на приобретение книг. 2. Научно-исследовательские институты: Геологический комитет, Географическая карта, земледельческая и почвенная карты. Необходимо немедленно разработать план. Отдел истории искусства. Украинский и славянский. Изучение Востока в связи с Крымом. Опытные учреждения в связи с богатствами Юга».

Володимир Вернадський

В. Вернадський почав зустрічатися з відомим вченими та обговорювати з ними створення Академії. Зокрема відбулися бесіди з істориками Вадимом Модзалевським, Володимиром Іконниковим та етнографом Орестом Левицьким. Він також вважав за необхідне побачитися з М. Грушевським, але зробити це було не так вже й просто, адже після гетьманського перевороту той перебував на нелегальному становищі.

Та все ж 8 червня брат М. Грушевського Олександр організував таку зустріч. Йти до помешкання, де переховувався нещодавній голова Центральної Ради, довелося з певними пересторогами, а двері відчинилися лише після умовного дзвінка. «М. С. Грушевский встретил и проводил чрезвычайно любезно, даже дружески», – записав у щоденнику у той день В. Вернадський. Але бесіда не виправдала його сподівань – М. Грушевський відмовився брати участь у справі. «Он говорит, что ничего не может принимать от этого правительства, в том числе и работы при организации Академии наук и самой Академии», – записав після зустрічі В. Вернадський.

Не зійшлися вони також у поглядах щодо форм та методів роботи Академії. Зокрема, М. Грушевський, який бачив її як важливий інструмент національного відродження, підтримував ідею публікації наукових робіт українською мовою з супроводом французькою або німецькою і виключав можливість використання російської. В. Вернадський принципово бачив Академію поза політикою і відстоював свою концепцію «вільної мови», за вибором авторів. Взагалі він залишився розчарований зустріччю, і здається навіть був роздратований позицією корифея української науки. «Удивительно малое чувство мирового роста науки и значения исследовательского дела даже у таких широкообразованных историков как Грушевский», – підсумував В. Вернадський свої враження від зустрічі.

Наступного дня його запросили до Гетьмана, після чого у щоденнику з'явився запис: «Был у гетмана. Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером... Разговор об Академии наук, большая неосведомленность. Широкий законопроект – малые траты на первый год... Обещал всякое содействие – позже Василенко говорил, что он очень хорошо отзывался ему об этом разговоре».

Треба відзначити, що взявшись за розробку концепції Української Академії наук, В. Вернадський не бачив її як суто національну установу. Так, 10 червня він записав про свої головні завдання в Україні: «1) Объединение украинцев, работающих в украинском возрождении, но любящих российскую культуру, для них тоже родную, и 2) сохранить связь всех ученых и научно-учебных учреждений с русской культурой и аналогичной русской организацией, а не немецкой».

Тим часом зусилля Міністерства освіти, особисто М. Василенка та В. Вернадського дали перші практичні результати. 13 червня газета «Нова Рада» опублікувала лист міністерства, в якому повідомлялося про створення комісії з підготовки до заснування Академії. Крім В. Вернадського до неї увійшли ще 14 відомих вчених. Зокрема, серед них були колишній ректор Харківського університету Дмитро Багалій, професори: Київського університету Святого Володимира – Богдан Кістяковський, Євген Спекторський, Олександр Сперанський, Григорій Павлуцький, Київського

політехнічного інституту – Микола Кашенко, Українського київського державного університету – Михайло Туган-Барановський, Петроградських політехнічного інституту та інституту шляхів – Степан Тимошенко.

Дмитро Багалій

Планувалося, що за два місяці ця авторитетна команда зможе завершити підготовчий етап створення Академії. Для більш плідної роботи були утворені підкомісії. Зокрема, во-

ни займалися питаннями організації історично-філологічного, природничого відділів Академії та відділу соціальних наук; придбанням друкарні та земельних ділянок для будівництва споруд УАН.

Засідання комісії почалися 9 липня. Вже 20 липня було вирішене питання мови публікацій: «...Все издания Украинской Академии наук обязательно должны печататься на украинском языке, причем параллельно каждая работа, по желанию автора, может быть напечатана Академией в своих изданиях и на любом другом языке».

Як бачимо, протоколи комісії велися російською мовою, що взагалі не було дивиною для діловодства часів Української Держави. Для вчених, які взялися за створення Української Академії, користуватися російською мовою було нормою, адже всі вони вийшли з середовища вищої школи Російської імперії, де викладання та наукова робота велися саме російською або латиною та європейськими мовами, а українська була під забороною. Та все ж вони визнали, що саме українська мова буде обов'язковою в УАН.

Влада Української Держави підтримувала діяльність комісії В. Вернадського і допомагала у створенні Академії. Так, 26 липня Рада міністрів ухвалила закон, у якому було зазначено: «На початкові видатки та організацію Української Академії наук у Києві тепер же асігнувати в розпорядження міністра народної освіти та мистецтв аванс в розмірі двохсот тисяч (200 тис.) карбованців з коштів Державної скарбни-

ці». Це були хоча й не дуже великі, але цілком достатні гроші на декілька місяців організаційного періоду. Для порівняння можна сказати, що коли справа дійшла до встановлення платні співробітникам Академії, то сума грошового утримання голови УАН була визначена у розмірі 22 тис. карбованців на рік, а діловода – 3,6 тис. карбованців.

Тим часом серед членів комісії розгорнулася досить бурхлива дискусія щодо питання, якою саме повинна бути Академія: незалежною громадською організацією на зразок УНТ чи державною установою з самоврядуванням. Остаточо з цим визначилися на восьмому засіданні, яке відбулося 3 серпня. Вирішили, що в статуті УАН має бути записано, що «Украинская Академия наук есть самостоятельное высшее ученое государственное учреждение Украины, подчиненное непосредственно верховной власти».

Не менші суперечки точилися у комісії навкруги першого складу академіків. Найбільш палка полеміка розгорнулася на засіданні комісії 7 вересня. За пропозицію Д. Багалія більшістю голосів визначили, «чтобы количество академиком первого состава было 12». Але як їх обирати? М. Туган-Барановський запропонував внести до закону про заснування УАН статтю, в якій зазначити, що «первый состав академиком назначается верховной властью». Він також вважав обов'язковим додати до закону записку з аргументами, які б вказували «на крайнюю трудность назначения первых академиком помимо и без участия самой комиссии».

Будинок Українського наукового товариства,
де 27 листопада 1918 року відбулося перше засідання
Української Академії наук

В. Вернадський назвав останню пропозицію М. Туган-Барановського абсолютно неприйнятною. Він вважав, що це «ставит верховную власть, комиссию и первый состав академиком в крайне трудное положение, лишая первую инициативы и создавая для комиссии и первых академиком возможности упреков в заинтересованности, ибо надо думать, что в числе лиц, рекомендованных комиссией, будут также

члени самої комісії». Резюмуючи свою промову, В. Вернадський сказав: «В законі достатньо вказати, що призначення робиться Верховною властю». Врешті-решт, саме за такі рішення і проголосувала комісія.

Ще одним полем для дискусій стала структура УАН. Як видатний природознавець, В. Вернадський вважав, що на сучасному етапі саме природничі науки будуть відігравати провідну роль. У своєму першому проекті він пропонував створити в Академії крім історично-філологічного, економічно-юридичного та фізично-математичного відділів ще й відділ прикладного природознавства. Але підтримав його лише С. Тимошенко. Інші члени комісії були прихильниками більш класичного підходу. Їхні погляди перемогли, і до УАН мало входити три відділи: історично-філологічних, соціальних та фізично-математичних наук, хоча в останньому мала бути кафедра прикладного природознавства.

Таким чином, члени комісії змогли порозумітися стосовно всіх принципових питань. Загалом вони провели 23 засідання, останнє з яких відбулося 17 вересня. Як бачимо, вони впоралися зі своєю почесною місією, і трохи більш ніж за два місяця змогли розробити всі необхідні для започаткування Академії документи, включно зі статутом. Далі справа була за урядом.

Не пізніше 12 жовтня М. Василенко надіслав від свого відомства до Ради міністрів велику пояснювальну записку до законопроекту про заснування Української Академії наук.

Зокрема, в ній він звертав увагу, що «викликає Академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого – необхідність швидко підняти виробливість та трудову міць українського народу та й використати в якнайвищій мірі природні виробливі сили України, в зв'язку з тим захитанням, яке внесла в наше життя всесвітня криза, що ми її переживаємо». В записці М. Василенко також дуже докладно розповів про особливості УАН, її структуру, функції та склад кожного відділу. Наприкінці він підкреслив: «Справа, для якої початок кладеться оцим законопроектом, не скороминувшого дня, але з нею зв'язується майбутня доля довгих поколінь».

14 листопада П. Скоропадський підписав Закон Української Держави «Про заснування Української Академії наук у м. Києві». До її складу увійшли три наведені вище відділи. Крім того, як пише Д. Дорошенко, «у віданні Академії мали бути такі установи: Національна Бібліотека, яка посідала свій осібний статут; Астрономічна Обсерваторія, Хімічна лабораторія, Фізичний інститут, Національний Зоологічний Музей, Ботанічний Сад, Національний Ботанічний Музей, Національний Геологічний Музей, Національний Мінералогічний Музей, Національний Астрономічний Музей, Інститут Експериментальної Зоології, Інститут Експериментальної Ботаніки, Фізично-Географічний Інститут, Біологічна Станція на Азовському морі. Інститут прикладної Хімії з Державною Аналітичною Лабораторією, Інститут при-

кладної Механіки, Інститут Фізики, Акліматизаційний Сад, Геодезичний Інститут, Інститут наукової експериментальної Медицини й Ветеринарії. Крім того, цілий ряд постійних комісій. Академія мала свою друкарню з словолитнею, літографією, цинкографією й фототипією».

У той же день Гетьман також видав наказ «Про призначення дійсних членів Української Академії наук». У ньому йшлося:

«Призначаються дійсними членами Української Академії наук:

а) По Відділі історично-філологічних наук:

1. Заслужений професор Харківського університету Дмитро Іванович Багалій.
2. Ординарний професор Українського київського державного університету Агафангел Юхимович Кримський.
3. Заслужений професор Київської духовної академії Микола Іванович Петров.

4. Професор Чернівецького університету д-р Степан Смаль-Стоцький;

б) По Відділі фізично-математичних наук:

1. Ординарний академік Російської Академії наук Володимир Іванович Вернадський.
2. Професор Київського політехнічного Інституту Степан Прокопович Тимошенко.
3. Професор Київського політехнічного Інституту Микола Феофанович Кащенко.

4. Заслужений ординарний професор Київського університету Св. Володимира Павло Аполлонович Тутковський;

в) По Відділі соціальних наук:

1. Ординарний професор Київського українського державного університету Михайло Іванович Туган-Барановський.

2. Професор Катеринославського університету Федір Васильович Тарановський.

3. Ординарний професор Київського політехнічного Інституту Володимир Андрієвич Косинський.

4. Член-секретар Комісії по розбору давніх актів Орест Іванович Левицький».

Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 166–167.

Під наказом стоїть також автограф міністра народної освіти та мистецтв Петра Стебницького, який обіймав цю посаду з 24 жовтня, адже М. Василенко пішов у відставку після того, як взяв участь у підписанні «записки десяти міністрів» про необхідність єднання України з найбільшовицькою Росією.

Ще до призначення академіків постало питання про обрання голови УАН. Д. Дорошенко у своїх мемуарах «Мої спомини про недавнє минуле» пише: «Кола, що ближче були зайняті справою організації Академії наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. М. Грушевський

категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана».

27 листопада питання про обрання очільника Академії було винесене на її перше засідання, яке почалося о шостій годині вечора у приміщенні Українського наукового товариства за адресою вулиця Велика Підвальна, 36 (нині Ярославів Вал). У цей час в Україні вирувало антигетьманське повстання, Київ уже був в облозі військ Директорії, бої точилися на околицях міста і за свідченням Євгена Чикаленка, яке він залишив у своєму щоденнику, саме 27 листопада «цілу ніч і цілий день [гриміла] страшенна канонада, аж шибки дзеленчать». Тому не дивно, що троє академіків – Д. Багалій, С. Смаль-Стоцький і Ф. Тарановський – не змогли доїхати до столиці. Крім того, захворів М. Петров, але він передав свій голос О. Левицькому, який головував на тому засіданні. Одноставно головою-президентом УАН було обрано В. Вернадського, а секретарем – А. Кримського.

30 листопада Гетьман затвердив В. Вернадського на цій посаді, М. Кащенко – головою відділу фізично-математичних наук, а М. Туган-Барановського – головою відділу соціальних наук. Д. Багалій дістався Києва лише 8 грудня, після чого його обрали головою історично-філологічного відділу. 10 грудня П. Скоропадський затвердив Д. Багалія на цій посаді. До зречення Гетьмана залишалось всього-на-всього чотири дні.

Агатангел Кримський

Таким чином, Українська Академія наук була створена у надзвичайно буремні часи, та попри все вистояла і продовжує успішно працювати вже понад 100 років.

Замах на міністра Бориса Бутенка і вбивство ексміністра Івана Стешенка

30 липня директор Української телеграфічної агенції Дмитро Донцов записав у своєму щоденнику: «Щось тривожне висить в повітрі. Страйк, замахі... посилена агітація московських прибічників і росіян на Україні, арешти, арешти!»

Літо 1918-го видалося не лише тривожним, але й сповненим гарячих новин. Україну накрило хвилею тероризму. Газетярі заледве встигали штампувати шоківі звістки. Вранці 29 липня у Пущі-Водиці під Києвом зловмисник намагався вбити міністра шляхів Бориса Бутенка. Наступної ночі в Полтаві двоє невідомих застрелили ексміністра освіти Івана Стешенка. А вже наступного дня у середмісті столиці російський терорист підірвав німецького головнокомандувача Германа фон Айхгорна і його ад'ютанта Вальтера фон Дресслера.

Дмитро Донцов

Борис Бутенко, виходець із дворянської родини з Херсонської губернії, колишній управляючий Подільською залізницею, був членом консервативної партії Українська народна громада, активним учасником підготовки гетьманського перевороту. За правління Павла Скоропадського з 2 травня до 14 листопада 1918 року працював міністром шляхів Української Держави. На цій посаді відзначився надзвичайно бурхливою українізаторською діяльністю, заснував курси української мови для підлеглих, рішуче боровся з проявами анархії та більшовицькими впливами. Жорсткими адміністративно-силовими заходами намагався придушити масовий страйк залізничників, який охопив країну в середині липня.

З іншого боку, поінформовані особи звинувачували Б. Бутенка в нещирості, кар'єризмі та схильності до сибаритства. Яскраве свідчення залишив генерал Борис Стеллецький: «С сигарой в зубах он любил кейфовать в спокойном кресле служебного своего кабинета, и если мало осведомленное лицо начинало задавать ему какие-либо служебные вопросы, то на его полном лице являлось такое мучительное выражение... [словно] Бутенко внезапно заболел».

Обставини замаху на Б. Бутенка детально розкриті в документах слідства, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 2207, опис 1, справа 713). Близько 10-ї ранку понеділка, 29

липня 1918 року міністр виїхав з дачі на роботу. В автомобілі крім нього перебували водій Самарський, шурина Олександр Москальов і масажистка Емма Бунко. Свідчення шурина слідчі зафіксували так: «Александр Москалев, сидевший на передней скамье, заметил злоумышленника в тот момент, когда министр крикнул шоферу: "Скорей, скорей!" Злоумышленник гнался за автомобилем, держа в правой вытянутой руке браунинг; свидетель видел, как злоумышленник обеими руками оттянул назад затвор браунинга, выбросил гильзу и снова направил браунинг на автомобиль. Выстрела, однако, не последовало. Шофер в это время успел дать полный ход, и злоумышленник отстал. Подле угла городской линии²⁵ Бутенко остановил автомобиль и передал Москалеву свой револьвер. Москалев вышел из автомобиля и пробежал по городской линии до угла Пушкинской улицы²⁶ в надежде встретить злоумышленника, но последнего не оказалось, и Москалев возвратился на дачу. Приметы злоумышленника Москалев описывает так же, как и предыдущие свидетели: высокого роста, лет 30, довольно длинные, торчащие темные усы, без бороды, одет в длинное непромокаемое пальто защитного цвета».

25 Нині вулиця Міська.

26 Нині вулиця Квітки Цісик.

Слідство оперативно встановило, що організатором замаху був залізничний страйковий комітет. Він «засудив до смерті» Б. Бутенка за те, що міністр прагнув ліквідувати

страйк.

Свідчення Емми Бунко (до речі, цікаво, що робила масажистка у міністра на дачі та в його машині?): «Свідетельница Бунко видела злоумышленника в тот момент, когда он просунул голову под крышку автомобиля. В руке его она видела револьвер. Бутенко отшатнулся к свидетельнице со словами: "Он хочет меня убить!" – и махнул рукой на злоумышленника. Свидетельница затем, оглянувшись назад, видела через окошко автомобиля, как тот же злоумышленник гнался за автомобилем, направив на него револьвер. Чтобы спасти Бутенко, она столкнула его с сиденья в кузов автомобиля. От испуга она не разглядела ни примет злоумышленника, ни его одежды и опознать его не может».

На роботу того дня Б. Бутенко все-таки потрапив. Увечері в гетьманському палаці відбулося засідання уряду, на якому прем'єр-міністр Федір Лизогуб повідомив про замах і патетично заявив: «Все старания преступников, направленные против членов правительства напрасны, потому что у пана Гетмана найдется достаточно верных сынов Украины, готовых служить родине несмотря ни на какие опасности». Міністри підтримали його і постановили: «Приветствовать Б. А. Бутенко по случаю счастливого избавления от опасности».

Підозрювану особу дуже скоро затримали. Вже 1 серпня кийвська газета «Відродження» повідомила: «З наказу міністра юстиції слідство в справі замаху на міністра шляхів

п. Бутенка передано слідчому по важніших справах. Затриманого в лісі невідомого чоловіка буде показано багатьом свідкам, чи хто не пізнає». За даними професора Руслана Пирога, виконавцем замаху виявився один з військовиків добровільного залізничного полку, створеного в період Центральної Ради. За твердженням історика Віталія Скальського, це був козак Залізничного куреня на ім'я Євдоким Дзюбенко.

Зовсім інакше про цю подію змальовували за радянських часів. Більшовицька пропаганда взагалі прагнула якнайменше писати про діячів «української контрреволюції», а якщо вже їй доводилося це робити, то їх намагалися зображати у гротескно-негативних тонах. Наприклад, 1925 року Б. Дашкевич (С. Ніколаєв) у роботі «Железнодорожники в период австро-германской оккупации Украины. 1918 г.» так змалював обставини замаху: «Для того, чтобы еще более охарактеризовать чрезвычайно красочную личность Министра Шляхів Бутенко, следует остановиться на незначительном инциденте, который сделал его чуть ли не героем в глазах украинских патриотов. В дачной местности под Киевом, так называемой "Пуще-Водице", к министерскому автомобилю, в котором помещался пан Бутенко, во время его остановки подбежал один железнодорожник, вероятно, попавший под начавшиеся репрессии со стороны железнодорожной администрации и дал пощечину "просвещенному министру". Чтобы выйти из неловкого положения Бутен-

ко разыграв роль жертвы революційно-терористического покушения. Желтая правительственная пресса была переполнена статьями, восхвалявшими неустрасимость Министра Шляхів и подлую трусость наемного убийцы, бесследно скрывшегося в лесу. Газеты требовали репрессий по отношению ко всем изменникам "Украинской державы", тщательного расследования происшедшего покушения и учреждения особой государственной охраны личности величайшего патриота, каким отныне стал Министр Шляхів пан Бутенко».

На жаль, інших відомостей про замах на Б. Бутенка наразі бракує. Чим завершилося слідство? Чи було когось засуджено і до якого покарання? Ці питання досі чекають на свого дослідника.

Менше, ніж за добу після подій в Пущі-Водиці, сталася трагедія в Полтаві. Там було вбито відомого українського громадсько-політичного й культурного діяча Івана Стешенка.

Іван Стешенко

І. Стешенко брав активну участь в українському русі з кінця ХІХ століття. Був одружений з третьою донькою видатного письменника Михайла Старицького – Оксаною. Став членом української студентської громади, Української соціал-демократичної робітничої партії, Товариства українських поступовців, Історичного товариства імені Нестора-Літописця, заступником голови Українського наукового товариства, засновником і головою Товариства

шкільної освіти. 1917 року І. Стешенко – один із засновників і активний діяч Української Центральної Ради. Від червня 1917 до січня 1918 років – генеральний секретар освіти, тобто, фактично, перший в історії міністр освіти України. Після відставки кабінету Володимира Винниченка і до своєї загибелі працював генеральним комісаром (інспектором) народної освіти в тому ж міністерстві.

Влітку 1918 року І. Стешенко взяв відпустку, аби підготуватися до професорської діяльності у новозаснованому Кам'янець-Подільському університеті. 29 липня разом із 14-річним сином Ярославом він виїхав поїздом із Києва до Полтави в гості до старенької матері та сестер. Подальшу трагедію детально описав полтавський кореспондент газети «Відродження» С. Понурий (можливо, псевдонім) у випуску за 10 серпня:

«І. М. Стешенко прибув з Київа валкою коло півночі з 29 на 30 липня.

Не знайшовши візника (це річ у Полтаві звичайна) він лишив свої речі на вокзалі і разом зі своїм сином (юнак 15 літ) рушив пішки у місто.

З вокзала "Полтава-Город" до міста треба йти довгою й широкою Куракинською вулицею²⁷, по середині котрої насаджено дерева, а з одного боку (яким власне й ішов він) вуличка та переулки сполучають вулицю з досить великою Павленською площею.

27 Нині вулиця Соборності.

Коли вони наблизилися до одного з тих проулків, то звідти вискочило двоє озброєних, що гукнули "Руки вверх!", а разом з тим розлігся вистріл.

З несподіванки син Стешенка упав в картоплю, що росте побіч тротуара, а далі розляглося ще два вистріли, і кулею поцілено І. М. над праву брів.

Кулька пройшла голову наскрізь, розтрощивши потиличну кість. Коли І. М. упав, то злодії нахилилися над ним, але не взявши нічого, втікли. Гроші, папери, револьвер, добрий золотий годинник лишилися при ньому. Коли на вистріли надбігла варта, а далі й викликані з вокзалу сином небіжчика німецькі солдати, то злочинці десь вже зникли, й затримати їх не спромоглися.

І. М. непритомного одвезено до лікарні "Богоугодного заведення", де він не приходячи до притомности й упокоївся коло 11-ї години ранку 30 липня».

Полтавський губернський комісар народної освіти Віктор Андрієвський, який дуже добре знав І. Стешенка, присвятив його вбивству цілий розділ у своїх спогадах «З минулого» (Берлін, 1923). Зокрема, він переповів таку розмову зі співробітниками моргу:

«— Дуже сильний був чоловік – привезли до лічниці з кулею в голові. Везли не менше, як пів години, бо сеж не близький світ, і ще мучився мабуть години дві, поки Богові душу віддав!

– Свідомий був?

– Де там – хібаж можна з такою тяжкою раною бути свідомим? Успів тільки промовити своє ім'я: "Звуся Іван Стешенко" ... і стратив притомність.

– Колиж його привезли?

– Десь по першій у ночі. Ішов собі чоловік зі стації, а якийсь розбишака перестрів його на тротуарі, приставив револьвер до лоба... Раз тільки й стрілив, та знав, як і куди стріляти...

– А убійника зловлено?

– Не знаю, здається, що втік. Поки поліцію докликалися, щоб раненого перевезти!.. Хібаж Ви не знаєте, як у нас?»

Про політичний, а не кримінальний характер убивства свідчило те, що при небіжчикові залишилися всі цінні речі – золотий годинник, 700 карбованців і навіть револьвер. Сучасники майже не сумнівалися: таємничими вбивцями І. Стешенка є або більшовики, або російські націоналісти (за старою звичкою їх називали «чорносотенцями»). Тому вже під час велелюдного прощання в Полтаві лунали заклики до «крівавої помсти Москвинам».

Однак суспільний резонанс і замаху на Б. Бутенка, і вбивства І. Стешенка був заглушений терактом російських лівих есерів проти генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна. Вірогідно через цей теракт слідчі не надто активно займалися «другою», з їх точки зору, справою І. Стешенка. Принаймні вищезгаданий В. Андрієвський нарікав: «Крім кількох статей пам'яті небіжчика в українських газетах майбутній істо-

рик не знайде для неї ніякого матеріалу більше... Так цілий той злочин і доси остався покритий таємничою пеленою невідомости... Слідство про убійство Айхгорна було переведено за один день німецькою владою. Злочинців зловлено і негайно покарано. Але Айхгорн був Німцем, а хіба Українець у "своїй" державі міг тоді сподіватися на оборону своїх громадянських і звичайних людських прав в такій мірі, як наші "союзники»?".

3 серпня труну з тілом І. Стешенка поїздом привезли до Києва і поставили у Володимирському соборі. Наступного дня після відспівування ексміністра поховали на Байковому кладовищі поруч із могилою Миколи Лисенка. Похорон перетворився на багатотисячну українську процесію. Зібрався весь цвіт української інтелігенції Києва – родина Грушевських, Олександр Олесь (Кандиба), Людмила Старицька-Черняхівська, Володимир Самійленко, Сергій Єфремов, Марія Грінченко, Дмитро Антонович, Кирило Стеценко, Олександр Мурашко та багато інших. Уряд Української Держави за пропозицією міністра освіти Миколи Василенка покрив видатки на похорон з бюджету, виділивши 5000 карбованців.

Минуло п'ять років. 20 грудня 1923-го Сергій Єфремов після розмови з полтавським діячем Костянтином Товкачем записав у щоденнику: «Дізнався од Костя Івановича страшні подробиці про вбивство Стешенка. Засудила його на смерть большевицька організація Зіньківського повіту; засуд вико-

нав один з членів тієї організації. Звуть його – Башловка. Чому саме засуд упав на Стешенка – не зрозуміти. Башловка сам розказував Костеві Івановичу. Коли б це я не від Костя Івановича чув – я б не повірив: така це без краю безглузда, божевільна якась історія. А втім – чи ж божевілля у всяких формах і проявах у нас взагалі бракувало?»

Більшовицька влада навіть не приховувала своєї причетності до злочину. Нарком держбезпеки УРСР Павло Мешик у 1941 році писав: «Стешенко... убит красными войсками в 1918 году». Комуністи «подбали» і про родину загиблого. Син Ярослав, свідок убивства батька, 1939 року загинув на Колімі, вдова Оксана Михайлівна у 1942-му померла в одному з концтаборів Казахстану. Вижила тільки донька Ірина.

Родина Стешенків мешкала у Києві по вулиці Столипінській, 31, квартира 18. В історичній літературі трапляється твердження, що після трагічної загибелі ексміністра вулицю перейменували на Івана Стешенка. Однак документального підтвердження авторові знайти не вдалося. Коли в березні 1919 року більшовицька влада перейменовувала вулицю на честь терориста Григорія Гершуні, в якості попередньої назви вказувалася саме Столипінська. В наш час це вулиця Олеся Гончара.

Тільки нещодавно, в лютому 2016 року на мапі Києва з'явилася вулиця Сім'ї Стешенків. Знаходиться вона поблизу станції швидкісного трамвая «Сім'ї Сосніних» і раніше називалася на честь генерала Тимофія Строкача – нарко-

ма внутрішніх справ УРСР. Життя розпорядилося так, що І. Стешенко і головний український енкаведист Т. Строкач поховані на Байковому цвинтарі недалеко один від одного.

Вбивство генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна

30 липня 1918 року у середмісті Києва стався найбільш резонансний теракт доби Української революції. Російський лівий есер Борис Донський убив головнокомандувача німецьких військ в Україні Германа фон Айхгорна.

З точки зору лівих есерів, німецький командувач був «головним катом, душителем селянства і революції на Україні, прибічником буржуазії», а П. Скоропадський – його маріонеткою. Для вбивства Г. Айхгорна бойова організація партії відрядила з Москви групу терористів. Вони сподівалися, що така гучна акція неодмінно приверне увагу і спонукатиме як українських, так і німецьких селян і робітників до боротьби з «експлуататорськими класами».

Фактичним організатором вбивства виступала Ірина Каховська – правнучата племінниця відомого декабриста Петра Каховського. 24-літній балтійський матрос родом з Рязанщини Борис Донський зголосився бути виконавцем – кинути вибухівку і за потреби пожертвувати собою. Змовники швидко знайшли мову з українськими однопартійцями, які готували замах на Павла Скоропадського.

Герман фон Айхгорн

Для 70-літнього генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна, ветерана австрійсько-пруської, французько-пруської і Першої світової воєн, служба в Україні була почесним призначенням, після чого логічним кроком мала стати відставка і спокійне доживання віку в родинному колі й пошані. За спогадами сучасників, реально всіма справами займався його начальник штабу генерал-лейтенант Вільгельм Грьонер. Але В. Грьонер завжди залишався «в тіні», а про Г. Айхгорна було добре відомо загалу.

Терористи витратили кілька тижнів на підготовку замаху. Шляхом спостережень вони з'ясували, що Г. Айхгорн мешкає у «садибі Уварових» (відомій також, як «будинок Попова») за адресою вулиця Катерининська, 16. У наші часи ця вулиця має назву Липська, а в будинку розташований Український інститут національної пам'яті та низка інших установ і організацій. Щоденно приблизно о 13-й годині фельдмаршал у супроводі лише свого ад'ютанта, гауптмана Вальтера фон Дресслера, йшов вулицею Катерининською до німецького штабу (будинок № 9) або з нього. Кращого моменту для виконання замаху годі було й шукати.

Борис Донський

30 липня Борис Донський прийшов на Катерининську вулицю. Того дня головнокомандувач затримався. Ближче до 14-ї години він з ад'ютантом вийшов зі штабу і направився до свого будинку, щоб пообідати. На розі Катерининської і Липського провулку обидва зупинилися, ведучи розмову. І в цей момент Б. Донський, який стояв посеред вулиці, витягнув з кишені плаща термос із вибухівкою і пожбурих його з відстані в якихось 20 метрів. Пролунав сильний вибух. Г. Айхгорн отримав смертельне поранення у стегно, у його

ад'ютанта була відірвана одна нога і сильно пошкоджена інша.

Тим часом Павло Скоропадський всього у 200–300 метрах звідти прогулювався у садку гетьманського палацу по вулиці Інститутській. Почувши вибух, він негайно прибув на місце подій. Ось його враження: «Мы застали действительно тяжелую картину, фельдмаршала перевязывали и укладывали на носилки, рядом с ним лежал на других носилках его адъютант Дресслер, с оторванными ногами, последний, не было сомнения, умирал. Я подошел к фельдмаршалу, он меня узнал, я пожал ему руку, мне было чрезвычайно жаль этого почтенного старика».

Борис Донський спробував утекти. Катерининською вулицею у бік Єлизаветинської (нині Пилипа Орлика) їхав екіпаж візника Єфрема Бичка. Терорист застрибнув до нього, але кінь раптово зупинився. Тоді Б. Донський вискочив на бруківку і кинувся тікати, але його швидко наздогнали й схопили німецькі солдати.

Г. Айхгорна і В. Дресслера доставили до Кауфманського військового шпиталю на вулиці Лютеранській – біля євангелічної кірхи Святої Катерини. Попри всі заходи лікарів, обидва померли того ж вечора.

Вбивство німецького головнокомандувача справило на багатьох шокове враження. Наступного дня новина опинилася на перших шпальтах усіх київських газет. Тижневик «Юг» у заголовку статті розпачливо запитував: «За що?»

Гетьманський уряд поквапився максимально відмежуватися від терористів. Павло Скоропадський звернувся з грамотою до українського народу і надіслав німецькому імператору Вільгельму II телеграму, в якій висловлював «почуття глибокого обурення з приводу підступного замаху» і запевняв, що «вдячний німецькій державі український народ... шанує генерал-фельдмаршала Айхгорна як найшляхетнішого захисника своєї відроджуваної державності». Аби уникнути будь-яких дипломатичних ускладнень, офіційний Київ відправив до Берліна генерального хорунжого Костянтина Середіна і поручика Ярошенка як своїх представників на церемонію поховання Г. Айхгорна. Цей розрахунок виправдав себе.

Газета «Киевская Мысль» від 15 серпня 1918 року опублікувала повідомлення Української телеграфічної агенції про подорож К. Середіна, складене зі слів самого генерала. Екстрений потяг із трунами Г. Айхгорна та убитого разом із ним ад'ютанта В. Дресслера їхав від Києва через Сарни, Ковель, Брест-Литовськ, Варшаву, Олександрово до столиці Німецької імперії, де його зустріли з великими почестями. У стінах протестантської церкви імператриці Августи (інші назви – церква «Інвалідів», церква «Милості») у надзвичайно урочистій обстановці за участі великої кількості людей – розрахована на понад 1500 місць церква була переповнена – відбулася заупокійна служба. К. Середін поклав від Гетьмана срібний вінок з написом «Великому другові

України» та вінок із живих квітів, посол Української Держави у Німеччині барон Федір Штейнгель – вінок від посольства з написом «Великому синові Німеччини й другові України». Під час служби українські представники перебували на почесному місці поруч із представником німецького імператора Вільгельма II генерал-ад'ютантом фон Льовенфельдом; до К. Середіна був прикомандирований співробітник відділу України військового міністерства Пруссії гауптман Швайцер-Гагенбрух. Після відспівування Г. Айхгорна поховали на кладовищі Інвалідів, поруч із відомим військовим стратегом Альфредом фон Шліффеном, де їхні могили можна побачити й нині.

Костянтин Середін

По завершенні поховальної церемонії К. Середін представився удові та двом синам загиблого. Як повідомляла «Киевская Мысль», вони «просили генерального хорунжего передать пану гетману благодарность за внимание к памяти дорогого им мужа и отца. Генеральный хорунжий Середин, как представитель пана гетмана, пользовался во время пребывания своего в Берлине исключительным вниманием со стороны германского правительства. Военное министерство

устроило в честь генерального хорунжего Середина парадний обід, на котрому присутствовали начальники всіх головних відділів військового міністерства. Все видніе представителі германського правителства, котрому генеральний хорунжий Середин представлявся і котрому он от лица пана гетьмана виражал соболезнование по поводу кончини генерал-фельдмаршала фон-Эйхгорна, підчеркивали, что они ни на одну минуту не считали и не считают український народ виновним в совершившемся злодейском преступлении. При этом, представителі германського правителства підтвердили свої тепліе дружескіе отношения к молодой української державе и ее главе пану гетьману». Цікаве свідчення залишив начальник штабу Гетьмана П. Скоропадського Борис Стеллецький: «Говорят, что в Берлине публика с большим любопытством смотрела на Середина в его украинском наряде и эта посылка представителя нового государства сильно подняла престиж Скоропадского в глазах Германского Правительства».

Смерть Г. Айхгорна, цілком можливо, врятувала життя П. Скоропадському: заходи безпеки були радикально посилені, і есерам не вдалося здійснити ще один теракт. Але за гіркою іронією долі, останній український Гетьман таки не уникнув смерті від вибухівки. 26 квітня 1945 року у Баварії він помер від травм, отриманих під час бомбардування американською авіацією.

Лівосерівська акція навряд чи досягла своєї далекосяж-

ної мети. На місце загиблого головнокомандувача одразу прислали нового – генерал-oberста (генерал-полковника) Гюнтера фон Кірхбаха. Три місяці по тому у Німеччині спалахнула революція, але причиною її було аж ніяк не вбивство 70-літнього фельдмаршала, а поразка країни у Першій світовій війні. У свою чергу, поразка і революція у Німеччині призвели до падіння гетьманського режиму, відновлення УНР і нової більшовицької агресії проти України.

Теракт, задуманий як вбивство самого лише німецького воєначальника, насправді потягнув за собою щонайменше шість смертей.

Окрім Г. Айхгорна і його ад'ютанта В. Дресслера, він коштував життя і Борисові Донському, якого 10 серпня стратили на Лук'янівській площі Києва. Коли на початку 1919 року Київ захопили більшовики, вони засудили і стратили вже тих, хто був безпосередньо причетний до катувань і смерті Б. Донського – тюремного наглядача Боровчука і ката Линника. Абсолютно невинною жертвою став візник Єфрем Бичок, який волею випадку опинився «не в той час і не в тому місці». Заарештований як буцімто спільник Б. Донського, він не витримав допитів і покінчив з собою у тюремній камері. Але про такі наслідки своїх дій терористи зазвичай воліють не думати...

Пам'ять про найбільш резонансний теракт доби Української революції певний час зберігалася у топоніміці Києва. За радянської влади з 1919 по 1944 роки Липський провулок

мав назву «вулиця Бориса Донського». А під час німецької окупації головна вулиця міста – Хрещатик – у 1942–1943 роках називалася «Айхгорнштрассе» (Eichhorn Straße).

Налагодження стратегічного партнерства між Українською Державою... та Всевеликим Військом Донським

7 серпня у гетьманському палаці в Києві було підписано попередній договір між Україною і козацьким Доном.

Навесні 1918 року донське козацтво зі зброєю в руках повстало проти більшовицького режиму. Вже у травні, звільнивши свою столицю – місто Новочеркаськ, – козаки обрали Військовим Отаманом генерала Петра Краснова. Той проголосив Дон самостійною демократичною республікою під офіційною назвою Всевелике Військо Донське. Козаки негайно звернулися по допомогу до сусідньої України та до німецьких військ, які контролювали території аж до нижньої течії Дону.

Слід визнати, що в той момент донцям неймовірно пощастило. Адже при владі в Україні була вже не соціалістична Центральна Рада, а Гетьман Павло Скоропадський. Як колишній царський генерал, він зі співчуттям поставився до боротьби донців проти більшовиків і вирішив надати їм всебічну підтримку. На рівні ж особистих взаємин, П. Краснов був його давнім хорошим знайомим.

Одним із ключових чинників українсько-донського зближення у 1918 році була присутність військового контингенту країн Четверного союзу на території України і Війська Донського. Позиція Німецької імперії як лідера і найпотужнішого учасника цього союзу виявилася насамперед у тиску на гетьманський уряд у питанні встановлення українсько-донського кордону, а також у певному сприянні військовим поставкам з України на Дон. Зі свого боку, політичне керівництво Всевеликого Війська Донського намагалося використати союзницькі відносини з Українською Державою як трамплін до дипломатичного визнання і широкої підтримки з боку Німеччини. Однак ні Німеччина, ні в подальшому країни Антанти офіційно так і не визнали козацький Дон незалежною від Росії («червоної» або «білої») державою.

Втім, налагодження відносин між Україною і Доном здається швидким і безпроблемним лише на перший погляд. Переговорний процес Києва і Новочеркаська вирізнявся напруженістю, часом навіть конфліктністю, і розтягся майже на три місяці. Як писав міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко: «Розуміється, нам цікавіше було мати своїм сусідом на південному сході самостійну Донську Республіку, ніж якусь частину майбутньої "єдиної" Росії. А покищо дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини... З другого боку треба було, щоб і Дон визнав себе не якоюсь

тимчасовою державною організацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова. Тому то наше правительство й звернулось до донського... домагаючись яснішого означення його державної самостійности».

Гетьманський уряд унікав створення дипломатичного представництва до визнання незалежності Всевеликого Війська Донського у серпні 1918 року. Після цього на Дон було відправлене надзвичайне представництво Максима Славинського, яке протягом вересня 1918-го виконувало функції посольства. Водночас, власне посольство, призначене в листопаді на чолі з генеральним хорунжим Костянтином Середіним, не змогло дістатися місця призначення через розгортання бойових дій (антигетьманського повстання в Україні). Тому єдиним постійним дипломатичним представництвом, що повністю відповідало своїм назві та призначенню, з серпня 1918 року було консульське агентство І розряду у Новочеркаську під керівництвом Володимира Міщенка, покликане дбати про інтереси українців у Всевеликому Війську Донському. Після приходу Директорії до влади воно втратило зв'язок з українським урядом і зрештою наприкінці липня 1919 року було ліквідоване за рішенням офіційного Новочеркаська. Колишній консульський агент В. Міщенко перейшов на службу до відомства внутрішніх справ козацького Дону.

За час існування Гетьманату П. Скоропадського Військо Донське направило до України посольства Володимира

Сидоріна (травень 1918 року), Михайла Свечина й Олександра Черячукіна (травень – червень 1918 року; від червня 1918-го до початку 1919-го очолював О. Черячукін). Обговорювалося також питання створення донського консульства в Одесі. Характерною ознакою донських посольств цього періоду був авторитетний склад (генерали, міністри, високі посадовці), що свідчить про пріоритетність українського напрямку у зовнішній політиці Новочеркаська.

Донський посол Олександр
Черячукін (у центрі)
на прийомі
у Павла Скоропадського.
Ліворуч від посла в 1-му
ряду — військовий міністр
Української Держави
Олександр Рогоза

Найбільш результативною стала діяльність посольства генерала О. Черячукіна. Наприкінці серпня після обопільно-

го визнання незалежності й суверенітету двох держав воно отримало найвищий дипломатичний статус – повноважного посольства (Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського на Україні).

О. Черячукін зі своїми співробітниками досяг налагодження комунікацій, військової, торговельної, економічної співпраці. Запорукою цих здобутків стало й те, що донські дипломати вибудували контакти із дипломатичними представництвами Центральних держав в Україні та німецьким військовим командуванням. На особистому рівні Гетьмана П. Скоропадського, Військового Отамана П. Краснова, послів М. Свечина й О. Черячукіна пов'язували близькі відносини, що сприяло плідності й конструктивності двосторонніх переговорів.

Найбільш проблемним місцем українсько-донських перемовин стало визначення міждержавного кордону. Зрештою, справа вирішилася після активного втручання німецької дипломатії, яка не бажала «зайвих ускладнень» в регіоні.

7 серпня 1918 року представники України і Дону підписали в Києві «Попередню угоду» (рос. «Предварительное соглашение»). Церемонія відбулася в резиденції Скоропадського – колишньому генерал-губернаторському палаці. Від цієї історичної споруди не лишилося й сліду: її підірвала польська армія, відступаючи з міста в червні 1920-го.

Договір складався з 10 статей. Сторони визнали незалежність і суверенітет одна одної, зобов'язалися не уклада-

ти угод з іншими державами або збройними організаціями, що могли зашкодити одна одній. На Дону забезпечувалися права українського населення на мову, школу і культуру нарівні з усіма іншими громадянами. Ті ж права отримували в Україні донські уродженці. Три з десяти статей договору були присвячені економічним і торговельним відносинам. Сторони зобов'язувалися у найкоротший термін укласти окремі угоди про вільний транзит, товарообмін, митні й фінансові взаємини, залізничну і поштово-телеграфну конвенції, а також про створення спільних комісій з регулювання питань, що стосуються Донецького басейну

Українсько-донський кордон встановлювався за адміністративною межею, яка існувала в Російській імперії між Катеринославською, Харківською губерніями та Областю Війська Донського (за винятком невеликої території на схід від Маріуполя, яку віддавали Україні). Таким чином, Україна утверджувала за собою Маріуполь, Юзівку (Донецьк), Ясинувату, Бахмут, Дебальцеве, Родакове, Слов'яносербськ і Луганськ, а Всевелике Військо Донське – Ростов-на-Дону, Азов, Таганрог, станицю Новомиколаївську (зараз Новоазовськ), Амвросіївку, Ровеньки і станицю Луганську.

Складність ситуації полягала в тому, що до 1887 року Ростовський повіт і Таганрозьке градоначальство належали до Катеринославської губернії, яка тепер стала частиною Української Держави. До того ж, за переписом 1897 року україномовне населення в Таганрозькому окрузі ста-

новило 61,7 %. В результаті опозиція звинуватила П. Скоропадського, що той віддав донцям українські землі. 30 серпня Український національний союз ухвалив «Резолюцію у справі Донщини», в якій зазначалося: «Три округи: Ростовська, Таганрогська і Донецька, залюднені майже цілком українським населенням, відділюються мимо волі населення від України і віддаються під владу донського уряду, що позбавляє повних політичних прав українське населення, в кількості більше як півтора мільйона людей... Український Національний Союз рішуче вимагає, щоби при складанні остаточної згоди з Донщиною твердо захищалися права українського народу і не було допущено його поневолення та безправности».

Співробітники Гетьмана з цим не погоджувалися. Посол у Болгарії Олександр Шульгин вважав: «Комбінація з Доном непогана... Краще мати доброго сусіда, ніж лишній шматок землі». А майбутній головний ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов переконував: «Мати в Донщині приятеля є найпершою і найважнішою задачею нашої східної політики. За ціну сього приятельства могла б Україна зрезігнувати з Українських національних окраїн Донщини». Аби забезпечити якийсь компроміс, автори «Попередньої угоди» застовпили за «донськими» українцями політичні права нарівні з козаками, а також права у царині мови, освіти й культури. Те саме отримали й донці в Україні.

Оригінальний примірник договору наразі зберігається

в Державному архіві Російської Федерації в Москві. На ньому стоять підписи: прем'єр-міністра України Федора Лизогуба, керуючого міністерством закордонних справ Дмитра Дорошенка, голови української делегації на переговорах із більшовицькою Росією Сергія Шелухіна, заступника міністра торгівлі і промисловості Володимира Ауербаха, донського посла в Україні Олександра Черячукіна і донського міністра торгівлі і промисловості Володимира Лебедева.

У спогадах В. Ауербаха є згадка, як С. Шелухін, підписуючи договір, вирішив покепкувати з росіян через їхню пристрасть до величавих висловів: «Я всегда недоумевал, почему нестреляющая пушка зовется великороссами "царь-пушкой" и незвонящий колокол "царем-колоколом"? Может быть, это потому же, что Украина зовется просто Украиной, а маленькое Войско Донское – "Всевеликим"?»

Разом із «Попередньою угодою» було укладено «Додаткову секретну угоду». Український уряд зобов'язувався якнайшвидше відвантажити Дону озброєння та предмети військового й санітарного спорядження у розрахунок на три армійські корпуси. Поставки мали відбуватися з того майна, яке залишається понад кількість, необхідну для укомплектування української армії.

Договір тримали в таємниці, бо за його умовами Україна озброювала Донську армію. Та воювала проти більшовицької Росії, з якою Україна перебувала у стані перемир'я. Однак гетьманські урядовці усвідомлювали, що ймовірність по-

новлення більшовицько-українського конфлікту є вкрай високою. Діяв класичний принцип: «Ворог мого ворога – мій друг».

До наших днів збереглися цілих два оригінальні примірники цього засекреченого документу – один у Києві, другий у Москві. Варто відзначити розбіжності у складі його підписантів. Якщо на примірнику із Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 3766, опис 1, справа 126) стоять автографи Федора Лизогуба, Олександра Черячукіна, Дмитра Дорошенка і Сергія Шелухіна, то на примірнику із Державного архіву Російської Федерації (фонд Р-6087, опис 1, справа 12) замість Сергія Шелухіна розписався Володимир Ауербах. Пояснення цієї обставини знаходимо у споминах В. Ауербаха: «Церемонія підписання походила во дворце гетмана – в его личной Канцелярии, – где одновременно был подписан секретный военный договор. Ген. Черячукин торопился к поезду, почему окончательная считка и подписание договоров производились наспех. В этой суматохе я по оплошности подписал военный договор... спохватившись, хотел было вычеркнуть мою подпись, но делегаты обеих сторон, охраняя внешний вид документа, просили этого не делать».

Завдяки укладенню «Додаткової секретної угоди», Всевелике Військо Донське до грудня 1918 року отримало від Української Держави:

– 50 гармат калібру 76,2 мм;

- 19 гаубиць калібру 152 мм і 122 мм;
- 424 736 снарядів різного калібру;
- 105 кулеметів;
- 35 180 гвинтівок;
- 66 825 500 набоїв;
- 45 літаків із запчастинами;
- 2000 авіабомб;
- 450 велосипедів;
- 3000 верст кабелю;
- 2000 телефонних апаратів;
- 24 000 шинелей;
- 2 обладнані санітарні потяги;
- інше військове майно і спорядження.

Донці визнавали: поставки з України задовольняли потреби їхньої армії на 40 %, тоді як промисловість Дону – лише на 20 %. Переважну більшість озброєння і військового спорядження Україна віддала безкоштовно, хоча їхня вартість обчислювалася десятками мільйонів карбованців. Не даремно П. Скоропадський в одному з листів до П. Краснова писав щодо «Попередньої» і «Додаткової секретної» угод так: «Я уверен, что Правительство Всевеликого Войска Донского и все славное Донское казачество оценит по достоинству ту готовность, с которой Украинский народ пошел навстречу этому соглашению во имя установления прочных и дружественных взаимоотношений между Всевеликим Доном и Украиной».

Варто відзначити й особисту позицію посла Всевеликого Війська Донського генерала О. Черячукіна стосовно української державності. Він хоча й вважав донців «вірними слугами й синами Росії», та все ж був насамперед донським патріотом і прихильником якнайширшої автономізації козацьких областей, а разом із ними й України. О. Черячукін також був завзятим антикомуністом, тому заради знищення більшовизму вважав усі засоби хорошими. Пропрацювавши в Україні близько восьми місяців (із травня 1918 до січня 1919 років) він усвідомив, що українська національна ідея має міцне підґрунтя. В одному з листів до Військового Отамана П. Краснова генерал писав: «Я держусь здесь политики дружбы Украины, хотя и самостийной, с Доном и громко заявляю, что Дон не посягнет на самостийность Украины, раз она будет не большевистская, и Донцы дружно будут помогать Украинцам в борьбе с большевизмом. Я уже доносил, что самостийное течение здесь сильное, что с ним нужно считаться, и раздражать упрямых хохлов "Единой, неделимой" теперь не следует. Дело русских здесь покамест проиграно. Лучше их самостийность, нежели общая большевистская страна, танцующая по дудке совдепов из Москвы... Сохранить дружбу с Украиной я нахожу для нас полезной... Только щирая самостийность, боязнь, что совдепская Московия поглотит Украину, может спасти все дело, а посему я полагаю, что самостийность на Украине не только нельзя заглушать, но наоборот поощрять и поддерживать, тогда

Україна буде нам дружна і полезна».

Після підписання договору від 7 серпня 1918 року Київ і Новочеркаськ почали виходити на рівень стратегічного партнерства. Однак слід наголосити, що сторони уклали тільки попередній договір, який набирає сили з дня підписання. Передбачалося, що згодом його замінить детальніший, ратифікований урядами обох держав документ. Вже наприкінці серпня донський уряд представив проект договору з Українською Державою у 12-ти пунктах. Висновки стосовно документу доручили зробити українській делегації на переговорах із РСФРР. 31 серпня її голова Сергій Шелухін заявив, що «цей проект дуже не вигідний для України і вимагає детального перегляду у всіх частинах. Особливо звертає на себе увагу позбавлення Українців права надбання і володіння нерухомістю в Республіці Всевеликого війська Донського; установлення безмитного ввозу товарів; контроль над транзитом». Тож до підписання остаточного договору справа так і не дійшла.

Зате сторони встигли укласти цілу низку угод економічно-господарського характеру. Першим договором у цьому переліку стала «Тимчасова угода про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського» від 31 серпня. Документ встановив порядок експлуатації тієї частини Запорізької (колишньої Катерининської) залізниці, яка перебувала на території Донецького, Черкаського, Таганрозького й Ростовського округів

Всевеликого Війська Донського – протяжністю 1243 версти. Вона залишилася під орудою управління залізниці у Катеринославі. Натомість у Таганрозі встановили особливе залізничне управління (відділ), службовці якого призначалися й замінювалися за домовленістю між українським і донським відомствами шляхів. Останнє мало видавати розпорядження керівничому Запорізької залізниці, які стосувалися експлуатації у межах ВВД, а керівничий – надавати вказівки «про напрямок адміністративної і технічної діяльності» Таганрозькому відділу.

2–5 вересня підписано «Тимчасову умову про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою». Згідно з нею, для здійснення перевезень застосовувалися норми дореволюційного загального статуту російських залізниць. Грошові розрахунки за перевезення пасажирів, багажу і вантажів здійснювалися Україною через державний банк у Києві, а Доном – через державний банк у Ростові. Дозволявся безкоштовний проїзд службовців, майстрів і робітників залізниць з їхнім майном.

7 вересня укладено «Тимчасову умову про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави». Поява документу зумовлювалася тим, що внаслідок відступу більшовиків навесні 1918 року частина рухомого складу українських залізниць опинилася на території Дону, а донських – в Україні. Обмін вагонами

мав здійснюватися на станціях Міллерове, Зверєво і Лиха.

Від Української Держави всі три договори підписав тимчасово виконуючий обов'язки товариша міністра шляхів А. Лукашевич, від Дону – директор департаменту торгівлі і мореплавства відділу торгівлі і промисловості Ю. Зілов і директор експлуатаційного департаменту відділу шляхів І. Вознесенський. Документи набирали чинності із дня підписання. Термін дії встановлювався до 31 грудня 1918 року. За місяць до цієї дати сторони мали або продовжити термін, або скасувати угоди, або замінити їх новими. Якби за формажорних обставин цього не відбулося, угоди діяли надалі, але не довше, ніж до 31 січня 1919 року. Крім того, уряди обох держав повинні були їх затвердити.

18 вересня 1918 року в Києві було укладено «Договір про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну». Свої автографи під документом поставили уповноважені українського уряду В. Ауєрбах і А. Лукашевич, донського – Ю. Зілов і І. Вознесенський. Згідно з договором, уряди зобов'язувалися у найкоротший термін призначити постійну Доно-Українську комісію у справах донецького палива, яка мала складатися з трьох українців, трьох донців і двох представників від ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Комісія мала перебувати на території Української Держави, у Харкові. Як писав міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко: «Погоджуючись на те, що промисловий Таганрозький район залишав-

ся за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промисловому органу в Харкові. Донці мусіли на це погодитись, бо заводи й копальні донські так тісно зв'язані і так залежать технічно від Донецького басейну на Катеринославщині, що самостійно розвиватись майже не в силі».

Завданням Доно-Української комісії був розгляд і узгодження загальних питань, що стосуються видобування, розподілу, торгівлі, споживання й перевезення донбаського мінерального палива. Українська Держава повинна була вжити усіх заходів для забезпечення Донбасу деревиною, вибуховими матеріалами і металевими виробами, а Всевелике Військо Донське – продовольством і мастилами. Договір набирав чинності негайно після підписання і мав діяти протягом одного року, або не більше трьох місяців після укладення загального миру між учасниками Першої світової війни. Як і попередні три договори, він мав пройти процедуру ратифікації, а обмін ратифікаційними грамотами мав відбутися у Києві не пізніше, як через місяць після підписання. Однак ця умова спричинила колізію: якщо Рада управляючих відділами Всевеликого Війська Донського послідовно затвердила або хоча би прийняла до відома на своїх засіданнях двосторонні договори (окрім «Додаткової секретної угоди» про військові поставки, очевидно, через її таємний характер), то Рада міністрів Української Держави навіть не розглядала це питання.

Одразу після укладення «Договору про спільне регулювання питань, що стосуються Донецького Басейну», 18 вересня 1918 року, сторони підписали два додатки до документу: 1) «Про порядок розподілення Донецького палива, про порядок складання нарядів на його перевозку та про порядок розгляду загальних питань, дотикаючих Донецького палива»; 2) «Про ціни на Донецьке паливо та про порядок згодження цін на це паливо Донського і Українського походження» із таблицею «Тверді та граничні ціни на Вересень місяць 1918 року на Донецьке паливо». У жовтні 1918 року В. Ауєрбах, А. Лукашевич, Ю. Зілов і І. Вознесенський підписали «Інструкцію Доно-Українській Комісії у справах Донецького палива». Ці документи суттєво деталізували положення договору від 18 вересня.

18 жовтня в Києві товариш міністра внутрішніх справ Української Держави В. Кулябко-Корецький і начальник Ростовського поштово-телеграфного округу Всевеликого Війська Донського, інженер-електрик В. Пономарьов підписали «Умову між Правительствами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно Поштово-Телеграфних зносин». Документ встановлював порядок обміну поштовою кореспонденцією, виплати грошових переказів, оплати поштово-телеграфних послуг. Обмін поштової кореспонденції Гетьмана України, донського Військового Отамана та голів урядів проводився безкоштовно. Усе інше міждержавне листування оплачувалося нарівні з приват-

ною кореспонденцію.

За даними сучасного українського історика Павла Гай-Нижника, 29 жовтня 1918 року Українська Держава і Всеукраїнське Військо Донське підписали офіційний договір про постачання цукру. Як відзначав історик Ярослав Штанько, цей договір синтезував усі раніше досягнуті домовленості щодо цукру. Це єдиний з українсько-донських договорів, текст якого відомий лише у вигляді проектного варіанту. Архівних даних про його офіційне підписання поки що не виявлено. До того ж, договір від 29 жовтня не був ратифікований донським урядом і навіть не прийнятий до відома під час його засідань, на відміну від решти документів такого рівня.

Отже, згідно з віднайденим у фондах ЦДАВО України проектом договору, від 1 вересня 1918 року по 31 липня 1919 року Дон мав отримати 1,2 млн пудів цукру – щомісяця по 100 тис., а у жовтні 200 тис. пудів. Протягом цього ж періоду йому відпускалося до 6 % від виробленої рафінадної патоки. Зберігалася можливість отримати додатково ще 300 тис. пудів цукру. Співвідношення рафінаду й цукрового піску визначалося як 2:1. Гетьманський уряд завбачливо не взяв на себе відповідальність за терміновість доставки цукру, «оскільки це залежить від труднощів у залізничному транспорті». В якості платні за цукор і патоку донський уряд розраховувався вугіллям та мастилами, що постачалися з Дону до України за нарядами гетьманських міністерств торгівлі і промисловості та шляхів. У разі появи надлишків

при проведенні взаємозаліків, вони оплачувалися готівковими грошима або товарами у тижневий термін. У разі відмови української сторони від донського вугілля й мастил, вона могла припинити поставки цукру, якщо не відбудеться нової домовленості.

Реалії життя виявилися зовсім відмінними від намірів українських і донських політиків. За період від 4 жовтня до 16 грудня 1918 року з України на Дон із запланованих 1,2 млн пудів було поставлено лише трохи менше 46 тисяч пудів цукрового піску і рафінаду на суму близько 4,7 млн карбованців. Залишаються нез'ясованими обсяги та загальна вартість вугілля й мастил, відправлених з Дону до України. Уряди не провели підрахунку надлишків і не встановили, хто з них і скільки саме заборгував.

12 листопада 1918 року Рада міністрів Української Держави на засіданні під головуванням Антона Ржепецького прийняла до відома повідомлення про призначення донським урядом зі свого боку членів комісії для напрацювання загального фінансово-економічного договору. Однак історичні обставини не залишили часу на його укладання. Нерезалізованими залишилися й плани укладення угоди стосовно мореплавства, телеграфно-транзитної, радіотелеграфної, митної угод.

Враховуючи загальну невизначеність політичного та економічного майбутнього України і Війська Донського, більшість договорів вважалися попередніми і тимчасовими,

укладалися на термін від кількох місяців до одного року. Фактично ж вони діяли тільки протягом короткого періоду кінця літа – початку зими 1918 року.

Таким чином, підписання низки двосторонніх українсько-донських договорів свідчило про прагнення Києва і Новочеркаська налагодити широкомасштабну співпрацю, відновити економічні зв'язки, зруйновані під час бойових дій 1917–1918 років, встановити тісні відносини у військово-політичній сфері з огляду на наявність спільного зовнішньополітичного противника – більшовицької Росії.

Подальшій активній українсько-донській співпраці завадив цілий комплекс подій: поразка Центральних держав у Першій світовій війні та виведення німецьких військ з України і Дону, повстання під проводом Директорії, падіння Гетьманату і відновлення Української Народної Республіки, перехід Донської армії до складу білогвардійських Збройних Сил на Півдні Росії під командуванням Антона Денікіна, розгортання наступу Червоної Армії в Україну і на Дон. Історія здійснила черговий карколомний поворот, і вже з грудня 1918 року відновлена УНР опинилася у стані неоголошеного конфлікту із козацьким Доном. А озброєння, отримане з доброї ласки попереднього українського уряду, донці тепер застосовували проти українських військ.

Візит Гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини

4 вересня потяг, у якому знаходилася українська делегація на чолі з П. Скоропадським, прибув до Берліна.

Цьому візиту передувала робоча поїздка до Німецької імперії голови Ради міністрів Федора Лизогуба, якого супроводжували товариш міністра закордонних справ Олександр Палтов, ад'ютант Гетьмана Василь Кочубей та інші особи. Починаючи з 17 серпня, ця делегація провела у Берліні низку переговорів, зокрема з новим державним секретарем (міністром) закордонних справ Німеччини Паулем фон Гінце.

Хоча загалом українські посадовці були задоволені результатами цих зустрічей, та у найважливішому для Української Держави питанні вони фактично нічого не досягли. А на той час на перше місце виходила обороноздатність Гетьманату. Адже положення Центральних держав ставало все більш загрозливим, а разом з тим зменшувалися сподівання, що вони й надалі будуть спроможні захистити Україну від більшовицької агресії. Відповідно, потрібно було вживати заходів для розбудови власних збройних сил, що було неможливо без згоди союзників, перш за все саме Німеччини. Накопичилися також інші питання, що неможливо

було вирішити без втручання вищої влади Німеччини. Зокрема, приєднання до України Криму. Крім того, Гетьмана дратувало зверхне ставлення німецьких воєначальників до українських урядовців, офіцерів та й до нього самого, і впоратися з цим теж було неможливо без прямого втручання офіційного Берліна.

Таким чином, зустріч Гетьмана з Кайзером Вільгельмом II треба було організувати якнайшвидше. Німецька сторона з розумінням поставилася до вирішення цієї проблеми, взявши на себе фактично всі організаційні питання, включно з безпечною доставкою високої української делегації до Берліна. Невдовзі від Кайзера надійшло запрошення відвідати Берлін.

Час був неспокійний, і П. Скоропадський доручив державному секретареві Сергію Завадському розробити закон про тимчасову форму правління в Україні на випадок відсутності Гетьмана. Той швидко впорався з завданням, і 31 липня Рада міністрів ухвалила «Тимчасовий Закон про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України». Потім його підписав П. Скоропадський.

«1. В разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного пана Гетьмана верховне управління аж до одужання або до вступу нового Гетьмана, в порядкуві, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних правителів

держави.

2. Колегія Верховних правителів держави складається з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначає сам пан Гетьман (див. ст. 3 і 4), одного обирає Державний Сенат (див. ст. 7) і одного обирає Рада Міністрів (ст. 7).

3. Про згадане в попередній (2) статті заздалегідне визначення паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які пан Гетьман особисто вкладає в окремі конверти за власною і перстневою Його Ясновельможності печатями, при чому перші два примірники для сховку урочисто доручаються Державному Сенатові і Голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в Київський кафедральний собор св. Софії.

4. В грамоті (ст. 3) пан Гетьман визначає дві особи, а саме – першою визначеного ним Верховного правителя, а другою – особу, яка має стати Верховним правителем, якщо перша помре, тяжко занедужає, або складе свої повноваження.

5. Про передачу зазначених в ст. 3 примірників грамоти складається державним секретарем акт, який підписується паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, і скріплюється державним секретарем. Згадані тут акти переховує Державний Сенат, а копії з них державний секретар.

6. Негайно, як тільки стане неможливо для пана Гетьмана правити державою через тяжку хворобу, або коли пан Гетьман помре, Державний Сенат в складі на той час будучих сенаторів, під проводом президента, а за його відсутністю –

старшого з председателів Генеральних суддів або осіб, що їх заступають (ст. 29 закону 8 липня 1918 року про утворення Державного Сенату), одкриває конверт з грамотою пана Гетьмана той, що переховується Державним Сенатом, а також і конверти з двома другими примірниками грамоти, які негайно мають бути приставлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного Паном Гетьманом Верховного правителя і його заступника (ст. 4), відсутність котроїсь з грамот не спиняє оголошення наймення визначеного паном Гетьманом правителя та його заступника.

Примітка: визначення моменту, коли сам пан Гетьман через тяжку хворобу не матиме вже змоги правити державою, належить самому пану Гетьману, а якщо воля пана Гетьмана через хворобу не може бути ним виявлена, то Державному Сенатові в купі з Радою Міністрів.

7. Два інші члени Колегії Верховних правителів після зазначеного в попередній (6) статті оголошення негайно вибираються Державним Сенатом і Радою Міністрів (ст. 2) закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

8. Про склад Колегії Верховних правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

9. Колегія Верховних Правителів вступає в правління державою негайно, не дожидаючись оповіщення Державного Сенату (ст. 8).

10. Колегія Верховних Правителів вступає в усі законом встановлені права й обов'язки пана Гетьмана, однак Колегії

Верховних правителів не належить право знімати питання про зміну законів, викладених в грамоті пана Гетьмана від 29 квітня 1918 р.

11. Головою Колегії Верховних правителів є правитель, визначений паном Гетьманом.

12. Всі справи в Колегії Верховних правителів вирішуються більшістю го-лосів.

13. На випадок смерті або тяжкої хвороби Верховного правителя, визначеного паном Гетьманом, або складення цим правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник (ст. 4). На випадок же смерті або тяжкої хвороби інших Верховних правителів, або складення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядкуві, встановленому в ст. 7 цього закону.

14. На випадок смерті або тяжкої хвороби котрого з заступників Верховних правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядкуві ст. 7 цього закону при чому вибори робляться або Державним Сенатом, якщо вибув з Колегії обраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

15. Про вступ кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не дожидаючи цього оповіщення.

16. При виїзді поза межі держави пан Гетьман, як що знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління

державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам Пан Гетьман, а два інших вибираються в порядкуві, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб
Державний секретар С. Заводський».

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 194–196.

Вирушити до Берліна вирішили 2 вересня. Перед самим відїздом Гетьман поставив на чолі Колегії прем'єр-міністра Ф. Лизогуба, та звернувся до уряду і Сенату з проханням визначити своїх представників. Ними стали військовий міністр Олександр Рогоза та сенатор Дмитро Носенко.

П. Скоропадський взяв з собою лише О. Палтова та ад'ютантів Гната Зеленецького і Абдула Західова. Через те, що після вбивства генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна надходило багато агентурних повідомлень про підготовку замаху й на Гетьмана, його відїзд зі столиці вирішили максимально утаємничити. Начальник особистого штабу Гетьмана генерал Борис Стеллецький згадував, що він сам дізнався про відїзд лише вдень 2 вересня від самого П. Скоропадського і під великою таємницею. «...На вопрос нужно ли сделать распоряжение о поезде, Скоропадский сказал, что все уже сделано германским штабом». Глибоко вночі на німецькому штабному автомобілі П. Скоропадського допра-

вили з його палацу на залізничний вокзал, де вже чекав потяг з виключно німецькою охороною. Вартові були навіть у гетьманському салон-вагоні. Подорож пройшла без пригод, і 4 вересня делегація щасливо прибула до Берліна, де оселилася у готелі «Адлон».

Вже в день приїзду Гетьман та його супровід відвідали Міністерство закордонних справ Німеччини, де зустрілися з Паулем фон Гінце та його заступником Хілмаром фон дем Бусше-Хадденхаузенем. У своїх мемуарах П. Скоропадський писав, що П. Гінце справив на нього дивне враження. «... Он говорил много, и вместе с тем я видел, что он не в курсе дела. Я с ним потом, еще за свое пребывание в Берлине имел возможность несколько раз говорить и совсем разочаровался в нем, я понял, что этот человек один из главнейших сторонников той отвратительной политики, которую в то время Германия вела с большевиками. Я понял, что если во время войны большевиков поддерживала военная каста, то теперь это дело все перешло в министерство иностранных дел, по крайней мере, они поддерживали и настаивали на продолжении принятого курса, заигрывания с большевиками. Ведь достаточно сказать, что этот самый "эксцеленц Гинце" ездил с красной гвоздикой в петлице обедать к Иоффе28 в российское посольство».

28 Адольф Йоффе – повноважний представник Радянської Росії в Німеччині у 1918 році.

П. Скоропадський зі своєю делегацією та у супроводі

посла України у Німеччині барона Федора Штейнгеля також відвідав райхсканцлера графа Георга фон Гертлінга. Ввечері той дав обід на честь українських гостей, після якого відбувся світський раут. «Думаю, что большинство правительственного, финансового и промышленного Берлина там было. В общем, особенно интересного ничего не было. Канцлер, граф Гертлинг, был очень любезен, пил за мое здоровье во время обеда, я ответил. Никаких речей не было, разговор шел на различные темы, но ни о чем, имевшем значение, не было сказано», – згадував про цей прийом П. Скоропадський.

На 5–6 вересня була запланована зустріч із Кайзером. Для цього ніч довелося провести в потязі, який на ранок доставив українську делегацію на чолі з Гетьманом до міста Кассель, де знаходився палац Вільгельмсьгоє, який слугував офіційною резиденцією Вільгельма II.

В Касселі німці спочатку запропонували Гетьману «культурну програму», і він із задоволенням провів півтори години в місцевій картинній галереї. Лише потім відбувся візит до Кайзера. Почалася ця зустріч у форматі сам-на-сам. «Император встретил меня стоя, недалеко от дверей. Разговор, о котором потом много говорили в газетах впоследствии, совершенно не касался настоящей политики», – писав у спогадах П. Скоропадський.

«Я был предупрежден, что с императором не стоит говорить о делах, так как в данное время это никакого значения

не будет иметь. Я это намотал себе на ус и совершенно не старался говорить о тех вопросах, которые меня в то время интересовали. Разговор вначале вертелся на вопросе о здоровье императрицы, которая была больна и только что поправилась, затем перешли на темы о моей бывшей деятельности и войне, причём он вспоминал несколько генералов и начальствующих лиц, которых он знал в России во время своего тамошнего пребывания. В это время пришел адъютант и принес футляр с орденом. Император дал мне Большой крест Красного Орла и с большой серьезностью сам мне надевал на плечо...»

Ордени отримали і члени української делегації. Потім відбувся сніданок, за яким Кайзер і Гетьман обмінялися офіційними промовами. Пізніше П. Скоропадський стверджував, що «Палтов мне передавал, что почему-то немцы непременно настаивали, чтобы я выпил за победу немецких армий, я счел это лишним и пил за германский народ».

Зустріч
Павла Скоропадського
і Вільгельма II

Після сніданку Вільгельм II визнав за необхідне поговорити з О. Палтовим і Г. Зеленецьким. Гетьмана в цей час «розважали» нудною розмовою наближені до Кайзера особи його почету. Власне на цьому зустріч і закінчилася.

Після повернення до Берліна, наступного вечора П. Скоропадський отримав запрошення відвідати оперу. Здається,

він був не дуже щирий, коли згадував, про свої почуття у той вечір. «Меня внизу в коридоре встретил директор Королевских Прусских театров, граф Гильзнер, человек чрезвычайно любезный. Я ко всему этому не привык и чувствовал себя несколько неловко... Он ввел нас в маленькую гостиную, затем через некоторое время началось торжественное шествие, впереди два капельдинера, затем он, затем я, затем мои украинские спутники, и шествие заканчивалось моими же немецкими спутниками гр. Берхемом, Альвенслебеном и Майером. Нас подвели, кажется, к какой-то занавеси, по жесту графа Гильзнера занавесь раздвинулась, и мы оказались в ложе. Гильзнер с большим поклоном указал мне на место в первом ряду, но всем остальным предложено было сесть во втором, положение для меня было невеселое».

8 вересня Гетьман поїхав до бельгійського міста Спа, де розташовувалася німецька Ставка верховного командування. Там він зустрівся з начальником німецького генштабу фельдмаршалом Паулем фон Гінденбургом та його заступником Еріхом Людендорфом. Якщо візит до Кайзера виявився чисто протокольним, то тут П. Скоропадський мав можливість обговорити важливі справи. Перш за все він отримав обіцянку допомоги у формуванні української професійної армії. Прихильно німецькі воєначальники поставилися і до формування на українських теренах Південної та Астраханської армій, що належали до антибільшовицьких сил. Було також досягнуто згоди про повернення українців-по-

лонених колишньої російської армії, які б могли поповнити українське військо.

Далі Гетьман отримав можливість оглянути військові заводи фірми Круппа в Ессені. «Меня не столько в данном случае интересовали заводы... – згадував П. Скоропадський, – сколько вопрос постановки рабочего вопроса на этих заводах и, особенно, разрешение квартирного вопроса, рабочие городки, о которых мне приходилось столько читать и слышать. Последнее имело особый интерес для меня в связи с тем новым Киевом, который мы предполагали строить в будущем и при котором хотелось использовать весь опыт Запада».

О. Палтов у цей час залишався в Берліні з декількома дорученнями Гетьмана. Зокрема він повинен був прозондувати внутрішньополітичний клімат Німеччини та вийти на контакт з лідерами соціалістів, прихід до влади яких вважався цілком можливим. П. Скоропадський навіть сподівався, що зможе завести нові, важливі для державної справи знайомства. Та О. Палтов, хоч і знав потрібних людей, та з цією місією не впорався. Гетьману залишалося лише шкодувати, що він особисто не виявив у цьому питанні більшої наполегливості.

Натомість П. Скоропадський вдало скористався можливостями, що надав візит до Німеччини, для просування у кримському питанні. Фактично, вище німецьке командування погодилося з його позицією щодо доцільності приєд-

нання півострова до України. Крім того, Гетьман провів важливу і продуктивну зустріч із графом Володимиром Татищевим, який обіймав декілька портфелів у кримському уряді.

10 вересня П. Скоропадський зі своїми ад'ютантами відправився у Кіль, де розташовувалася головна база німецького флоту на Балтійському морі. Власне, особливої потреби у цій поїздки не було, але отримавши від німецької сторони пропозицію, Гетьман вирішив не відмовлятися. Головним приводом стала зустріч з братом Кайзера – принцем Генріхом Прусським.

«В Киле я был очень торжественно встречен, на станции был выставлен караул, меня встретило главное начальство, – згадував П. Скоропадський. – Я поехал немедленно к принцу Генриху, который ждал меня в своем дворце. После представления я вместе с принцем поехал в Морское Собрание, где состоялся обед. Офицеры моряки были очень любезны, принц пил мое здоровье, я его. После обеда перешли в курительную комнату, где беседа продолжалась. Все носило отпечаток официальный. Разговоры были самые общие».

Наступного дня Гетьман оглянув флотські майстерні та завітав до порту. «Я ездил на подводной лодке, причем она маневрировала и погружалась на глубину, – писав він у спогадах. – Мне, никогда не видевшего этого, все казалось очень интересным. В час состоялся завтрак в офицерской школе, на котором присутствовал также принц. Тут было все, как обыкновенно бывает в офицерских собраниях. После этого

под звуки "Ще не вмерла Україна" я перешел на пароход, и меня познакомили с Кильским каналом».

Відразу після повернення Гетьман побачив суттєві зміни у відносинах із німецькими генералами. Якщо раніше командувач німецьких військ генерал-полковник Гюнтер фон Кірхбах не вважав за доцільне навіть перебувати в Україні і волів переважно знаходитися у Вільно (нині Вільнюс, Литва), то зараз з'явився на прийом до П. Скоропадського зі своїм начальником штабу Вільгельмом Грьонером, і обидва тримали себе як підлеглі Гетьмана.

Повернувшись до Берліна, Гетьман влаштував 12 вересня дипломатичний прийом, ще раз відвідав оперу і в той же вечір відбув на Батьківщину.

Підсумовуючи результати візиту, П. Скоропадський писав у спогадах: «Путешествие мое очень критиковалось многими кругами, другие, наоборот, его одобряли. Я думаю, что оно ни одобрения, ни порицания у деловых людей не должно было вызвать. Я поехал потому, что иначе не мог сделать многого из того, что было необходимо немедленно сделать по возвращении. Разрешение на это я мог получить только в Берлине, и я его там получил».

Сам Гетьман після візиту відчув себе політиком європейського рівня, що додало йому впевненості, можливо, навіть занадто. Генерал Борис Стеллецький у своїх спогадах зазначав, що П. Скоропадський був дуже задоволений поїздом до Берліна, а його поведінка після повернення істотно

змінилася. «Вільгельм титулював его "Светлостью", почему этот титул так и остался за гетманом... Власть и почет стали ему кружить голову, он, по всей вероятности, стал верить в свой ум и силу, а главное – непогрешимость.... Вернувшись "Светлостью" из поездки в Берлин, он перестал интересоваться с той подробностью, как это делал раньше, текущими делами... Целые толпы льстецов стали окружать Скоропадского, в честь его сочинялись оды и вирши, и он, утомленный властью, сократил время приема министров, начал их принимать только до завтрака, и остальное время стал уделять работе в новом направлении».

Якщо людина з близького оточення дуже критично поставилася до «оновленого» Гетьмана, то що вже казати про опозицію. Наприклад, Володимир Винниченко не добирав слів, коли писав в своєму щоденнику: «Клясовий інстинкт у цього дегенерата досить дужий. І клясова честолюбність не мала. Йому хочеться зіграти якусь немалу роль. Роль відновителя "твердих устоїв правопорядку". Особливо після повороту з Берліну, де йому подавав руку сам Вільгельм, у його слинявій душі міцно загніздилося переконання в своїй особливій місії на Україні. Але це, на горі його, тяглося так недовго: хутко Вільгельм "надів циліндра", взяв у руки штатського патичка і став "звичайною людиною". Сонце погасло і залежна від нього планета, що сяяла тільки його світлом, зашамоталась, захвилювалась і почала шукати іншого світла, яким могла б світитися».

Загалом, після візиту Гетьмана до Берліна відносини Української Держави і Німеччини досягли апогею. Було отримано згоду на формування восьми корпусів української армії, що давало можливість розпочати створення боєздатних національних збройних сил, спроможних забезпечити державу від більшовицької агресії, внутрішніх повстань та заколотів. Німці не лише погодилися на приєднання Криму до України, а й на передання кораблів Чорноморського флоту. Крім того, поки П. Скоропадський гостював у Кайзера, 10 вересня в Києві було підписано детальний економічний договір між Українською Державою з одного боку та Німеччиною і Австро-Угорщиною – з іншого.

Та все це фактично вже не мало сенсу. Адже поразка Центральних держав у Першій світовій війні та революція у Німеччині зробили неможливою реалізацію досягнень гетьманської зовнішньої політики. Ба більше, берлінський вояж П. Скоропадського унеможливив налагодження конструктивного діалогу з країнами Антанти, і коли в Україні почалося антигетьманське повстання, вони не надали йому навіть дипломатичної підтримки.

Створення Західно-Української Народної Республіки. Початок польсько-української війни

18 жовтня у Львові розпочала робота західноукраїнська конституанта – Українська Національна Рада. Вже наступного дня вона проголосила створення Української Держави на етнічних українських землях Австро-Угорської імперії.

Восени 1918 року Австро-Угорщина вступила в глибоку, системну кризу. Поразка країни в Першій світовій війні стала невідвратною. Це, у свою чергу, посилило відцентрові тенденції в імперії, активізувало прагнення народів Габсбурзької монархії до власного державотворення.

Український національний рух в імперії Габсбургів мав тривалу історію, що на початок ХХ століття сягнула вже понад 100 років. Саме в підавстрійській Україні виникла перша в історії українська політична партія (Русько-українська радикальна партія, 1890 рік). Саме тут Юліаном Бачинським вперше була обґрунтована ідея створення незалежної соборної Української держави (праця «Україна Ingredienta», 1895 рік). І саме тут в 1914 році на самому початку Першої світової війни постала перша у ХХ столітті українська військова формація – Легіон Українських січових стрільців. Тож не дивно, що рівень національної свідомості західних українців

загалом був вищим, ніж у наддніпрянців.

Евген Петрушевич

Прагнення західноукраїнських політиків до відокремлення краю від Австро-Угорщини особливо посилилося з літа 1918-го, коли стало зрозуміло, що австрійський уряд відмовився виконувати умову Брест-Литовського таємного договору між УНР і Австро-Угорщиною про створення зі Східної Галичини й Буковини окремого коронного краю. Українські послы австрійського парламенту, насамперед Євген Петрушевич і Кость Левицький, почали виступати з відвертими заявами про бажання об'єднатися з Українською Державою Гетьмана Павла Скоропадського. А галицький соціал-демократ Семен Вітик 4 жовтня виступив із такою рішучою заявою: «Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів населення, є положеним між слов'янськими державами і межує також з румунськими, турецькими і угорськими племенами. Український народ мусив через сотні літ досвідчувати на собі гніт і поневолення з боку слов'янських правительств і бути ограбленим з своєї самостійності на цілі століття так само з боку польського, як і російського правительства. Тому домагаємося права самоозначення також для українського народу... Український народ жадає як одинокої умови свого національного життя між свобідними державами Європи сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і оста-

не незалежною від всіх слов'янських і других сусідніх держав».

8 жовтня у Варшаві польська Регентська рада проголосила відновлення своєї національної держави. Уже наступного дня польські послы австрійського парламенту ухвалили приєднати до Польської держави всю Галичину – попри те, що в її східній частині більшість населення становили українці. Але поляки виходили з того, що до першого поділу 1772 року ці землі належали Речі Посполитій.

Оперативно реагуючи на дії поляків, українські послы австрійського парламенту провели своє засідання 10 жовтня. На ньому було ухвалено скликати 18 жовтня у Львові Українську Національну Раду як єдиний орган представництва українського населення Австро-Угорщини. На 19 жовтня запланували скликати з'їзд «мужів народного довір'я» від усіх повітів Східної Галичини й Буковини.

16 жовтня дії українських політиків перейшли в легальну площину, оскільки імператор і король Карл I Габсбург видав маніфест «До моїх вірних австрійських народів». То була чи не остання спроба монарха врятувати імперію від остаточного розпаду. Він пропонував перебудувати Австро-Угорщину на засадах «союзу вільних держав», що було різновидом федеративного устрою. Але така пропозиція вже не могла задовольнити підданих, які прагнули до цілковитого відокремлення від імперії.

18 жовтня у Народному домі у Львові (сучасна адреса –

вулиця Театраль-на, 22) зібралися 69 делегатів: 26 послів австрійського парламенту від Галичини й Буковини, 14 послів галицького крайового сейму і 6 послів буковинського крайового сейму, по 3 представники від українських політичних партій Галичини (національно-демократична, соціал-демократична, християнсько-суспільна і радикальна) та Буковини (національно-демократична, соціал-демократична і радикальна), митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, радник австрійського імператорського двору Олександр Барвінський та посланці академічної молоді. На засіданні було затверджено статут Української Національної Ради (УНРади). Вона мала стати «конституантою сеї части Українського народу, яка живе в австро-угорській монархії на цілій етнографічній території». Головою УНРади став Євген Петрушевич – адвокат, член Української національно-демократичної партії, посол австрійського парламенту і галицького крайового сейму, очільник української парламентської репрезентації, яка об'єднувала депутатів-українців австрійського Райхсрату.

В науково-популярній та навчальній літературі час від часу трапляється твердження, буцімто Є. Петрушевич став Президентом ЗУНР. Проте воно некоректне. Насправді, Є. Петрушевич обійняв посаду Президента Української Національної Ради. Тобто, він очолював конституанту і тимчасовий парламент новопосталої держави, подібно до того, як Михайло Грушевський в УНР очолював Українську Цен-

тральну Раду.

Наступного дня, 19 жовтня, як і планувалося, у Львові відбувся «з'їзд мужів довір'я». На ньому було проголошено таку постанову УНР:

«Проголошення Української Держави на українських областях Австрії і Угорщини

Львів 19. жовтня 1918.

Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині – а з окрема Східна Галичина в граничню лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно- західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовні заходи, щоби се рішення перевести в життя.

III. Взивається всі національні меншости на сій українській області – причім Жидів признається за окрему національність – щоб уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скілько-сти, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах: загального, рівного, тайного і безпосередного права голосу-

вання з пропорціональним заступством, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей.

V. Українська Національна Рада жадає, щоб зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ гр. Бурянови відмовляється права пересправляти іменем сеї української території».

Діло. – Львів, 1918. – 20 жовтня. – Ч. 239 (Окремий додаток).

20 жовтня постанову проголосили на площі Святого Юра у Львові під час велелюдного віча. Та поки що це була лише декларація про наміри, які належало втілити в життя. До речі, українські політики, попри ухвалення історичної постанови, ще не збиралися остаточно розривати зв'язки із Габсбурзькою монархією – адже за своїми політичними переконаннями вони були насамперед легітимістами, тобто прагнули, аби процес відродження української державності відбувався в межах наявного закону. Українські послы австрійського парламенту одразу запевнили, що новостворена держава перебуватиме у тісному союзі з Австро-Угорщиною. Крім того, вони прохали призначити намісником Галичини одного з найавторитетніших західноукраїнських політиків Костя Левицького. Варто згадати ще одну важливу обставину: попри ухвалення постанови УНРади від 19 жовтня, чи-

мало українських діячів не поспішали повертатися з Відня до Львова. Зокрема, там залишався навіть Президент УНР-ди Є. Петрушевич, який спрямував свої зусилля на намагання заручитися міжнародною підтримкою для української справи. Так, 26 жовтня він звернувся з нотою до Президента США Вудро Вільсона, застерігаючи право Західноукраїнської держави «лишитись відтак самостійною або прилучитись до державної України». І лише наприкінці 1918 року Є. Петрушевичеві вдалося повернутися до Східної Галичини.

Дмитро Вітовський

Вже 28 жовтня у Кракові постала Польська ліквідаційна комісія, що ставила за мету приєднати західноукраїнські землі до Польської держави. У відповідь українці вирішили діяти на випередження. Ще з вересня 1918 року у Східній Галичині існував Центральний військовий комітет, що планував перебрати владу на користь українців військовим шляхом. Організація була глибоко законспірована, але підтримувала відносини з українцями-військовиками частин

австро-угорської армії, дислокованих на теренах Галичини й Буковини. Суттєво ускладнювало справу те, що Легіон Українських січових стрільців (приблизно 1300 осіб) розташовувався далеко від Львова – на Буковині. Але наприкінці жовтня старшини Легіону відрядили до Львова сотника Дмитра Вітовського – він мав очолити Центральний військовий комітет і організувати українське повстання.

31 жовтня відбулося засідання УНРади, на якому Д. Вітовський переконав українських політиків у нагальній необхідності збройного повстання. Він заявив: «Справа може вдатися тільки зараз. Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його напевно візьмуть поляки». Він мав рацію: на 1 листопада Польська ліквідаційна комісія запланувала перебрати владу від австрійців у Львові.

Одразу ж Центральний військовий комітет було перейменовано на Українську генеральну військову команду (її очолював Д. Вітовський), а окружним українським військовим командам у Перемишлі, Станіславові (Івано-Франківську), Тернополі, Коломиї, Золочеві телеграфом розіслано накази найближчої ночі взяти владу у містах і повітах.

О 4-й годині ранку 1 листопада розпочалася подія, нині відома в історії України як «листопадовий чин». Близько 1400 українських стрільців і 60 старшин оволоділи головними об'єктами Львова – міською ратушею, військовою комендатурою, палацом намісництва, Австро-Угорським банком, головною поштою, залізничними вокзалами, військови-

ми складами. Все пройшло швидко і без жертв. Останній австрійський намісник Галичини генерал-полковник Карл Георг фон Гуйн відмовився офіційно передати владу українцям і був ними інтернований. Його повноваження перейшли до заступника – українця Володимира Децикевича, який підписав акт про передання влади УНРаді. Українська конституанта, в свою чергу, поширила новину про це через два публічні звернення: «До населення міста Львова!» і «Український народе!» Важливо, що національні меншини одразу були запрошені до участі в державному будівництві – полякам, німцям і євреям запропонували обрати своїх повноважних представників до складу УНРади. Отже, українські політичні провідники не збиралися творити моноетнічну державу. Проте національні меншини проігнорували запрошення (а поляки одразу розпочали збройну боротьбу за Східну Галичину), і УНРада залишилася саме українським представницьким органом. Крім того, вона відкинула пропозицію заарештувати 300 провідних польських діячів Галичини, щоб піддати їх репресіям у випадку розгортання польсько-української війни. Тому що УНРада сподівалася мирним і ненасильницьким шляхом вирішити всі суперечки з польським населенням.

У деяких містах – наприклад, у Станіславові, Коломії – українцям вдалося встановити свою владу навіть кількома годинами раніше, ніж у Львові. Без збройного протистояння під контролем УНРади опинилися Жовква, Долина, Снятин,

Буськ, Рава-Руська, Підгайці.

Та вже 1 листопада поляки завзято розпочали збройний опір. Вони утворили Польський національний комітет під керівництвом Тадеуша Ценського. Командиром польських військових формувань у Львові став капітан Чеслав Мончинський.

Легіон Українських січових стрільців не зміг швидко прибути з Буковини до Львова, а українцям-військовим у Перемишлі не вдалося знищити залізничний міст через річку Сян, що значно ускладнило би перекидання польських військ до Східної Галичини. В результаті, 11 листопада (до речі, на цю дату припадає державне свято Польщі – День незалежності) польські військові встановили контроль над Перемишлем і почали посилювати свої контингенти у Східній Галичині, насамперед у Львові.

Бої за Львів тривали з наростанням інтенсивності протягом трьох тижнів – із 1 до 22 листопада. На початку протистояння поляки мали в місті, за різними даними, від 500 до 1000 бійців і поступалися чисельно українським військовим. Але українська перевага була дуже швидко знівельована через прибуття польських сил із Кракова, Варшави та інших міст. Значну допомогу польським бійцям надавало і цивільне польське населення Львова, яке в три-чотири рази перевищувало за чисельністю українське. Член Української Національної Ради Михайло Лозинський згадував: «Українські жовніри, переважно діти села, чужі й безрадні в великім

місті, в яким зовсім не вмiли орієнтуватися і в яким більшість населення... відносилася до них вороже, – мали проти себе польських повстанців, переважно львовян і взагалі дітей міста, які знали кожду вуличку, кожний перехід в камениці і при тім мали по своїм боці симпатію й поміч більшости населення. Український жовнір почував себе оточеним ворогами, від яких не знав і не мав де сховатися; польський повстанець знав, як ховатися, і скрізь знаходив приятельське прийняття. В боях проти українців брало всякими способами участь польське населення. На них сипалися стріли з-за вугла, з коридорів, з вікон, з дахів і пивниць, камениць».

Попри такі несприятливі умови і загрозливу обстановку, розбудова української державності не спинялася. 9 листопада Українська Національна Рада утворила уряд. Спочатку він називався Тимчасовий державний секретаріат, згодом – Рада державних секретарів. Головою президії уряду і державним секретарем фінансових справ став Кость Левицький, військових справ – Дмитро Вітовський, внутрішніх – Лонгин Цегельський, закордонних – Василь Панейко.

13 листопада Українська Національна Рада ухвалила ще один документ історичної ваги:

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 листопада 1918

Артикул I. Назва

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

Артикул II. Границі

Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплін, Уг, Берег, Угоча і Мармориш, – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, *Etnographische Karte der osterreichischen Monarchie*, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der K. K. Direktion der administrativen Statistik. – Wien, 1855, Maßstab 1:86400.

Артикул III. Державна суверенність

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниць по-

ла. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: "Західно-Українська Народня Республіка"».

Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. – Том 2 / Керівник, відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківська обласна державна адміністрація; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Державний архів Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 5–6.

Отже, згідно з законом від 13 листопада держава отримала офіційну назву Західно-Українська Народна Республіка, її територія мала охоплювати заселені переважно українцями терени Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття сукупною площею 70 тисяч км² та населенням понад 6 мільйонів осіб.

Привертає увагу той факт, що початкова назва «Українська Держава», яка існувала з 19 жовтня та повністю збігалася з назвою тогочасної наддніпрянської держави під управлінням Гетьмана Павла Скоропадського, тепер була змінена на «Західно-Українська Народна Республіка». На той час

політичний провід ЗУНР уже мав відомості про підготовку антигетьманського повстання, а політичне майбутнє Гетьманату в умовах поразки Четверного союзу в Першій світовій війні видавалося безперспективним. Шанси на відновлення УНР зростали з кожним днем, і тому Західно-Українську державу було вирішено також будувати на народно-республіканських засадах, аби спростити її об'єднання з Наддніпрянщиною в Соборну Україну.

В ніч проти 22 листопада під тиском переважних сил поляків українські війська (назва «Галицька армія» офіційно з'явиться лише через два місяці) за наказом полковника Гната Стефаніва залишили Львів. Але далеко вони не відступили – аж до травня 1919 року фронт пролягав півкільцем по південним, східним і північним околицям міста Лева, українці неодноразово здійснювали спроби відбити його у поляків або, принаймні, для початку перерізати залізницю Перемишль – Львів і оточити столицю ЗУНР з усіх боків. Урядові структури ЗУНР тим часом евакуювалися до Тернополя, а з початку 1919-го – до Станіслава.

В таких умовах прискорився процес об'єднання ЗУНР із Наддніпрянщиною, військової допомоги якої вона нагально потребувала. Причому, попередній договір про намір укласти Акт Злуки було підписано ще на етапі антигетьманського повстання, коли війська Директорії стояли під Києвом, а в самому місті над Дніпром ще зберігався уряд Української Держави П. Скоропадського. Та дні його вже були полічені.

«Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю

1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомісьць увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку.

3. Правительства обох Республік уважають зв'язаними повищими заявами, то значить: уважають себе посполу зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло так, щоби в можливо найкоротшім часі обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4. Західно-Українська Народня Республіка з огляду на ви-

творені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народньої Республіки, дістає територіяльну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодавчими й правительственными державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав.

5. Договір цей, списаний в двох примірниках, як двох окремих оригіналах, призначених по одному для правительств кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т. є. Директорії Української Народньої Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народньої Республіки.

Директорія Української Народньої Республіки: В. Винниченко

П. Андрієвський

Ф. Швець

А. Макаренко

Отаман Укр[аїнських] Респ[убліканських] військ С. Петлюра

Повновласники Ради Державних Секретарів

Західно-Української Народньої Республіки: д-р Льонгін Цегельський

д-р Дмитро Левицький».

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – Том 5: у трьох книгах. – Книга 1 / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. – С. 25–27.

Офіційно ж Акт Злуки відновленої Української Народної Республіки із Західно-Українською Народною Республікою був ухвалений в Києві вже у наступному, 1919 році – 22 січня.

Революційні події на Буковині також розпочалися з процесом дезінтеграції Австро-Угорської імперії наприкінці жовтня 1918-го. 25 числа в Чернівцях було засновано Український крайовий комітет на чолі з Омеляном Поповичем – авторитетним громадсько-політичним діячем, послом буковинського крайового сейму. Комітет ініціював проведення 3 листопада на площі Єлизавети (нині – Театральна) в Чернівцях народних зборів під назвою Буковинське віче. В них взяли участь близько 10 тисяч осіб. Віче ухвалило рішення про приєднання Північної Буковини, заселеної переважно українцями, до Західноукраїнської держави із подальшою злукою з «Великою Україною».

Однак ситуація на Буковині до певної міри нагадувала те, що відбувалося у Східній Галичині. І там, і там українці чисельно переважали в сільській місцевості, але поступалися в містах, особливо великих. Але якщо на Східну Галичину зазіхала відновлена Польська держава, вважаючи її

своєю історичною землею, то на Буковину претендувало Королівство Румунія. Спочатку здавалося, що українцям і румунам вдасться досягти компромісу: 6 листопада Український крайовий комітет домовився з демократичною частиною Румунської національної ради про розподіл Буковини за етнічним принципом. Останній від імені Австрії буковинський крайовий президент Йозеф фон Ецдорф передав владу над українською частиною краю Омеляну Поповичу, а над румунською – Аурелу Ончулу. Проте вже 11 листопада румунські війська окупували Чернівці, а на початку грудня – всю територію Буковини. О. Поповичу довелося виїхати до Кіцмані, потім до Станіславова, де він був обраний віце-президентом Української Національної Ради ЗУНР. Що ж до А. Ончула, який був прибічником розподілу Буковини на українську й румунську частини, то він, за словами О. Поповича, «по румунській окупації осів... в Букарешті, бо не смів вернути на Буковину. Там помер 1921 р., проживши ледве 50 літ²⁹. Був це між румунами білий крук, що шанував права українців». Буковина, фактично, так і не стала частиною ЗУНР, опинившись під владою Румунії аж до Другої світової війни.

29 Насправді Аурел Ончул прожив 57 років.

Що ж до Закарпаття, то там 8 листопада в селищі Ясіня на Рахівщині виникла Гуцульська Народна Рада під керівництвом Степана Клочурака (38 українців, 2 німці й 2 євреї). Вона проголосила Гуцульську Республіку й направила деле-

гацію до ЗУНР, стверджуючи про своє бажання увійти до складу Соборної України. Проте й щодо Закарпаття не бракувало країн, охочих до встановлення контролю над краєм (Угорщина, Румунія, Чехо-Словаччина). 1919 року за умовами Сен-Жерменського мирного договору Закарпаття опинилося у складі Чехо-Словаччини.

Переговори П. Скоропадського і П. Краснова на станції Скороходове

2 листопада на залізничній станції Скороходове, що на Полтавщині, відбулася зустріч лідерів двох державних лідерів – Гетьмана України Павла Скоропадського і Військового Отамана Всевеликого Війська Донського Петра Краснова.

Восени 1918 року становище держав, які перебували у залежності від Четверного союзу, суттєво ускладнилося. Перша світова війна наближалася до завершення. Ініціатива остаточно перейшла до Антанти. Для гетьманського режиму виведення німецьких і австро-угорських військ із України загрожувало дестабілізацією, розгортанням повстанського руху і більшовицькою експансією. Тому офіційний Київ активізував співпрацю з небільшовицькими утвореннями на теренах колишньої Російської імперії та шукав шляхів до порозуміння з країнами Антанти.

Для козацької республіки Всевелике Військо Донське небезпека внутрішньої дестабілізації була не настільки актуальною. Однак зовнішньополітичне становище в умовах виснажливої війни із більшовицькою Росією ставало критичним.

Станом на осінь 1918-го взаємини Києва і Новочеркаська

набули форми стратегічного партнерства. Зрештою, Гетьман Павло Скоропадський і Військовий Отаман Петро Краснов вирішили провести переговори у форматі особистої зустрічі.

Німецьке командування допомогло організувати «політичне побачення», як його охрестив П. Краснов. Зустріч планували на кінець вересня, однак відтермінували через періодичні повідомлення про можливий замах на Гетьмана.

16 жовтня П. Краснов запропонував П. Скоропадському провести переговори найближчими днями в Харкові. Однак і цього разу рандеву відклали – вірогідно, через урядову кризу в Києві.

Тільки третя спроба виявилася успішною. В літературі досі поширене твердження, що зустріч лідерів України і Дону відбулася 3 або 4 листопада. При цьому, зазвичай, посиляються на спогади П. Краснова, який вказував дату 20 жовтня (за юліанським календарем). Однак, 20 жовтня за «старим стилем» – це 2 листопада за «новим». Цю ж дату наводив у мемуарах і донський посол в Україні Олександр Черячукін. Крім того, вона підтверджується повідомленнями тогочасної преси. Що ж до спогадів П. Скоропадського, то хоч він у них і послуговувався датуванням за новим стилем, скороходівську зустріч чомусь відніс до середини жовтня.

Місцем проведення переговорів обрали залізничну станцію Скороходове. Вона знаходилася поблизу хутора Павлівка Чутівської волості Полтавського повіту однойменної гу-

бернії (нині – в селищі Скороходове Чутівського району Полтавської області, майже на межі з Коломацьким районом Харківщини).

Які причини зумовили такий несподіваний вибір? Насамперед, бажання максимально прискорити зустріч, оскільки Скороходове розташоване приблизно на півдорозі від Києва до Новочеркаська. Оскільки це невелика станція, її вибір також пояснювався прагненням не афішувати перемовини (П. Скоропадський так і зазначав: «Чтобы никто нам не мешал») та міркуваннями безпеки. Адже заходи з охорони керівних осіб в Українській Державі були радикально посилені після хвилі терактів літа 1918-го. Ще одна, очевидно не випадкова, обставина: в районі станції Скороходове знаходилися володіння родичів П. Скоропадського – Софії Дурново (уродженої Волконської, удови гетьманового шурина) та князів Кочубеїв.

1 листопада о 22.50 Гетьман виїхав з Києва. З міркувань безпеки зайшов до поїзду не на головному вокзалі, а в Дарниці. П. Скоропадський почувався зле: він раптово захворів на «інфлуенцу» (грип) і хотів знову відкласти зустріч. Однак не наважився, дізнавшись, що П. Краснов уже виїхав із Новочеркаська.

Керівника Української Держави супроводжували: начальник Генштабу полковник Олександр Сливинський; головноуповноважений з управління й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу, колишній дійсний статський

радник Русчю Моллов;

особистий ад'ютант полковник Гнат Зеленевський;

посол Дону генерал-лейтенант Олександр Черячукін;

інші особи супроводу, офіцерський караул і німецька вар-

та.

Із Петром Красновим у тривагонному поїзді приїхали:

генерал-лейтенант Михайло Свечин (голова донського посольства в Україні у травні–червні 1918-го, близький знайомий П. Скоропадського);

офіційний представник німецького командування на Дону майор Фрідріх фон Кохенгаузен;

два ад'ютанти і почесний караул лейб-гвардії Отаманського полку.

2 листопада об 11.00 гетьманський поїзд прибув на станцію Скороходове, де на нього вже чекав поїзд Військового Отамана. Для привітання свого колеги П. Краснов вишикував на дебаркадері почесний караул. Однак через хворобу Гетьман не зміг залишити свій вагон, і вся зустріч тривалістю близько шести годин пройшла в ньому.

На прохання П. Скоропадського, П. Краснов погодився стати посередником у переговорах між Україною та Польщею, Фінляндією, Грузією, Білоруссю, Сибіром, Кубанню, Кримом і Добровольчою армією. Було заплановано скликати загальну конференцію, яка мала вирішити подальшу долю державних утворень на території Росії, чітко визначити кордони між ними та з сусідніми країнами, консолідувати зу-

силля з метою знищення більшовизму, домогтися підтримки як від Центральних держав, так і від Антанти. П. Краснов визнав право лідера України як «старшого» ініціювати скликання такої конференції.

Сторони також дійшли згоди щодо Особливої Південної армії. Як вже зазначалося вище, Гетьман погодився асигнувати на це антибільшовицьке військове об'єднання 76 млн рублів і військове спорядження, але встиг переказати лише незначну частину суми.

Гетьман і Військовий Отаман обговорили питання військової та економічної співпраці між Києвом і Новочеркаськом. У зв'язку із можливим виведенням німецьких військ, П. Краснов попросив тимчасово зайняти донським гарнізоном станцію Дебальцеве. Такий крок мав зміцнити становище лівого флангу Донської армії у бойових діях проти більшовиків. П. Скоропадський погодився.

Також П. Скоропадський пообіцяв П. Краснову забезпечити необхідними матеріалами будівництво вузькоколіїної залізниці Мальчевська – Вьошенська на півночі Всевеликого Війська Донського. Вона мала стратегічне військове значення, зважаючи на близькість більшовицького фронту.

Під час зустрічі відбулося частування, за яким П. Скоропадський і О. Сливинський побажали здоров'я П. Краснову, успіхів і процвітання Всевеликому Війську Донському. У відповідь, П. Краснов (людина творча – письменник-белетрист і публіцист) виголосив емоційну промову, сповнену

яскравих художніх зворотів: «Уже богатыри киевские стали по всем заставам молодецки. Уже Дон свободен от идолища поганого, уже по Кубани потомки запорожцев расчищают путь по снеговым гребням гор».

Насамкінець, П. Краснов «товстим натяком» побажав П. Скоропадському завершити справу відновлення Росії: «Вы первые подали руку донскому казачеству... Это начало того великого, что призваны Вы совершить. Вам, Ваша Светлость, историей подготовлен путь тяжелый, но славный».

Скороходівські переговори завершилися надвечір. О 17.15 гетьманський поїзд вирушив до Києва, отаманський – через Харків до Новочеркаська. До своїх столиць обидва лідери повернулися 3 листопада.

Зустріч мала далекосяжні наслідки. Бачення П. Скоропадським майбутнього України як рівноправної складової (ба навіть – лідера) федеративної Росії знайшло вияв у грамоті від 14 листопада. Гетьманський уряд розіслав урядам Дону, Кубані, Тереку, Грузії та Добровольчій армії телеграми з пропозицією вислати своїх делегатів на конференцію до Києва. Вона була запланована на 18 грудня, однак не відбулася внаслідок повалення Гетьманату.

Практичним наслідком переговорів стало поживавлення українсько-донського товарообміну та зростання обсягів військових поставок з України. Хоча це тривало дуже недовго – у середині листопада спалахнуло антигетьманське повстання.

В результаті розширення Скороходівських домовлено-стей, Донська армія наприкінці 1918-го зайняла далеко не тільки Дебальцеве. Вже 6 листопада О. Черячукін надіслав звернення до військового міністра Української Держави генерального бунчужного Олександра Рогози. Він повідомив про рішення щодо станції Дебальцеве й додав: «Разом із цим Донський Отаман для забезпечення стратегічних перевезень і належного облаштування лівого флангу Північного фронту доручив мені прохати Український Уряд про передання тимчасово в управління Відділу Шляхів Сполучення Всевеликого Війська Донського залізничних ліній Міллерове – Дебальцеве з гілкою на Первозванівку, Лиха – Родакове, про що я окрім прохання до Вас звертаюся до Міністра Закордонних Справ і Міністра Шляхів Сполучення». Військове міністерство погодилося задовольнити прохання П. Краснова. Та в результаті Донська армія до кінця 1918 року зайняла значну частину українського Донбасу, деякі райони Приазов'я і Слобожанщини – Старобільськ, Біловодськ, Бахмут, Луганськ, Родакове, Дебальцеве, Єнакієве, Юзівку (Донецьк), Волноваху, Маріуполь, низку менших населених пунктів. Тогочасні газети, наприклад, миколаївське «Южное Слово», навіть поширювали неймовірні чутки про швидке просування донських частин у напрямку Києва. І хоча від самого початку П. Краснов заявив у відозві до українців: «Дон не зазіхне ні на ваші землі, ні на ваші закони, ні на ваші права», – та водночас із цим намагався утвердити свій вплив на східно-

українських територіях. Скажімо, генерал-майора Донської армії Олександра Фіцхелаурова було призначено генерал-губернатором Старобільського повіту Харківської губернії, до Всевеликого Війська Донського «тимчасово» приєднано місто Юзівку, територію Новоросійського товариства кам'яно-вугільного, сталевого і рейкового виробництв та всі місцеві підприємства, Луганський патронний завод оголошено власністю ВВД. Перебування Донської армії на території України зумовило короткотривалий збройний конфлікт між військами Директорії УНР, повстанцями Нестора Махна і донськими козаками. В першій половині грудня 1918 року, коли Директорія отримала відомості про репресії донців проти українських робітників і селян, С. Петлюра офіційно заявив, що «козаки і військо будуть розглядатися як вороги, за кожного розстріляного робітника і селянина буде розстріляно десять донських козаків» і запропонував усім непідлеглим Директорії військам негайно залишити територію України (годі й казати, що ця вимога була проігнорована усіма, кого вона могла стосуватися).

З політичних міркувань П. Скоропадський волів уникнути розголосу про Скороходівську зустріч, але його наміри зазнали краху. Про переговори повідомила Українська телеграфічна агенція. Ще й П. Краснов на radoшах запустив у газети текст своєї патетичної промови, щойно дістався Харкова. Згодом Гетьман виправдовувався: мовляв, через кепське самопочуття не встиг застерегти колегу від необачного кро-

ку. А своїх міністрів 5 листопада П. Скоропадський скликав на обід, під час якого заявив, що союз із Доном та іншими козацькими республіками потрібен лише для забезпечення економічних інтересів і нейтралітету України.

Однак політичний підтекст Скороходівської зустрічі і російські великодержавники, і українська опозиція трактували майже однаково. Скажімо, учасники Яської наради (російські політики антибільшовицького напрямку, представники Добровольчої армії та держав Антанти) висловили сподівання, що ця подія є «симптомом к послабленню шовінізму на Україні» – тобто зміни політичного курсу і скерованості на відбудову єдиної Росії.

З іншого боку, є свідчення Василя Кучабського – командира сотні Окремого загону січових стрільців: «Текст розмови про федерацію України з Росією між гетьманом Павлом Скоропадським і генералом Красновим під час їхньої зустрічі... передану по телеграфу з місця зустрічі обох генералів до гетьманської канцелярії, перехопив був один телеграфіст-українець і передав національному союзові. Відпоручники стрілецтва тоді заявили, що стрілецтво піде не хитаючись в авангарді повстання». Лідери УНС Володимир Винниченко і Микита Шаповал ознайомили з перехопленим текстом представників Січових Стрільців Андрія Мельника і Федора Черника. То був важливий аргумент, що спонукав «усусів» до збройного виступу проти Гетьмана.

Втім, навіть без такого «витоку інформації» серед

української громадськості циркулювали найрізноманітніші чутки, що аж ніяк не йшли на користь гетьманському режимі. Наприклад, подейкували про участь у Скороходівських переговорах принца Леопольда Баварського, генерала Антона Денікіна і про досягнення угоди щодо «обсаження України донськими козаками».

«Політичне побачення» з П. Красновим, попри формальний успіх, завдало П. Скоропадському непоправної шкоди. Воно допомогло згуртувати українську опозицію і прискорило падіння гетьманського режиму.

Створення Директорії. Федеративна грамота Гетьмана П. Скоропадського

Ввечері 13 листопада в Києві, у приміщенні міністерства шляхів Української Держави по Бібіковському бульвару (нині – бульвар Тараса Шевченка), 34, на таємному зібранні представників української політичної опозиції було утворено Директорію – колегіальний орган для керівництва антигетьманським повстанням.

Звичайно, Директорія не виникла «на порожньому місці». Її поява стала наслідком діяльності опозиційного Українського національного союзу на чолі з Володимиром Винниченком. Утім, ступінь участі провідників УНС у творенні Директорії та організації повстання досі є дискусійними через брак документальної бази та суперечливість свідчень, залишених мемуаристами. Зокрема, остаточно не з'ясовано, хто першим висунув саму ідею Директорії та повстання – Володимир Винниченко, Микита Шаповал, Андрій Макаренко чи хтось із керівництва лівої фракції УПСР.

Крім того, лише глибокої осені 1918 року склалися сприятливі історичні умови для відкритого збройного виступу опозиції проти гетьманського режиму. Поразка країн Четверного союзу в Першій світовій війні стала доконаним фак-

том. За умовами Комп'єнського перемир'я від 11 листопада між Антантою і Німеччиною, всі німецькі війська мали бути виведені на територію своєї країни. Отже, Гетьманат Павла Скоропадського втрачав свою найбільш дієву опору. Передбачаючи це, П. Скоропадський ще 6 листопада видав наказ про запровадження військового стану на території Волинської губернії, 7 листопада – Подільської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської, 10 листопада – Київської, Чернігівської і Полтавської.

Микита Шаповал

Втім, підготовка збройного виступу також велася завчасно, ще з вересня 1918-го – тобто з самого часу переформатування поміркованого Українського національно-державного союзу на радикальніший Український національний союз. Через 10 років есер Микита Шаповал згадував у своїй праці «Велика революція і українська визвольна програма»: «Я був дуже близько до джерела політики У.Н.Союзу, навіть більше: будучи членом президії У.Н.Союзу і головою

комісії "міжнародних зносин", я працював в порозумінні з Винниченком, з яким ми удвох таємно підготовляли повстання ще задовго до виступу. Фактично діло було так. У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григорійів, Лизанівський і я). Потім цей плян було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього. Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомости полковник ген. штабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець і ин.). Командір Чорноморського кошу полк. Пелешук і начальник Запорізької дивізії полковник Балбачан в-осени самі запропонували довірочно свої послуги. Зносини з цими особами я таємно підтримував... Полковники Пелешук і Балбачан ще за 2 тижні одержали від мене особисто накази про виступ в середніх числах листопаду. Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з ріжними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання... Соціал-демократи на пропозицію Винниченка за першим разом було відхилили свою участь в повстанні, але за другим наворотом Винниченкові вдалось їх переконати».

Паралельно керівництво УНС (як ми вже зазначали у розділі, присвяченому антигетьманській опозиції) активізувало переговори з Гетьманом П. Скоропадським про «українізацію» уряду – тобто поповнення його представниками від опозиції. Практичним наслідком переговорів стало формування 24 жовтня коаліційного кабінету, що все одно не задовольняло політичних амбіцій В. Винниченка. Та майже до останнього моменту він не мав стовідсоткової впевненості щодо потреби починати антигетьманське повстання. Він вагався, розмірковуючи над можливістю знайти компроміс із П. Скоропадським. Ще за декілька днів до початку повстання, як пише історик доби Директорії Матвій Стахів, керівник Українського національного союзу «висловлював пропозицію, щоб погодитися з гетьманом за таку політичну ціну: гетьман покличе до влади чисто український кабінет, який зобов'яжеться, що після проведення загальних виборів в Україні українська демократія підтримає його кандидатуру на президента держави».

30 жовтня президія Українського національного союзу ухвалила в якнайближчому часі скликати Український національний конгрес і створила комісію для підготовки й розробки програми конгресу. 2 листопада президія УНС призначила скликання конгресу на 17 листопада. В його роботі мали взяти участь не тільки партії та організації, що належали до складу УНС, але й інші об'єднання та представники від українських громад тих земель, які ще не входили до складу

Української Держави – Кубані, Дону, Криму, Чорноморщини, Бессарабії, Галичини, Холмщини. В такий спосіб керівництво УНС обстоювало ідею об'єднання всіх українських етнічних земель в межах однієї держави.

За задумом опозиції, Український національний конгрес мав відбутися за зразком подібного заходу, що був скликаний Центральною Радою в Києві у квітні 1917 року, і розглянути такі питання:

- сучасне міжнародне становище та перспективи на майбутнє;
- форми державного будівництва в Україні;
- економічна політика;
- земельна реформа;
- організація збройних сил;
- народне самоврядування.

Гетьман П. Скоропадський був поінформований про підготовку конгресу і спершу поставився прихильно до цієї ініціативи. Але зрозумівши, що організатори планують втрутитися у питання внутрішнього устрою та зовнішньої політики України, перетворивши конгрес на передпарламент, вирішив заборонити його проведення. Остаточна заборона відбулася за результатами обговорення в Раді міністрів 13 листопада, причому рішення було ухвалено з перевагою всього в один голос – вісім проти семи. Така постанова гетьманського уряду остаточно спонукала українські опозиційні сили до збройного повстання проти гетьманської влади.

Ще з кінця вересня розпочалися контакти керівників Українського національного союзу з командуванням Окремого загону січових стрільців. Ця військова частина була створена П. Скоропадським незадовго перед тим і складалася з «усусів», роззброєних німцями одразу після гетьманського перевороту. Вона дислокувалася у Білій Церкві, особовий склад налічував 1246 осіб – 59 старшин і 1187 стрільців. Командиром був полковник Євген Коновалець (майбутній засновник і керівник Української військової організації та Організації українських націоналістів), начальником штабу – полковник Андрій Мельник. Січові стрільці спершу досить обережно поставилися до ідеї організувати збройне повстання проти Гетьманату, але потім підтримали її. На їхню думку, повстання було потрібне для захисту української національної державності від поглинання силами російської політичної та військової реакції.

Вночі проти 30 жовтня у Києві по вулиці Прорізній, 19 (приміщення сільськогосподарського кооперативу «Централ») за ініціативою Українського національного союзу відбулася нарада, в якій взяли участь В. Винниченко, М. Шаповал, О. Осецький та представники січових стрільців А. Мельник і Ф. Черник (командир загону Є. Коновалець приїхати не зміг, оскільки перебував у відпустці в Харкові). На нараді було вирішено розпочати повстання, рушійною силою якого мав стати Окремий загін січових стрільців. Створено оперативний штаб у складі: начальник шта-

бу – генерал Олександр Осецький (командир Окремого корпусу залізничної охорони Української Держави), начальник оперативного відділу – полковник Василь Тютюнник, начальник адміністративного відділу – полковник Володимир Кедровський. Учасники наради також підрахували приблизні сили, що були в їхньому розпорядженні для початку повстання: 12 тисяч військових, ще 60 полків залізничної охорони могли бути мобілізовані. Питання коштів покладали на керівництво УНС – В. Винниченка і М. Шаповала.

Гетьман П. Скоропадський та уряд Української Держави відверто недооцінили масштаб загрози з боку української опозиції. Згідно з донесеннями державної варти, найбільш небезпечним для гетьманського режиму вважався більшовицький виступ. Вважалося, що УНС не зважиться на збройне повстання, ба більше в умовах загрози нової більшовицької експансії. Тим паче не спроможеться виступити з більшовиками «єдиним фронтом» проти Гетьманату. 12 листопада П. Скоропадський наказав звільнити з Лук'янівської в'язниці утримуваних там з середини літа активних діячів українського руху – Симона Петлюру, Миколу Порша, Юрія Капкана. Міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко писав, що С. Петлюру за розпорядженням Гетьмана звільнив міністр юстиції Андрій В'язлов під «слово честі», що той не братиме участь у діях проти П. Скоропадського. В той день С. Петлюра також був доставлений на прийом до самого очільника Української Держави, з яким

мав «досить цікаву розмову». Але одразу після звільнення С. Петлюра вирушив до редакції газети «Нова Рада» на зустріч із В. Винниченком, М. Шаповалом, А. Макаренком, прийняв їхню пропозицію негайно починати повстання і виїхав до січових стрільців у Білу Церкву.

Тим часом надійшли новини із Західної Європи: 9 листопада німецький кайзер Вільгельм II був детронізований, країну проголошено республікою, а ще через два дні підписано Комп'єнське перемир'я з Антантою. 13 листопада, реагуючи на це, Всеросійський центральний виконавчий комітет Рад РСФРР своїм рішенням анулював Брест-Литовський мирний договір від 3 березня 1918 року. Нагадаємо, що однією з умов цього договору було зобов'язання більшовицької Росії вивести всі свої війська і червону гвардію з території України, припинити агітацію і пропаганду проти УНР, укласти з нею мир і визнати мирний договір між УНР і Центральними державами, підписаний ще 9 лютого. Відмова від виконання цих пунктів фактично розв'язувала руки ленінському Раднаркому для нової агресії проти України. Ще 11 листопада – до офіційного анулювання Брест-Литовського договору! – більшовицький уряд віддав наказ Револуційній військовій раді почати наступ на Україну в 10-денний термін.

13 листопада о 8-й годині вечора в Києві у приміщенні міністерства шляхів Української Держави розпочалося таємне засідання президії Українського національного союзу

з військовими, залученими до підготовки повстання. Зібрання відбувалося в кабінеті О. Стокози – урядовця для особливих доручень при міністрі. Участь у ньому взяли В. Винниченко, М. Шаповал, представники Української партії соціалістів-самостійників Андрій Макаренко й Опанас Андрієвський, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів Олександр Янко, генерал О. Осецький, полковники Є. Коновалець (за свідченням М. Шаповала), В. Тютюнник та інші особи – загалом від 10 до 14, за різними даними. Було вирішено створити революційний уряд у формі Директорії для керівництва антигетьманським повстанням. Назву «Директорія» запозичили з часів Великої французької революції кінця XVIII століття та з російської Директорії, що на чолі з Олександром Керенським існувала у Петрограді протягом вересня-жовтня 1917 року – напередодні більшовицького перевороту. Скопійовано було навіть кількість членів цих органів (а саме, п'ять).

Один із учасників засідання О. Янко запропонував включити до складу Директорії В. Винниченка, С. Петлюру і М. Шаповала. Останній одразу відмовився під таким приводом: «Я за кілька місяців напруженої підготовчої праці по організації повстання дуже втомився... В такому стані я не можу бути на висоті свого призначення... Ви не маєте права настоювати на моїй кандидатурі, бо моя присутність в Директорії дасть їй марку більшовицької... Пропоную себе в розпорядження будучої Директорії на всі служ-

бові ролі, хоч і роль простого жовніра, але до верховного проводу я не беруся». Натомість М. Шаповал запропонував замість себе включити О. Янка, а коли той також відмовився – то висунув кандидатури професора Федора Швеця (члена ЦК УПСР), Андрія Макаренка (директора департаменту міністерства шляхів і голову Спілки залізничників) і Опанаса Андрієвського (від УПСС). Зрештою, саме їх на початку 11-ї години вечора було затверджено учасниками засідання.

З приводу того, чому саме ці троє відносно маловідомих діячів опинилися у складі найвищого органу керівництва повстанням, а потім і державного управління, М. Шаповал згадував на сторінках спогадів «Гетьманщина і Директорія» (опубліковані в Нью-Йорку 1958 року): «Бідний Швець! Він попав ні з того ні з сього в Директорію, як курка в борщ. Не знав ні підготовки, ні механізму всього "заговору", ні провідних його ідей... Швеця я запропонував до Директорії просто через те, що не було другого кандидата. Янко відмовився та через свою малу політичну освіту, він рішучо не підходив до цієї ролі. А Швець, хоч я його й не знав з особистого і політичного боку, oprіч того, що він син селянина і член Селянської Спілки та нашої партії... але він був "професор". Іншого кандидата взагалі не було. Я був доброї думки про його особисті прикмети, як людини освіченої і коректної, товаришської, але й це потім стало під сумнівом. А. Макаренко – він приймав близьку участь в підго-

товці справи між залізничниками, це в моїх очах було цінним і я був певний, що його вибір буде корисний. Потім мені самому було жаль на безпринципність, запобігливість його перед дрібними людьми во ім'я популярності і т. д. Видно що в житті йому доводилось переживати роль, хоч би фіктивну – "доброго чоловічка", що він занявся цим і Директорії. Політичних здібностей не виявив. Не мав ніякого діла в підготовці повстання і Андрієвський. Його ми всі і я в тім числі, знали дуже мало. На засідання перед виборами до мене кілька разів підходив О. Макаренко, голова самостійників-соціалістів і просив прийняти до Директорії також і їхнього кандидата, називаючи при тім Андрієвського. Я О. Макаренка знав давно, вважав за соціаліста, патріота й порядну людину, то його рекомендація, як провідника партії, мала свою вартість. Оскільки я міг помітити потім, вибір Андрієвського був рішуче не вдалим... Андрієвський потім зкомпромітував себе заговорщицтвом проти Директорії, п'яцтвом та безлабурним поведінням. Швець і Макаренко дали себе вивезти за кордон, щоб стати "директорами" в готелі. Маленькі, хоч по своєму і чесні може люди...»

Важливо зазначити, що засновники, добре усвідомлюючи відсутність будь-якої легітимності у самому акті створення Директорії, сприймали її лише як «тимчасовий повстанський політичний орган». Ніхто з учасників таємного засідання 13 листопада 1918 року не міг уявити, що перебування Директорії на чолі відновленої Української Народної Рес-

публіки розтягнуться у часі на роки. Вважалося, що після перемоги антигетьманського повстання буде скликане все-народне представництво на кшталт Установчих зборів, перед яким вона складе свої повноваження. Втім, від самого початку юридично-правовий статус Директорії не було чітко окреслено, як і не визначено чітко коло її повноважень. Жодних установчих документів не було затверджено, не вівся навіть протокол засідання – очевидно, в інтересах конспірації.

Наступного дня члени новообраної Директорії поодиночки різними шляхами почали виїжджати до Білої Церкви, звідки з допомогою Окремого загону січових стрільців планувалося почати повстання і де з 12 листопада вже перебував С. Петлюра. Тільки А. Макаренко не зміг вибратися з Києва і півтора тижні переховувався на Деміївці, аж поки не зумів дістатися до повстанців (бойові дії на той час вже точилися безпосередньо під Києвом). Для організації повстання в самому Києві при центральному комітеті Української соціал-демократичної робітничої партії було створено Український військово-революційний комітет. До його складу увійшли Михайло Авдієнко, Зиновій Висоцький, Микола Галаган, Анатолій Пісоцький, Володимир Чехівський – що симптоматично, всі вони були колишніми членами Української Центральної Ради.

У той самий час вагомий козир для агітаційно-пропагандистської кампанії Директорії подарував сам Гетьман П. Скоропадський. Намагаючись здобути підтримку країн

Антанти, 14 листопада він відправив у відставку Раду міністрів на чолі з Федором Лизогубом і затвердив новий, проросійський склад уряду під керівництвом Сергія Гербеля – заможного землевласника, экс-гофмейстера царського двору, колишнього харківського губернатора і члена Державної ради Російської імперії, відомого своїми проантантівськими симпатіями. Того ж дня було видано документ, відомий під назвою «федеративна грамота». Її текст написав товариш міністра закордонних справ Української Держави Олександр Палтов за участі П. Скоропадського.

«Грамота Гетьмана П. Скоропадського
до всіх українських громадян та козаків
14.11.1918 р.

Перемир'я між Німеччиною і державами Згоди заключене. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя. Серед решти частин страдниці Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. Україна перша навела у себе основи порядку і законності. При дружній допомозі осередніх держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня.

Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виявляючи їм велику гостинність і підтримуючи їх всіма можливими засобами боротьбу їх за утворення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами встають нові державні завдання.

Держави згоди здавна були друзями колишньої великої і єдиної Російської держави. Тепер після пережитого Росією великого заколоту, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись.

На інших початках, на принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність Всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах вперше вільно одвели дух всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії.

Від неї ж вийшли дружба і єднання з Всевеликим Доном і славетними Кубанськими і Терськими козацтвами.

На цих початках, які, я вірю, поділяють і всі спільники Росії – держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України.

Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національно самобутності.

Я глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність

та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватись біля мене і стати на захист України і Росії.

Я вірю, що в цій святій патріотичній справі Ви, громадяне і козаки України, а також і решта людності, вчините мені сердечну й могутню піддержку.

Новосформованому мною кабінетові я доручаю в найближче виконання цього великого та історичного завдання.

Павло Скоропадський

Дана у Києві року Божого 1918-го листопада в день 14-й).

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 68–69.

Виходячи з тексту грамоти, можна дійти висновку, що вона була лише декларацією про наміри Гетьмана в подальшому відновити Росію на засадах федералізму. Причому, Українській Державі він відводив роль локомотива цього об'єднання і, безперечно, одного з провідних членів майбутньої Росії, зі збереженням української «національно-державної самобутності». Цим самим П. Скоропадський прагнув перехопити ініціативу в генерала А. Денікіна та інших проантантівських «відбудовників» Росії, які категорично не визнавали за Україною жодних прав на державне існування, ба навіть сам термін «Україна» вважали продуктом австрійської або німецької пропаганди.

В дусі «федеративної грамоти» було складене й повідом-

лення нового прем'єр-міністра С. Гербеля про найближчі завдання уряду, оприлюднене наступного дня, 15 листопада. Найпершим завдання Ради міністрів С. Гербель убачав «працю коло відбудування єдиної Росії на федеративних основах і забезпечення Україні всіх прав на розвиток її державності й національної самобутності». Далі йшлося про зміцнення державного ладу від анархії та більшовизму, ухвалення закону про Державний Соїм і проведення демократичних виборів до нього (нагадаємо, Українська Держава Гетьмана П. Скоропадського існувала взагалі без парламенту), проведення земельної реформи, покращення умов праці, скасування хлібної монополії та твердих цін на хліб тощо.

Необхідно зазначити, що сам П. Скоропадський в той період життя був федералістом за переконаннями. Це підтверджують численні рядки з його спогадів, написаних за «гарячими слідами» протягом січня-травня 1919 року: «Лично я понимал, что Украина на существование имеет полное основание, но лишь как составная часть будущей российской федерации... Федерация даст полную возможность развития украинского народа... Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина может существовать, только будучи равноправным членом федеративного государства... Я остался глубоко убежденным, что Великая Россия восстановится на федеративных началах, где все народности войдут в состав великого государства, как равное к равному, где измученная Украина может лишь свободно

расцвести, где жизнь не будет пронизана насиліем и справа, и слева, как до сих пор, что только тогда наступит покой, только тогда мы дойдем до периода нового, совместного, народного творчества, и нам не страшны будут ни Центральные Государства, ни Entente-ы того времени».

З висоти нашого часу можна стверджувати, що ідеї П. Скоропадського мали виразно утопічний характер. Причому це усвідомлювали навіть окремі його сучасники. Так, впливовий громадсько-політичний діяч Євген Чикаленко 20 листопада 1918 року занотував у своєму щоденнику: «Федеративною Росія не може бути, бо московський народ звик бути, "хазяїном землі русской", і чи чорносотенець, чи кадет, чи большевик – кожний з них схоче по-колишньому панувати над "інородцями", до яких ще Столипін приєднав і нас. Росія може бути тільки або під Романовим, або під Леніним, іншої я собі не уявляю!»

Згодом, в умовах еміграційного життя, погляди П. Скоропадського еволюціонували в бік визнання ідеї повного державного суверенітету України. Причому відбувалося це досить швидко, бо вже через два роки, у жовтні 1920-го, в інтерв'ю швейцарській «Gazette de Lausanne» він стверджував, що «федеративна грамота» була вимушеним кроком, зробленим всупереч його особистому бажанню: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але прагнути насампе-

ред до вищої мети – утримання ладу в державі, яку я збудував, я мусив всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією».

Та повертаючись до листопада 1918 року маємо підкреслити, що Директорія та її прихильники трактували «федеративну грамоту» абсолютно однозначно – як зрадницький акт скасування державної незалежності України. Після її появи практично всі українські політичні сили остаточно відвернулися від П. Скоропадського і підтримали збройне повстання – навіть Українська демократично-хліборобська партія, яка не входила до складу опозиційного УНС. Навіть такі прихильники Гетьмана, як В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов вважали грамоту великою, стратегічною помилкою, і лише незначна кількість політичних і громадських діячів сприйняли її появу як тактичний крок – проголошення федерації з неіснуючою наразі Російською державою.

З приводу усього цього П. Скоропадський писав у спогадах: «До сих пор считаю, что единственной причиной такого подъема среди повстанцев в первое время была, как гром среди белого дня, появившаяся моя грамота о федерации... Я думаю, время покажет, кто предал Украину, я или Директория. Не говоря уже о том, что только враг мог желать вообще беспорядков такого рода для Украины...»

Євген Чикаленко

Є. Чикаленко в листопадові дні 1918-го записав у щоденнику таке пророцтво: «Тепер повстанці розійдуться по всій Україні і будуть підбурювати народ, в надії на поміч з більшовістії і в результаті повернуть Україну в руїну. Тепер надія тільки на антантське військо, яке внесе спокій, як весною німці. А що буде з Україною? В самостійність я давно перестав вірити, коли б хоч якась автономія збереглась, а коли і її не дадуть, то одна надія на школу і взагалі на культурну працю, про що я раз у раз кажу; тільки це єсть певний спо-

сіб витворити Україну, а всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни та анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже, їм аби їх ім'я скрізь лунало, аби йшла про їх слава; до такої категорії людей належить і Грушевський, хоч він на цілу голову вищий за всіх сучасних українців, про що я не раз вже казав. А якби їм пощастило допасти до влади, то вони моментально почнуть один проти одного інтригувати, підкопуватись, щоб кожному бути найпершим, як ми це бачили за часів Ц. Ради; дивно, як ще Порш не пристав до їх в компанію; або він не вірить в успіх, або через те, що репутація його підмочилась, коли він був в міністерстві Голубовича і тепер йому мало хто вірить».

Вже 15 листопада з'явилася промовиста відозва, підписана усіма членами Директорії – окрім А. Макаренка, який затримався в Києві.

«Громадяне.

Генерал російської служби П.[П.] Скоропадський, порозумівшись в квітні 1918 року з німецькими генералами, штабиками німецьких – тоді ще не вільних підлеглих їм солдатів, назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні і скасував Українську Народну Республіку.

З того менту зачалось нищення всіх народних прав та нечувані знуцання над демократією України бувших жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Класова помста поміщиків дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим.

І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної неділимої Росії, то лютіше, одвертіше і цинічніше ставало поправлення прав народу й владування пануючих класів над всіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції і на цілковите національне поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, як найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно без пролиття крові і дезорганізації громадського життя захистити й одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії. Отже, настав час залишити мирні заходи. Од імені організованої української демократії, від всього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Самостійної Української Народної Республіки, сим оповіщаємо: генерал П. Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його як протина-

родне, протинаціональне оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади. В ім'я спокою і порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові. Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю і виїхати з меж України, куди хто хоче. В протівному разі місце насилки їх буде призначено урядом Української Народної Республіки. Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи і пошкодження українцям або їхнім організаціям, а також демократичним особам і організаціям, викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії. Німецьке вояцтво демократичної Германської Республіки сповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильства, знуцання і злочинного для всього краю панування монархічно-поміщицької реакції і з зброєю в руках буде одстоювати права поневоленого народу. Ми віримо, що солдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності. Всім громадянам заявляємо: хто стоїть за утиск, експлоатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охранок, хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, той нехай виступає з гетьманом і його

го урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки.

Всі ж останні чесні громадяне, як українці, так і неукраїнці повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі. Разом з тим Директорія Української Народної Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабежі. Українські народно-демократичні війська підходять до Києва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України – визволення.

До зброї, громадяне, і до порядку.

Голова Директорії Української Народної Республіки
В. Винниченко

Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський».

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 374–375.

Наклад відозви було надруковано частинами в різних друкарнях Києва, причому певний їх відсоток навіть розмножили на гектографі в міністерстві народного здоров'я Українсь-

кої Держави. Вночі проти 16 листопада відозви вже розклеїли по всьому Києву. Антигетьманське повстання під проводом Директорії почалося.

Антигетьманське повстання під проводом Директорії

16 листопада січові стрільці повалили гетьманську адміністрацію в Білій Церкві, розстріляли кількох гетьманських урядовців і випустили з місцевої в'язниці кілька десятків арештантів – як стверджував історик українського війська Зенон Стефанів, то були політичні в'язні. З цього виступу почалося антигетьманське повстання під керівництвом Директорії. Втім, частина сучасних істориків (наприклад, Павло Гай-Нижник і Олексій Лейберов) схильні кваліфікувати його не як повстання, а як путч – добре підготовлену і попередньо продуману акцію, метою якої була зміна політичного і соціально-економічного шляху розвитку країни, а також приведення до влади чітко визначених осіб.

Повстання розгорталось під гаслами повалення Гетьманату, відновлення Української Народної Республіки та соціалістичного законодавства. Директорія дуже вправно використала у своїх інтересах появу «федеративної грамоти» П. Скоропадського, затаврувавши Гетьмана як зрадника національних інтересів, який буцімто прагне повернути Україну під владу єдиної і неподільної Росії. З цього приводу варто нагадати, що голова Директорії Володимир Винниченко насправді не був настільки ревним самостійником, як мо-

же здатися з тексту вищенаведеної відозви від 15 листопада. П. Скоропадський писав, як під час зустрічі з ним до початку повстання В. Винниченко переконував, що не має нічого проти федерації з Росією, але якщо одразу погоджуватися на федерацію, то росіяни «нічого не дадуть внаслідок», тому потрібно стояти за "самостійність" до кінця, яка і приведе до федерації». Далі Гетьман згадував, що життя дуже скоро створило для нього нагоду пересвідчився у правоті свого політичного опонента: «То, что тогда было сказано Винниченко, я вскоре проверил на практике. Как только я объявил федерацию с Россией... великорусские круги уже никакой Украины совершенно не признавали».

Ударною силою антигетьманського повстання став Окремий загін січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця – 1246 старшин і стрільців при 12 кулеметах і 4 гарматах. Їхню позицію Є. Коновалець на сторінках своєї праці «Причинки до історії Української революції» пояснив таким чином: «Я сам спершу, а пізніше і делегація січових стрільців з Білої Церкви заявили й виразно це підкреслювали, що січові стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійну і від нікого незалежну українську державність... Виступивши в листопаді 1918 року проти гетьмана, січові стрільці залишились вірними своїй декларації – звільнив нас від вірності Скоропадському його універсал про федерацію з Росією».

15 листопада з'явилася ще одна відозва, розрахована на

всіх українських військових на теренах України. Це був так званий універсал про початок повстання, підписаний в Білій Церкві Симоном Петлюрою як Головним отаманом Республіканських військ:

«Українські Вояки і Козаки.

З наказу ДИРЕКТОРІАТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ стаю на чолі всього Українського війська як головний його отаман. Оповідчаючи про се славних козаків, закликаю їх до боротьби за державну самостійність України проти зрадника й узурпатора генерала Скоропадського, що самозванно засвоїв собі назву і права гетьмана України. Скоропадський, з постанови Директоріату, ставиться поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки, знищення її свободолюбних порядків і установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за розстріл селян та палення сіл карательними отрядами, за насильство над робочим людом, поставлений вні закону.

Се значить – нікому з громадян і мешканців України не вільно ні в яким разі і під загрозою воєнного суду допомагати тому ж генералові Павлові Скоропадському, чи то в утечі, чи то в прокормленні, чи в укриванні його. Навпаки, обов'язком кожного громадянина на Вкраїні є арештувати генерала Скоропадського і видати в руки республіканської влади.

Гетьманські накази по війську і розпорядження касуються і не сміють виконуватись.

Військові частини генерала Скоропадського для того, щоб не було зайвого пролиття крові і заколотів, – хай переходять в ряди війська Української Народної Республіки, слідом за тими, що вже перейшли. Військо Української Народної Республіки має своєю метою дощенту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони досі опирались.

Славні вояки і козаки українського війська.

Ви рідні сини селянського й робочого люду, кров од крові його і кість од кості його. В сю велику хвилю, коли скрізь по великому світу падають царські престоли і виходять на волю заковані народи, коли по всьому світу селяне й робітники стали панамі, в сей великий час ви, браття козаки, хиба осмілитесь піти з поміщицько-гетьманським урядом проти своїх батьків і братів, в сей великий мент ви, браття козаки, хиба ж осмілитесь служити запроданцям, які самі запродались і Україну хочуть запродати чужинцям?

Козаки, закликаю вас усіх з усюди, як широка велика Українська земля, упорядкованими військовими частинами зі зброєю й амуніцією йти і їхати в напрямі до Києва – столиці України.

Дана в ставці головної команди Українських Республіканських Військ у половині листопаду 1918 року.

Головний отаман Українських Республіканських Військ [С.] Петлюра

Начальник штабу [О.] Осецький».

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 376–377.

Політичний діяч із Галичини Осип Назарук, який долучився до написання цього універсалу, через двадцять років назвав його «ідеалістично-політичним оправданням бунту». На думку сучасної української дослідниці Олени Бойко, за змістом і стилем «універсал являв типовий зразок ультралівої революційної демагогії, закликав до всенародного повстання... свідчив про обрання Директорією радикального соціалістичного курсу, далекого від платформи і попередньої діяльності» опозиційного Українського національного союзу. Підписуючи документ, С. Петлюра і О. Осещкий сподівалися максимально розширити соціальну базу повстання, залучити до нього всіх незадоволених політикою гетьманського режиму, зокрема й радикально ліві сили. І слід зауважити, що своєї мети вони досягли. Прапор антигетьманського повстання здійняли махновці, анархісти, російські ліві есери (вони досить активно діяли в Україні в 1918 році), більшовики. Антиурядові виступи й заворушення швидко охопили практично всю країну, і схоже на те, що Директорія не мала чіткого уявлення, як потім приборкати цю народну стихію. Адже увага її учасників була повністю зосереджена на невідкладному завданні – поваленні

Гетьманату, – без ґрунтового осмислення стратегічної перспективи.

Поваливши гетьманську адміністрацію в Білій Церкві, січові стрільці вирушили на залізничну станцію Фастів, де без бою роззброїли державну варту і загін сердюків (військовиків-добровольців із заможних селян). Швидкість і вправність цієї акції були такими, що сердюки, за словами стрілецького сотника Василя Кучабського, «віддавали кріси, взагалі не розуміючи, що з ними діється», а присутня публіка «наче закам'яніла. Щойно заспокоївшись, почала обговорювати різні здогади, між іншими, що це французи прийшли з-під Одеси».

17 листопада в Білій Церкві члени Директорії підписали угоду з німецькою Великою солдатською радою (зольденратом), що постав після вибуху революції в самій Німеччині. В цьому договорі йшлося про те, що німці не будуть втручатися у внутрішні справи України і не стануть протидіяти повстанцям. Директорія у свою чергу гарантувала недоторканність німецьких військ і безперешкодний виїзд за межі України.

Окрилена цим успіхом, Директорія сподівалася здобути Київ одним рішучим ударом. Вже уночі проти 18 листопада січові стрільці зайняли станцію Мотовилівка в селищі Борова (нині Фастівського району Київської області), неподалік якої і відбувся найвідоміший бій між повстанцями та гетьманськими військами. Деякі автори, попри локаль-

ний характер і обмежену кількість учасників, називають його «однією з вирішальних битв для долі тогочасної Східної Європи». Наприклад – Василь Кучабський, на думку якого повстання проти Гетьманату початково було справою з невисокими шансами на успіх, адже селянство України виявляло пасивність, а позиція німецьких військ залишалася непевною. Та Мотовилівський бій, мовляв, схилив шальки терезів на користь Директорії.

Хто ж став на захист Гетьманату Павла Скоропадського? В історичній літературі часто трапляється твердження, буцімто чисельність збройних сил Української Держави становила 60–65 тисяч осіб. Однак за даними реєстру військового міністерства, станом на 1 листопада в кадрових частинах гетьманської армії налічувалося 5194 старшини, 3414 підстаршин, 13 979 козаків і 904 урядовці – тобто, загалом лише 23 491 особа. Причому, значна частина з них під час антигетьманського повстання перейшла на бік Директорії або долучилася до російських антибільшовицьких (білогвардійських) формувань.

Проте слід враховувати, що з осені 1918 року за наказом П. Скоропадського проводився набір до добровольчих дружин офіцерів і юнкерів, що опинилися на території України і не виявляли бажання служити у кадрових частинах Армії Української Держави. Сам Гетьман зазначав, що в Києві тоді зосередилося до 15 тисяч офіцерів. Учасники цих добровольчих дружин стали головними захисниками гетьмансь-

кого режиму в останній місяць його існування. При цьому, більшість їхніх учасників не приховували своїх прагнень до об'єднання з Добровольчою армією Антона Денікіна та спільної відбудови «єдиної-неділимої» Росії. Вони якраз вважали появу «федеративної грамоти» за ознаку того, що Гетьман поділяє їхні погляди, а отже, готовий робити «спільну справу» з А. Денікіним. Хоча, як уже зазначалося вище, бачення П. Скоропадським і А. Денікіним політичного майбутнього України та Росії мало кардинальні відмінності.

17 листопада гетьманські війська під командуванням генерала князя Леоніда Святополка-Мірського (1-ша офіцерська добровольча дружина, 4-й Сердюцький піший полк і 1-й дивізіон Лубенського Сердюцького кінно-козачого полку – загалом, за різними даними від 1000 до 3000 бійців) залізницею вирушили з Києва для придушення повстання під проводом Директорії. Доїхавши до Василькова і дізнавшись, що наступна станція Мотовилівка вже зайнята повсталими, Л. Святополк-Мірський наказав зайняти її вранці 18 листопада. Він дуже недооцінив противника, вважаючи, що перед ним погано вишколені й слабко озброєні «банди». Але січові стрільці вдало зайняли оборону між Мотовилівкою і Васильковом (в районі теперішнього зупинного пункту Корчі), й вогнем гвинтівок, гармат, кулеметів, імпровізованого бронепотяга та в багнетному бою завдали гетьманцям тяжких втрат. Після 6–7-годинного бою розбиті війська Л. Святополка-Мірського відступили до Києва, по дорозі висадив-

ши у повітря залізничний шлях, а відділ січових стрільців під командуванням Романа Сушка вже ввечері 18 листопада зайняв станцію Васильків.

Хоча немає сумнівів у тому, хто саме переміг, а хто програв на полях під Мотовилівкою, все ж цей бій залишає чимало запитань і досі. По-перше, з легкої руки переможців за Мотовилівкою закріпилася слава «українського Марафону» (так само як за Крутами – «українських Фермопіл»). При цьому підкреслюється значення перемоги українського війська над російським та оминається увагою той факт, що «російське» військо (офіцерська добровольча дружина) служило українському Гетьманові П. Скоропадському, на боці якого під Мотовилівкою билися також українці-сердюки, що безумовно робить цей бій проявом громадянської війни в Україні.

По-друге, викликає подив та обставина, що перебіг Мотовилівського бою відомий практично винятково з описів переможців – січових стрільців. У спогадах протилежної сторони Мотовилівка згадується дуже мало. І це при тому, що про оборону Києва від так званих "петлюрівців" існує значний обсяг мемуарної літератури, написаної учасниками офіцерських добровольчих дружин.

По-третє, постає питання про кількість і співвідношення втрат у бою. Стрілецькі мемуаристи та дослідники Зенон Стефанів, Богдан Гнатевич, Василь Кучабський, Роман Дашкевич повідомляють, що переможці втратили загибли-

ми 19 осіб – 17 стрільців і двох старшин зі Львівщини (24-річного Федора Черника і 26-річного Миколу Загаєвича), – а ще 22 стрільців дістали тяжкі поранення. Натомість, переможені буцімто залишили на полі бою від 600 до 1000 загиблих. Окрім того, що такий показник втрат гетьманців видається явним перебільшенням, донині залишається невідомим також місце їхнього поховання. Тоді як про загиблих січових стрільців добре відомо, що вони були урочисто поховані 19 січня 1919 року в Маріїнському парку Києва (очевидно, в районі сучасного оглядового майданчика навпроти вертодрому). Хоча тогочасна преса повідомляла чомусь про похорон або 14, або 16 осіб, а свідок події Віктор Андрієвський писав навіть про «двацять і кілька» трун, – але не про 19.

До цього треба додати, що в наш час у лісі на під'їзді до станції Мотовилівка існує впорядкована могила, де на пам'ятному камені викарбувано напис: «Тут поховані січові стрільці під проводом полковника Євгена Коновальця, які впали в бою за Волю України 18 листопада 1918 року. Вічна слава Героям!» Але чи справді у цій могилі є поховані, і хто саме – невідомо.

Пропонуємо Вашій увазі дві розповіді про Мотовилівський бій, складені на підставі свідчень учасників – січових стрільців і дружинників Л. Святополка-Мірського:

«Мотовилівка положена серед великого лісу, тягнеться три верстви в напрямі на Васильків. За ним поля і горби. Один відділ, у силі одної пішої сотні, двох кулеметів і де-

сятьох гарматчиків на конях, вислано о год. 8 рано 19 падолиста30 обходом лісу направо, другий такий самий відділ – наліво. Шляхом посувались дві гармати у вагонах, чотири кулемети й одна піша чета. Всі відділи мали злучитись на краю лісу. Середній відділ з гарматами ще не доїхав до краю лісу, а вже спостеріг на полі московських добровольців. Вони йшли в розстрільній на ліс. Добровольча артилерія відкрила обстріл стрілецьких поїздів. Настав бій. Спершу при залізній дорозі, а опісля вступили у бій і оба відділи на крилах. Бій був страшний. Добровольці кидали щораз та нові резерви, і щораз нові розстрільні висувались проти Стрільців. Коло 10-ї год. рано СС наспіла поміч. Підїхали прочі частини Стрільців. Цілий курінь вступив у бій. Сили все ж таки не були рівні. Проти СС (коло 600 штиків, 2 гармат і 10 кулеметів) стояло коло 300 московських офіцерів з кулеметами й артилерією і курінь сердюків. Добровольці наступали розстрільною на ліс, а крім того – вздовж шляху ровами під прикриттям своїх сталевих панцирників, щоби перервати в середині стрілецький фронт. Розшалів пекельний бій, настала рішаюча хвиля.

30 Неточність автора. Правильно – 18 падолиста (листопада).

Та не рівнятись добровольцеві зі стрільцем; московському випещеному офіцерові, що умів хіба пробрязкувати на вулиці шаблом, не йти в парі з січовиком, що виправив своє око на світовій війні та на широких степах старого Запо-

рожжя. Не московським добровольчим дружинам боротися з Стрільцями, що дружно вміли стати за себе, ані добровольчій гарматі – з вправним оком січового гарматчика.

Стрільцькі гармати на поїздах відкрили скорий вогонь і повною швидкістю паровоза серед ворожих куль пустились вперед. Московським трупом вистелено рови вздовж залізничного шляху. Сталеві панцирники добровольців утікали перед стрільцькими деревляними, а тоді кулемети висікли по обох боках залізничного шляху добровольчі ряди.

Гармати СС опинились на задах добровольчих ліній. Фронт перервано. Піхота СС пустилась до наступу, розбиваючи на прах московські відділи. Це було цілковите поразення добровольців і гетьманців. Командував ними в тім бою князь Святополк-Мірський.

Судьба Києва і гетьмана рішилась дійсно уже у сім бою. Побоевище вкрилось московськими трупами, але і Стрільці понесли багато втрат, а між ними втратили вони двох найкращих старшин – сотника Черника і сотника Загаєвича, команданта пішої сотні на правім крилі. Серед гетьманців настав такий переполох, що не важились більше вставати до отвертого бою та утекли в паніці у Київ і боронили місто головно артилерією, в надії на поміч Антанти».

Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / Упорядник Г. Сварник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. – С. 354–355.

«Поздним вечером 19 ноября в приют "Ясли" приехал начальник 2-го отдела полковник Крейтон. "Господа, вы должны выступить на вокзал... Там положение ненадежное. Надо разоружить какую-то дружину..." Полковник Крейтон что-то путает, но сознание дисциплины не позволяет сомневаться. Надо выступать. Собираемся... Темная ночь. Колонной по отделениям, четко отбивая шаг, идем городом... Пришли на вокзал. Здесь еще какие-то части... Волнение, сумятица... Больше всех бегают, кричит полный генерал... Это – Канцырев³¹.

31 Павло Канцеров – генерал-майор, восени 1918 року тимчасово виконував обов'язки начальника 2-го підвідділу 2-го відділу київської добровольчої офіцерської дружини, брав участь у боях проти військ Директорії УНР.

Но вместо разоружения "какой-то дружины" генерал объявляет нам приказ: мы должны ехать на пост Волынский и поступить там в распоряжение начальника участка. Мы удивлены. Нам объясняют задачу: с Белой Церкви наступают банды Петлюры; дружина Святополка-Мирского уже имела с ними бой, но неудачный; мы должны идти ей на помощь...

Уже поданы вагоны. Кто-то подходит, рассказывает, что дружину Святополка-Мирского разбили вдребезги, раненых не успели подобрать, петлюровцы идут "тучами". Рассказ еще больше понижает настроение. Все чувствуют обман, но та же самая "дисциплинированность" заставляет молчать... Садимся в темные вагоны, звенят штыки сцепившихся вин-

товок... Поезд едет к посту Волынскому. Остановились... Кто-то пошел на станцию доложить о прибытии...

Пришел поезд с офицерами дружины Святополка-Мирского. Они только что из боя под Мотовиловкой. Возмущенно рассказывают: "Пошли мы без разведки, нам говорили, что петлюровцев тут очень немного, банды какие-то... А мы налетели на их главные силы, на сечевиков... Почти в кольцо попали... Потери понесли страшные, раненых побросали... Сердюки с нами были – разбежались..."

Бой под Мотовиловкой обсуждается и коментується під крепкую ругань начальства. Снова подымается возмущение, но та же дисциплинированность заставляет замолкать».

Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918 года) // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С. В. Волкова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 198–199.

Попрі невтішний для захисників режиму П. Скоропадського результат, перебільшенням буде вважати Мотовилівський бій вирішальною подією всього антигетьманського повстання. Він безпосередньо призвів до початку боїв за Київ. Однак поки в столиці України перебували німецькі війська, продовжувала триматися і влада Гетьмана П. Скоропадського. Крім того, гетьманські війська в районі Борщагівки й Святошина зупинили наступ військ Директорії, який вівся в основному силами Окремого загону січових стрільців і Окремого Чорноморського коша, який надійшов з Бер-

дичева і контролював ділянку залізниці Київ – Коростень. Невдалою виявилася і спроба повстання в самому Києві, організована Українським військово-революційним комітетом. Протистояння переходило в затяжну стадію, з приводу чого В. Винниченко не приховував свого незадоволення і навіть побоювань. До того ж, керівника Директорії непокоїло зростання популярності його колеги С. Петлюри. У щоденнику В. Винниченка з'явилися такі записи: «Цілий тиждень уже стоїмо у Фастові. Малося на думці в день-два захопити Київ» (23 листопада); «Найгірше те, що рух цілком несподівано набрав окраску приватної марки одної-двох людей. С. В. Петлюра став лозунгом справи. Сьогодні маси мають до нього симпатію й довір'я. А що буде, як симпатія до особи перевернеться в антипатію через якийсь невдачний вчинок цієї особи?» (27 листопада).

Різноманітні, зокрема й найбільш неймовірні чутки про С. Петлюру в той час почали поширюватися і в гетьманському Києві. Деякі з них переповів Євген Чикаленко на сторінках свого щоденника: «Коли [більшовики] заволоділи Києвом, то скількох були розстріляли під іменем Петлюри, що дало основу для легенди, що Петлюру "й куля не бере". Тепер розповідають, що коли "буржуки з гетьманцями посадили Петлюру в тюрму, то він сидів, аж поки не прийшла йому пора, а тоді стіни перед ним розвалились і він вийшов, і тепер всіх скликає до повстання" і люди озброюються чим попало і спішають до "батька Петлюри" якого

вже наділили й велетенською фізичною силою. А в дійсності Петлюра маленький, худенький, білявенький, з баб'ячим досить приємним, безусим лицем, тільки голос у нього симпатичний і язик добре почеплений, як то кажуть. Теперішній уряд і російська преса теж наділяють Петлюру якоюсь надзвичайною моральною силою і вважають його організатором повстання, тим часом, в дійсності, організатори тільки скористувались його популярним іменем, душею ж повстання досі був Микита Шаповал, який вдохновив і Винниченка, але в останню рішучу хвилину перелякався і десь заховався в Києві» (принагідно уточнимо: М. Шаповал після початку антигетьманського повстання, за його ж словами, переховувався в однієї української родини на дачі у селищі Ворзель, що під Києвом).

Водночас, Гетьман П. Скоропадський в Києві з кожним днем відчував, як буквально втрачає ґрунт під ногами, як стрімко позбувається підтримки, як вужчає коло його прихильників: «Под давлением русских кругов, все делалось для умаления моей власти, и новый кабинет, т. е. некоторые члены его, совершенно не считали нужным бороться с этим, приходилось самому защищаться... С одной стороны, немцы вели неопределенную линию, все более и более клонящуюся к тому, что они согласны иметь дело с Директорией. Мне даже думалось, что они могут стать против меня. С другой стороны, Entente-а еще не высказывалась за меня, а многие русские говорили, что никогда и не выскажется. Украинцы

були против мене за грамоту о федерації». Також П. Скоропадський був украй неприємно здивований тим, як чимало діячів, яких він вважав цілком лояльними до своєї влади, миттєво перейшли на бік повсталих. Зокрема, він писав: «Появились прокламации за подписью Директории, куда входили Винниченко, Петлюра и Швец, тот же самый, который за несколько дней до этого как-то завтракал у меня и еще ранее этого встречал меня с приветственной речью при открытии университета... Неприятно поразило, что тот самый Балбачан, который только что был произведен в полковники за действительно хорошие действия против большевиков, теперь со своим полком восстал и захватил Харьков».

Дійсно, Петро Болбочан тільки-но 5 листопада був затверджений в ранзі полковника Армії Української Держави за успішне командування 2-м Запорізьким пішим полком на чернігівській прикордонній смузі. Але, налаштований проти панівного режиму, він ще раніше був залучений у підготовку антигетьманського повстання і навіть, як стверджував М. Шаповал, сам «запропонував довірочно свої послуги». «Федеративна грамота» лише зміцнила його переконання у правоті своїх дій – П. Болбочан стверджував, що боротися варто лише за «самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, якою б вона не була, монархічна чи більшовицька». В ніч на 18 листопада він наказав роззброїти гетьманські офіцерські дружини в Харкові та проголосив у місті відновлення влади Української Народної

Республіки. А вже 27 листопада після бою війська П. Болбочана зайняли Полтаву.

В інших регіонах ситуація складалася по-різному. Наприклад, 2-й Подільський корпус Армії Української Держави під командуванням генерального значкового Петра Єрошевича 18 листопада перейшов на бік Директорії. На Чернігівщині аналогічно й одночасно вчинила 1-ша стрілецько-козацька (Сіра) дивізія. На півдні України антигетьманське повстання очолив колишній штабс-капітан російської армії, український есер Никифор Григор'єв. На деякий час йому вдалося опанувати Миколаєвом, Херсоном і практично всією Одесою (крім приморської зони), однак невдовзі російські білогвардійці за активної підтримки військ Антанти, які висадилися у Південній Пальмірі, витіснили загони Н. Григор'єва з міста. Та й Головний отаман республіканських військ С. Петлюра наказав не вступати в бойові дії проти антантівських формувань, прагнучи уникнути прямого конфлікту з країнами цього військово-політичного блоку.

В Житомирі волинський губернський староста Дмитро Андро, колишній дійсний статський радник, організував завзятий опір повстанцям, сформувавши загін зі складу добровольців і старшин 1-го Волинського корпусу. Поступаючись в чисельності противникові, загін Д. Андро зумів прорватися залізницею до Києва і взяти участь в обороні столиці.

У 8-му Катеринославському корпусі, яким командував генеральний хорунжий Гнат Васильченко, стався розкол: ло-

ьяльна до України частина особового складу підтримала повстання Директорії, а проросійськи налаштовані військові (понад 1000 осіб) вирушили на з'єднання з білогвардійцями в Криму. Один із учасників цих подій згадував: «Как только гетманская власть рушилась, корпус во главе со штабом принял добровольческую ориентацию: везде запестрели трехцветные флаги, украинский язык (который и раньше не всегда применялся) как ветром сдуло, офицеры и солдаты надели погоны русской армии, в собрании на почетных местах появились портреты вождей Доброармии». Приблизно те саме писав і сотник С. Левченко, який служив у цьому корпусі, але підтримав Директорію: «Коли намітилось протигетьманське повстання, український штаб 8-го Катеринославського корпусу зняв свою провізоричну, правда, маску і ін корпоре з командиром корпусу і начальником штабу покотився до території, яку займала добровольча армія, що відразу по доконанім перевороті посунулася в Україну... Легко прорвавши лінію повстанців, що облягали Катеринослав, гетьманці потягли туди, де для них давно було місце».

За 34 дні «Катеринославського походу», як охрестили його білогвардійські історіографи, було подолано понад 500 верст, проведено низку боїв проти так званих «петлюрівців» і «махновців», причому частина взятих у полон повстанців приєдналася до участі в поході. Зрештою, кадри колишнього 8-го корпусу Армії Української Держави опинилися у складі денікінських Збройних Сил на Півдні Росії.

В самому ж Києві під час антигетьманського повстання спалахнула справжня антиукраїнська вакханалія русофілів. П. Скоропадський згадував: «С объявлением федерации русские круги повели резкую политику ко всему украинству... Положительно все русское население, не имея фактически никакой силы, как будто спелось ругать все украинское и всячески провоцировать, где только возможно. Я неоднократно некоторым влиятельным лицам указывал на всю ошибочность такого поведения, просил прекратить эти нападки, но ничего не помогало. Все они считали, что украинства вообще не существует, что это кучка лишь подкупленных немцами людей. Раз немцы ослабели, больше незачем считаться и с украинцами».

Намагаючись опанувати становище і зберегти владу, що вислизала з його рук, Гетьман 19 листопада видав наказ Армії Української Держави та грамоту до хліборобів такого змісту:

«Старшини, козаки й жовніри.

Настав грізний час, коли всі чесні й люблячі свою Вітчину люди повинні грудьми стати на її оборону.

Тепер немає місця національним суперечкам і політичному розбрату.

Україна й Росія кличуть усіх нас на оборону їх політичного існування й ми повинні врятувати їх або вмерти зі славою.

Я – голова Держави Української, прийняв на себе тяжкі обов'язки кермування лише за для того, щоб усі свої сили

віддати на працю гаряче улюбленій Батьківщині.

Тепер, коли Росія гине, розшматована страхіттями большевизму, коли большевизм цей загрожує вже Україні, Ви му- сите віддати всі ваші сили на працю Батьківщині; Я закли- каю вас усіх рятувати Україну й тим самим рятувати Росію.

На Україні знайшли собі місце кращі сили Росії, на Україні зберігся державний лад – Я закликаю всіх до збере- ження й зміцнення державного ладу, бо в ньому запорука перемоги, а перемога України буде і перемогою Росії.

До вас, козаки, звертаюсь Я з великим проханням – одвер- то боріться з большевизмом, пам'ятайте, що під гнітом боль- шевизму гинуть у Росії всі справжні працівники, що всяка, навіть мала власність нищиться, що влада захоплюється ти- ми, котрим нічого тратити й що через це повстання селян проти большевицької влади йдуть одно за другим.

Вимагаю від вас однодушно стати на оборону України й тим дати мені можливість скоріше перевести закони про землю й закони про притягання широких народних кіл до упорядження держави.

У твердій надії на поміч Божу й на Вашу вірність Батьків- щині – Я не сумніваюся в успіхові нашого святого й справед- ливого діла».

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Доку- менти і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упо- ряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 72.

«Громадяне-хлібороби!

Для Вас і для всієї України настали тяжкі дні. Скоро придуть кращі часи і зміцниться правовий лад, задля встановлення якого Я працюю в повній згоді з кращими силами Мого народу. Але ж поки той час прийде, Ви повинні напружити всі Ваші сили в поміч Мені. Користуючись тим, що почате Мною утворення власної української армії, яке вимагає великої підготовчої праці, ще не закінчене, – по багатьох місцях нашої землі темні сили піднімають голови і несуть з собою заколот та знищення трудового народного багатства. Для успішної боротьби з цим злом, Ви повинні стати твердою стіною, щоби об неї розбилися всі змагання ворогів порядку. Ідучи на зустріч висловленому Вами кілька разів бажанню утворити свою хліборобську озброєну силу на противагу розбишакам та большевикам, Я закликаю Вас утворити із свого кола відділи вірних синів Ваших, [які] одержавши з мого наказу повне озброєння, під керівництвом обраних спілками хліборобів досвідчених і відданих рідному краю і Мені офіцерів виявили б міць в справі знищення ворогів порядку і заспокоєння села. Назвіть самі таких людей, яким Ви можете довірити святе діло оборони рідних полів і маєтку Вашого, і нехай ніхто з названих Вами оборонців не завагаються виконати свій обов'язок до кінця, пам'ятаючи, що від цього залежить врятування всіх близьких йому і всього йому дорогого, і що зрада прийнятому обов'язкові – великий гріх перед Богом і ганьба перед батьківщиною.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

Київ, 19 листопаду 1918 р.»

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 73.

П. Скоропадський вважав, що потрібно якнайдовше утриматися в Києві, розраховуючи на допомогу з боку країн Антанти. Він отримав відомості про висадку французьких військ в Одесі та вступ на територію України румунських військ. Очікувався і приїзд до Києва з Одеси французького віце-консула Еміля Енно. Гетьман писав: «Все это меня убеждало, что я взял правильный путь удержаться во что бы то ни стало, а по прибытии представителя Entente-ы, если он с силой, то хорошо, если же он без силы, то хуже, но совершенно не безнадежно, так как немцы, и дипломаты, и офицеры "Оберкомандо", мне сами говорили и просили настаивать на приезде представителя Entente-ы, говоря, что если таковой приедет и в решительной форме заявит Немецким частям, что на них возлагается ответственность за прекращение беспорядка и междуусобной войны, немецкие части, боясь, чтобы в противном случае их не интернировали, были еще в достаточных силах для того, чтобы прекратить всякую попытку к свержению правительства». Хоча становище Гетьмана з кожним днем погіршувалося і німці навіть запропонували йому вилетіти аеропланом до Одеси (всі наземні шляхи було відрізано), та він вирішив, що треба залишатися в столиці зі своїм урядом і військом.

Тим часом 24 листопада відповідно до наказу Головного отамана С. Петлюри відбулося організаційне оформлення повстанських військ в Армію Української Народної Республіки (назву «Українська Держава» Директорія категорично не визнавала і не вживала). До складу Армії УНР одразу були зараховані такі військові частини та з'єднання: Окремий загін українських січових стрільців, Чорноморський кіш, Українська Сіра дивізія, Запорізький загін, 1-й полк залізничників, Студентський полк січових стрільців, 2-й Український корпус (колишній 2-й Подільський корпус Української Держави). Також згідно з текстом наказу в лавах Армії УНР завбачливо було «зарезервовано» місця для всіх інших частин, що переходять на бік Директорії або утворюються в результаті мобілізації, а також для кадрів армійських корпусів Української Держави, які підтримують повстання. Наказом також визначалися основні вимоги до добровольців, що вливалися до Армії УНР: визнання самостійності Української Народної Республіки та заборона залишати лави Армії протягом двох місяців. Останнє рішення С. Петлюри слід визнати дуже недалекоглядним. Воно призвело до того, що через два місяці чимало добровольців повернулися до мирного життя – якраз у той час, коли проти відновленої УНР розгорталася нова агресія більшовицької Росії.

Вже 26 листопада, в передчутті швидкої перемоги над Гетьманом, Директорія ухвалила постанову нагородити в недалекому майбутньому всіх учасників облоги Києва

«особливим орденом Республіки» (ці нагороди так ніколи й не були виготовлені), а в самому Києві у «найкращому місці» звести пам'ятник, «щоб уславити навіки пам'ять лицарів, котрі полягли головами за славу вітчизни... щод вічно нагадувати наступним поколінням про славні події народних лицарів, які життям і кров'ю своєю заплатили за державну самостійність У.Н.Р. в боротьбі з самозваними узурпаторами та насильниками України». Годі й казати, що через короткочасність перебування Директорії у здобутому Києві (середина грудня 1918-го – початок лютого 1919-го) такий монумент загиблим учасникам антигетьманського повстання встановити не встигли.

Тим часом наприкінці листопада трапилася подія, яка відтермінувала взяття Києва повстанцями. 25-го числа в районі села Білогородка (нині Києво-Святошинського району Київської області) німецькі війська випадково потрапили під артилерійський обстріл повстанців. Почався бій, в якому обидві сторони зазнали дошкульних втрат (Є. Чикаленко переповідав, очевидно, перебільшені чутки, буцімто до 1000 німецьких вояків загинули або дістали поранення). Бойові дії продовжилися 26 і 27 листопада – німці намагалися очистити від повстанців залізницю на Фастів і Козятин для безперешкодного руху своїх ешелонів. 28 листопада сторони підписали договір про перемир'я, за умовами якого Директорія була змушена відвести свої війська від Києва.

«Договор о перемирии

Сегодня вечером представителями германского штаба, германского совета солдатских депутатов и представителями войск Петлюры заключен и подписан следующий договор о перемирии:

Нижеподписавшиеся, собравшись 28 ноября 1918 г. в главной германской квартире киевской группы войск, уполномоченные представители украинской республиканской директории, верховного командования и главного совета солдатских депутатов в Киеве постановили следующее:

1) Заключается предварительное перемирие в районе Киева.

2) Украинские республиканские войска отходят за линию, отмеченную красной чертой на прилагаемой карте, которая в двух экземплярах вручается уполномоченным. Очистение линии должно быть произведено до 6 час. вечера 29-го ноября. Военный материал может быть вывезен и позже. На остальных фронтах у Киева украинские республиканские войска остаются на расстоянии 20 километров от центра города.

3) Германские войска киевского гарнизона обязуются не переходить линии, обозначенной голубой чертой на прилагаемой карте.

4) Пленные, взятые до сих пор украинскими республиканскими и германскими войсками, будут немедленно обменены.

5) Германское военное командование побудит правитель-

ственные войска отойти к Киеву.

6) Только по выполнении этого соглашения на основе этих установленных принципов, в отношении которых уже достигнуто частичное соглашение, в главной германской квартире киевской группы войск будут вестись дальнейшие переговоры.

7) Германские войска на дальнейшее время принимают на себя защиту украинского населения в Киеве.

Договор подписали:

Полковник [Виктор] Осмоловский, доктор [Осип] Назарук, Линницкий.

Со стороны германцев: Ярош, Бронгсарт, фон-Шеллендорф, Бемэ. Представитель главного германского солдатского совета И. А. Ризенфельд».

Киевская Мысль. – К., 1918. – 29 ноября. – № 227.

Звістка про підписання перемир'я на таких умовах мало не довела до розпачу В. Винниченка. Того самого дня він занотував у щоденнику: «Це такі умови, які цілком підрізують республіку. Гетьман і його уряд лишаються, ми – бунтарі, приходить Антанта і піддержує існуючий уряд, усмиряючи бунтарів... Німці проти нас. Надій на успіх мало. З півдня наступають дончаки. З Румунії, з Чорного моря, от-от з'являться війська Антанти. З боку Галичини – поляки. Большевики з півночі чекають нашої перемоги, щоб насунути й задушити нас... Можливо, цю справу захоплення влади в даний момент ми програли. 75 шансів за поразку під Києвом,

за безпорядочне тікання нашого недисциплінованого війська, за остаточне розбиття нас німцями і Антантою разом... Ще раз німецький проклятий багнет зіграє чорну роль в долі нашої нації».

Та побоювання керівника Директорії виявилися марними. Повстанці з користю використали тимчасову паузу в бойових діях для поповнення своїх сил новими загонами. Було розпочато мобілізацію всіх громадян із досвідом військової служби віком від 20 до 35 років (старшин – до 43 років). Наказом Головного отамана С. Петлюри суворо заборонена усна і письмова агітація проти Української Народної Республіки, її соборності, за введення на територію України іноземних військ або за формування в Україні військ для інших країн.

3 грудня було офіційно створено Осадний корпус під командуванням полковника Євгена Коновальця. До складу корпусу увійшли 1-ша дивізія січових стрільців, Чорноморська дивізія, Дніпровська дивізія (сформована з повстанців Київщини), 8-ма піша дивізія, Фастівська залога (3 курені), Білоцерківська окрема бригада, Білоцерківська та Уманська резервні бригади, 2-й Дніпровський резервний полк, Ходорівський курінь та деякі інші військові частини – загалом до 50 тисяч багнетів і 48 гармат. Щоправда, переважна частина цих військ була радше великими повстанськими загонами з низьким рівнем організації, слабким озброєнням та відчутною нестачею командного складу (напливу по-

встанців під знамена Директорії сприяли і поширені чутки, буцімто переможці отримають дозвіл три дні грабувати Київ). Штаб Осадного корпусу розташовувався у Фастові. Фактично, корпусу підпорядкували всі війська Директорії, що були задіяні в облозі Києва та бойових діях на території Київської губернії.

Гетьманський уряд також намагався використати час із користю та накопичити сили для оборони столиці. 5 грудня Рада міністрів Української Держави ухвалила закон про мобілізацію всього чоловічого населення Київського міського отаманства віком від 19 до 29 років, здатного носити зброю – причому й тих, хто раніше проходив військову службу, і тих, хто не проходив. Із цього приводу директор Української телеграфічної агенції Дмитро Донцов 7 грудня занотував у щоденнику: «Настрій в місті чимраз більш тривожний. Трудно ховатися. Мобілізація. Запровадили нібито воєннопольові суди. Російська преса виє з розпачу з приводу байдужости російського елемента на Україні, який не думає сповнити свій "долг перед родіной". Справді, мобілізація проходила дуже мляво, значної кількості охочих повоювати за Гетьмана не виявилось. Ба більше, як стверджував В. Кучабський, деякі кияни кидали справи, всіма правдами й неправдами намагалися вирватися з міста і приєднатися до військ Директорії. Основними захисниками Києва, як і раніше, залишалися офіцерські добровольчі дружини під загальним командуванням генерал-майора Льва Кірпічова. А вони станом на

6 грудня налічували всього-на-всього 2396 багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів і 43 гармати (36 легких, 6 гаубиць і 1 важка).

12 грудня в Козятині між представниками німецького командування і Директорії було укладено нову угоду. Німці зобов'язувалися не втручатися в події та залишатися в казармах, а Директорія гарантувала їм можливість вільного виїзду за межі України. Одразу після цього в ніч проти 13 грудня війська Директорії повели загальний наступ на Київ, який вівся як із правого берега (через Жуляни, Білогородку і Пущу-Водицю), так і з лівого (через Дарницю). Вдень 14 грудня повстанці увійшли до центру столиці. Гетьман П. Скоропадський залишив свою резиденцію по вулиці Інститутській, коли вони вже наближалися до неї. Він знайшов тимчасовий прихисток у посла Османської імперії Ахмеда Мухтар-бея Моллаогли в готелі «Паласт» на Бібіковському бульварі (нині це – п'ятизірковий «Прем'єр Палац», бульвар Тараса Шевченка, 7/29). П. Скоропадський згадував: «Я признавал, что все пропало. У меня была на душе тяжесть. Я думал, должен ли я все-таки отказаться от власти или не следует этого делать. На меня повлияла раздающаяся где-то вдаль пулеметная трескотня, и я подумал... вероятно, есть честные люди, которые дерутся до тех пор, пока они не получают сведения, что они освобождены от своих обязанностей и от присяги, и написал тут же на месте свое отречение от власти».

«Всем, всем по учреждениям Украины. Всем войсковым частям и учреждениям. Я, гетман всея Украины, в течении семи с половиной месяцев все свои силы клал на то, чтобы вывести страну из того тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне в виду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь.

Павел Скоропадский

14 декабря 1918 года, город Киев».

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – С. 74.

Після цього Рада міністрів Української Держави під керівництвом С. Гербеля ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії. Своїм останнім актом «в інтересах охоранення порядку и спокійствия в городе Киеве и защиты интересов граждан» вона також ухвалила відновити діяльність київської міської думи і міської управи, передавши їм управління містом і київським градоначальством.

До кінця дня 14 грудня війська Директорії повністю опанували Києвом. Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського припинила своє існування. На історичну арену вийшла відновлена Українська Народна Республіка.

Граф Федір Келлер і спроба антиукраїнського перевороту російських шовіністів

21 грудня в середмісті Києва, поруч із пам'ятником Богданові Хмельницькому, за остаточно не з'ясованих обставин був застрелений генерал від кавалерії граф Федір Келлер. За місяць до смерті він отримав практично необмежені владні повноваження в Україні.

У 1918 році Ф. Келлеру виповнився 61 рік, і він вважався одним із найвідоміших воєначальників колишньої Російської імперії. Подолавши за чотири десятиліття шлях із «нижніх чинів» у повні генерали, Ф. Келлер зажив особливої популярності під час Першої світової війни, в якій командував 10-ю кавалерійською дивізією, а потім 3-м кінним корпусом. Понад два з половиною роки він воював у Галичині, Буковині й Румунії, здобув низку перемог над німецькими і австро-угорськими військами, був удостоєний високої і досить рідкісної нагороди – ордена Святого Георгія 3-го ступеня (за Першу світову війну його отримали трохи більше 60 осіб).

За політичними уподобаннями Ф. Келлер – дарма що німець за походженням і лютеранин за віросповіданням, – був адептом «єдиної-неділимої» Російської імперії та фанатичним монархістом, вірним династії. В березні 1917 року він

надіслав телеграму Миколі II, благаючи не зрікатися трону, а далі категорично відмовився присягати Тимчасовому урядові. Через це його усунули від командування 3-м кінним корпусом.

Із квітня 1917-го Ф. Келлер мешкав у Харкові, перебуваючи в резерві чинів Київського військового округу. Активної участі в громадсько-політичному житті не брав, але по-малу гуртував навколо себе офіцерів-монархістів. Звертався до Олександра Керенського з проханням дозволити супроводжувати родину Романових на заслання до Сибіру. Відповіді, схоже, не отримав.

Влітку 1918 року Ф. Келлер їздив на Кубань, але порозумітися з лідерами Білого руху не зміг. Політичні погляди генералів Михайла Алексєєва і Антона Денікіна він вважав занадто демократичними, а їхню програму непередвизначеності державного устрою – згубною. «Народ ждет царя и пойдет за тем, кто обещает вернуть его», – переконував граф усіх знайомих.

Саме тому в жовтні 1918-го Ф. Келлер погодився очолити антибільшовицьку Північну армію, що формувалася на Псковщині під гаслами відновлення монархічної Росії. В розмові зі своїм однодумцем полковником Володимиром Кисліциним він заявив: «Мы с тобой через два месяца поднимем императорский штандарт над священным Кремлем».

12 листопада Ф. Келлер приїхав до Києва, плануючи набрати офіцерів-монархістів для Північної армії, а потім із

ними вирушити до Пскова. Та події розгорталися блискавично: поразка Німеччини у світовій війні, федеративна грамота Гетьмана, повстання під проводом Директорії... Павло Скоропадський під тиском проросійських кіл у своєму оточенні почав шукати харизматичного воєначальника, якому можна було довірити справу придушення повстання.

«Під рукою» якраз опинився генерал від кавалерії Федір Келлер. За свідченням П. Скоропадського, на кандидатурі Ф. Келлера наполягли новий керівник уряду Сергій Гербель і міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський. Сам же голова держави не став на чолі військ, бо плекав надію на мирне залагодження конфлікту і точно бажав залишитися осторонь братовбивчої війни.

18 листопада Павло Скоропадський і керуючий військовим міністерством Борис Щуцької підписали наказ Армії Української Держави ч. 253, яким «з огляду на надзвичайні обставини» загальне командування всіма збройними силами на території України покладалося на генерала Ф. Келлера «на правах головнокомандуючого арміями фронту». Вся територія держави оголошувалася театром воєнних дій. Цивільні адміністрації мали підпорядковуватися Ф. Келлеру.

П. Скоропадський згадував: «Это был человек очень большой храбрости и решительности, крайний правый монархист... Я ему указал всю обстановку и просил его заниматься войсками, но не менять своими распоряжениями основы той внутренней политики, которой мы придерживались. Его

правые убеждения, ненавистничество ко всему украинскому меня пугали. Я знал, что он горяч и что он поведет свою политику, а она до добра не поведет. Он мне обещал, и я успокоился».

А даремно. Найближчі дні продемонстрували істинну вартість обіцянок графа Ф. Келлера. Отримавши колосальні повноваження, він, – перефразовуючи сумнозвісного міністра Петра Валуєва, – почав діяти так, наче ніякої України «не было, нет и быть не может».

У відозві до населення головнокомандувач одразу ж назвав Україну частиною «великой нераздельной России». В одному з перших наказів по Армії відверто заявив: «В настоящее время идет работа по воссозданию Единой России, к чему стремятся: Добровольческая, Донская, Южная, Северная и Астраханская армии, а ныне принимают участие и все вооруженные силы на территории Украины под моим начальством. На основании этого все работающие против единения России почитаются внутренними врагами, борьба с которыми для всех обязательна, а не желающие бороться будут предаваться военно-полевому суду, как за неисполнение моих приказов».

Стосовно ж Гетьмана і Ради міністрів генерал казав: «Они думают, что я буду слушать все их глупости. Раз я назначен, я сам буду распоряжаться, а не ожидать, что они мне позволят и с чем согласятся».

Під впливом Келлерових дій Києвом покотилася хвиля

справжньої українофобської вакханалії. В столиці Української Держави військові з російськими кокардами і шевронами вивішували російські триколори, нищили українську символіку, арештовували українських діячів. Декого просто вбивали – як-от студента Українського державного університету Івана Іванова, який звернувся до них українською мовою.

Ф. Келлер створив, по суті, альтернативний вищий орган державної влади – «Раду оборони», до складу якої увійшли чимало колишніх членів чорносотенних організацій та «Монархічне Особливе політичне бюро» під орудою Федора Безака. Відновив чинність статутів російської імператорської армії. Військовослужбовцям дозволив носити однострої царських часів замість нових українських. Свої накази головнокомандувач демонстративно підписував, як «генерал від кавалерії», хоча такого чину в Армії Української Держави не існувало (відповідником був ранг генерального бунчужного).

Ввечері 18 листопада Ф. Келлер наказав реквізувати приміщення по вулиці Пушкінській, 1. Там розташовувався український клуб, який за півроку до того урочисто відкривав сам Гетьман П. Скоропадський.

Письменник Борис Антоненко-Давидович згадував:

«Шовіністична офіцерня обернула бібліотеку клубу на відходок, розбила погруддя Шевченка й Франка і загидила їх екскрементами. Про це повідомила газета "Нова Рада",

і гетьманський уряд, хоч-не-хоч, мусив створити громадську комісію для перевірки опублікованого факту.

Комісія у складі представників міської думи, земства й гетьманського та російсько-добровольчого командування й [Сергія] Єфремова як представника українського громадянства увійшла в будинок українського національного клубу, над ганком якого тепер звисав триколірний прапор Російської імперії. Оточена ворожими поглядами золотопогонних офіцерів, котрі не потурбувались навіть навести сякий-такий лад у приміщенні, комісія пройшла по кімнатах клубу, заставлених офіцерськими ліжками, й нарешті відчинила двері в бібліотеку. Перед очима комісії постало бридке видовище дикого вандалізму: розірвані й розкидані по підлозі книжки, загиджені рештки розбитих погрудь Шевченка й Франка, а головне, – разючий сморід від неприбраного людського калу.

– Да, здесь русский дух, здесь Русью пахнет, – сказав Єфремов, іронічно повторюючи відомі пушкінські слова».

Антоненко-Давидович Б. Д. СВУ // Антоненко-Давидович Б. Д. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 2 / Упорядкування та примітки Л. С. Бойка. – С. 426–427.

Дуже скоро до П. Скоропадського почали надходити чутки, що навколо Ф. Келлера гуртуються військові, готові здійснити антигетьманський переворот. Члени Ради міністрів також неодноразово пошкодували, що вмовили Гетьмана призначити такого головнокомандувача. Ігор

Кістяковський в розпачі скаржився своєму старшому братові Богдану – мовляв, «тепер Келлер ні ві що не ставить і його, і Гетьмана, і безперечно, коли ліквідує справу повстання, то скине Гетьмана і його, Кістяківського». В Києві, за свідченням Євгена Чикаленка, всі вже називали Ф. Келлера «диктатором». Деякі сучасні автори стверджують, що генерал в ультимативній формі вимагав від П. Скоропадського передати йому всю повноту влади, але сам лідер Української Держави у спогадах про це не обмовився жодним словом.

26 листопада вийшов наказ Гетьмана про звільнення Ф. Келлера з посади головнокомандувача і призначення замість нього генерал-лейтенанта князя Олександра Долгорукова. П. Скоропадського поєднувало з О. Долгоруковим давнє знайомство, тож він сподівався, що з князем буде простіше домовитися.

Дещо дивно, але Ф. Келлер пішов із посади без особливих заперечень. Він і далі демонстрував неспроможність до будь-якого конструктивного діалогу з українською владою, наполягаючи: «Могу приложить свои силы и положить свою голову только для создания великой, нераздельной, единой России, а не за отделение от России федеративного государства».

Попри все, Рада міністрів під керівництвом Сергія Гербеля задовольнила клопотання Ф. Келлера, асигнувавши для потреб його Північної армії 3 мільйони карбованців. Щоправда, «на руки» граф отримав тільки 700 тисяч, і всього

за день до краху Гетьманату.

Після вступу до Києва військ Директорії Української Народної Республіки Ф. Келлер опинився під арештом у Михайлівському Золотоверхому монастирі. В цей час генерал вів щоденник, згодом опублікований в книзі спогадів князя Павла Бермондт-Авалова «В борьбе с большевизмом» (Глюкштадт; Гамбург, 1925). До речі, з його сторінок можна дізнатися, що російський шовініст і монархіст Федір Келлер із повагою ставився до українського республіканця і соціаліста Симона Петлюри. Як до опонента – але з повагою: «Я слышал, что сам Петлюра очень порядочный и честный человек, но истинно убежденный республиканец, что не мешало человеку других убеждений, хотя бы и монархических, его уважать. Мне казалось всегда отвратительным и недостойным презрения, когда люди для личного блага, жизни или личной безопасности готовы менять свои убеждения, а таких людей теперь громадное большинство, если же человек заблуждается, искренно и крепко верит в свою правоту, и в своих поступках не виляет, то такого человека можно стараться переубедить, можно жалеть, но не уважать его нельзя».

Натомість, до колишнього російського генерала і Гетьмана України Павла Скоропадського Ф. Келлер ставився з неприхованим презирством і зневагою: «Защищать-же этого "самостийника" мне совсем не улыбалось... Какую грязную, предательскую игру сыграл во всем этом деле Ско-

ропадский. Когда я давно уверял всех, что Скоропадский просто честолюбец, многие мне не верили старались меня убедить, что он пожертвовал собою для спасения России и только притворяется украинцем, а мечтает о монархии. На самом же деле Скоропадский говорил одно монархистам, другое украинцам и действовал как предатель, преклоняясь и лебезя перед немцами, а последнее время перед союзниками и заискивая даже у какого-то французского жида Энно, никем не уполномоченного. Скоропадскому не дорога была ни Великороссия, ни Малороссия, ни русский народ, ни Государь, ему была нужна только Украина для удержания своего положения и он видел себя уже с Украинской короной на голове в полной независимости от России, на положении, как он в минуту откровенности признавался, королевства Саксонии. Его двуличная политика привела к тому, что ему не верят и презирают его и русские, и украинцы, и немцы, и союзники. В последнюю минуту он бежал постыдно и подло, бросив на произвол судьбы тех офицеров, дружины которых он насильно заставил втянуться в бой для спасения только себя, он не позаботился даже о том, чтобы спасти их часть, дав им возможность выйти из города с оружием в руках и обеспечив их отъезд хотя бы на Дон. Все убитые и раненые в ненужном братоубийстве лежат на его совести, а ему горя мало – лишь бы была цела его шкура».

Вночі проти 21 грудня 1918 року Федора Келлера з двома ад'ютантами – полковником Андрієм Пантелєєвим і штабс-

ротмістром Миколою Івановим – під конвоєм вивели з Михайлівського монастиря. За однією версією, їх планували перевести до Лук'янівської в'язниці. За іншою – в готель «Версаль» по вулиці Великій Підвальной (зараз Ярославів Вал), 10, де раніше містився Осібний відділ (розвідка і контррозвідка) при власному Штабі Гетьмана. До місця призначення заарештовані не дісталися – на Софійській площі біля монумента Богданові Хмельницькому їх було вбито.

Офіційно оголосили, що заарештовані здійснили спробу втечі, тож вартовим довелося відкрити вогонь на ураження. Але і прихильники, і навіть деякі вороги Ф. Келлера вважали, що то була банальна позасудова розправа. Подейкували – причиною стали ті самі 700 тисяч. Принаймні, Євген Чикаленко занотував у щоденнику 9 січня 1919 року: «Застрелили і гр[афа] Келлера, переводячи в тюрму, і забрали у його, кажуть, 700 тисяч руб. Якби у його не було грошей, то його судили б військовим судом і, певне, розстріляли б, але це не зробило б такого жахливого вражіння, як тепер».

Федора Келлера поховали на цвинтарі Покровського жіночого монастиря. На початку 1930-х більшовики, шукаючи нагороди і коштовності, відкопали його тлін. У наш час могила генерала вважається втраченою.

Відновлення Української Народної Республіки. Перші кроки Директорії при владі

26 грудня Директорія оприлюднила декларацію – програмний документ конституційного характеру, в якому були викладені основні засади політичного режиму відновленої УНР.

Щоправда, не для всіх участь в зустрічі Директорії минула щасливо. Наприклад, голова єврейської громади Києва і колишній член Української Центральної Ради Наум Сиркін, який виступав із привітальною промовою, дістав запалення легень і помер через шість днів.

Відносно легка перемога над гетьманським режимом створила надмірну ейфорію серед членів самої Директорії та їхніх прихильників. Вїзд Директорії до Києва відбувся лише 19 грудня, причому здійснили його з особливою урочистістю. Достатньо сказати, що для організації зустрічі «Високої Директорії» було створено спеціальний комітет на чолі з Олександром Саліковським – головним редактором щоденної газети «Трибуна», одним із лідерів Української партії соціалістів-федералістів. Приїзд В. Винниченка та його колеґ порівнювали зі вступом Гетьмана Богдана Хмельницького до Києва в 1648 році під час розгортання визвольної вій-

ни українського народу. Центром святкувань стала Софійська площа, де відбувся військовий парад – традиційний захід для всіх політичних режимів, під контролем яких опинявся Київ у 1917–1921 роках. Присутнім був й іноземний дипломатичний корпус.

В. Винниченко і С. Петлюра під час урочистого вступу Директорії до Києва
19 грудня 1918 року

Протягом перших десяти днів після повалення Гетьманату, формальну роль тимчасового уряду України виконувала Рада комісарів на чолі з Володимиром Чехівським. Її призначив Український військовий революційний комітет, створений ще в листопаді для організації повстання в самому Києві. Перші засідання Ради комісарів відбувалися спільно з революційним комітетом. В. Чехівський одразу ж за-

явив, що «Революційний комітет з часу повстання був весь час в контакті з Директорією, посилав їй постійно інформації про стан у Києві та отримував од Директорії інструкції. Серед вказівок Директорії мається й така, аби Революційний комітет вжив відповідні після знищення гетьманської влади заходи до менту приходу Директорії: охоронити державне майно, та сприяти нормальному ходові життя у столиці». Проте реальна влада в ті дні перебувала не в руках В. Чехівського і його колег, а в Осадного корпусу і його командира полковника Євгена Коновальця. Причому, згідно з щоденником Дмитра Донцова, дуже скоро Є. Коновалець почав обговорювати з ним можливість здійснення військового перевороту, аби запобігти занадто лівій політиці Директорії.

Володимир Чехівський

Необхідно відзначити також і намагання Українського національного союзу здобути вплив на Директорію та перехопити до своїх рук кермо влади в державі. Втім, ці спроби виявилися марними. Адже мета, заради якої існував УНС, перестала існувати разом із гетьманським режимом. Тим не менш, 23 грудня на своєму засіданні УНС, керівництво в якому перейшло від Володимира Винниченка до Микити Шаповала, поставив питання про право контролю над

Директорією та іншими владними інституціями Української Народної Республіки. Але Директорія навіть не звернула увагу на цю вимогу, адже була засліплена швидкою перемогою і не збиралася одразу поступатися владою. Тож місія Українського національного союзу звелася до організації урочистої зустрічі Директорії в Києві, участі у формуванні складу Ради народних міністрів і в обговоренні Декларації Директорії від 26 грудня. Лідер УНС М. Шаповал отримав в уряді посаду народного міністра земельних справ. Після цього Український національний союз остаточно зійшов з історичної арени.

24 грудня Директорія сформувала повноцінний уряд – відновлену Раду народних міністрів УНР. До її складу увійшли представники всіх політичних партій, що належали до Українського національного союзу. Прем'єр-міністром і міністром закордонних справ став усе той же В. Чехівський, про якого Євген Чикаленко того самого дня склав таку характеристику: «Духовний академік по освіті, людина дуже гарного, навіть імпозантного зверхнього вигляду, дуже хороший оратор і організатор молоді, але тупий і прямолінійний, недалекий, есдек, правда, безумовно чесний».

26 грудня Директорія УНР оприлюднила свій програмний документ.

«Декларація Директорії Української Народної Республіки Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лица землі української руйнуюче поміщи-

цько-монархічне панування – гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жан-дармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано народні земельні управи.

По "Наказу № 1 Директорії – селянам" робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян, для повернення їх покривдженем.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони

й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих клас і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих клас України верховна влада Української Народної Республіки Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу. Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна нале-

жати лише класам працюючим – робітництву й селянству. Тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Так звані "пануючі класи", класи земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим не обмеженого свого панування на Україні, доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінні державою. Маючи всі матеріальні, фізичні і духові засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Дбаючи тільки про свої вузьокласові егоїстичні інтереси, ці класи вели воістину грабіжницьку політику в краю. Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-народного майна. Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими "поміщицькими карателями" були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з та-

кими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в правлінні країною.

Отже, Директорія заявляє:

Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці клас трудових, класи, які нищили край, руйнували господарства й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити державний лад та порядок.

2. Міському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї

боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

2. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським помішникам, народним кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки. Конгрес Трудового Народу України, яко революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себто Установчими Зборами. Конгрес Трудового Народу України має вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади, якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу і тому буде рішучо припиняти всякі такі самовільні виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народної Республіки головні галузі української промисловості й направити господарство в них в інтересах працюючих клас і всього громадянства, а не малої групи класи великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу: Для цього по всій Україні будуть організовані "Комісії боротьби з спекуляцією". Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основ-

них реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними і міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія.

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже, класам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритись з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто класам

трудогим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішучо стати на бік працюючих клас і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знання і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важності моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач правительству Української Народної Республіки – Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР В. Винниченко

Члени Директорії: [С.] Петлюра

[Ф.] Швець

[О.] Андрієвський

[А.] Макаренко»

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 391–394.

В основу цієї декларації від 26 грудня 1918 року було по-

кладено так звань трудовий принцип, за яким «нетрудові» класи усувалися від участі в управлінні державою. Директорія позиціонувала себе тимчасовою верховною владою революційного часу. Найближчим часом планувалося скликати Трудовий конгрес України (він діятиме 23–28 січня 1919 року), але також як революційне представництво трудових мас. І тільки з настанням мирних часів Директорія збиралася провести всенародні демократичні вибори до Установчих Зборів, які мали остаточно уконституювати Українську Народну Республіку.

Прагнучи здобути міжнародне визнання своєї влади, насамперед збоку країн переможної Антанти, та вберегти Україну від зовнішньої агресії, 28 грудня Директорія поширила звернення до інших країн. Характерно, що в тексті документу містилося посилення на право націй на самовизначення згідно з «14 пунктами» Президента США Вудро Вільсона.

«До народів всього світу та їх правительств.

Коли війна оддала зброю в руки народів і військо стало народним, стара державна влада Росії не могла встояти й упала під ударами революції. Визволилась і Україна від вікового гніту Російської держави. Всенародною творчою роботою складено було на Україні незалежний демократичний державний лад з Центральною Радою, революційним парламентом на чолі. Та молоді парости демократичної державності на Україні було затоплено навалою безладдя, що насува-

лось на Україну з Московщини й з розпадавшогося фронту, в значній мірі зусиллям агентів германського імперіалізму, які намагались вибити молоду державу з кола своїх супротивників. Безладдям скористувались поводитарі германського імперіалізму: силою багнетів примусивши розійтись Центральну Раду, пригнобивши українську демократію, вони оддали владу на Україні в руки російського панства на чолі з російським генералом [П.]Скоропадським, який фальшиво прикривався демократичною ідеєю державної самостійності України. Запанував над народами України важкий гніт російського панства. Карні експедиції катували селянство, робітники страждали по тюрмам та лагерах германським. Під ударами держав Згоди упав германський імперіалізм, ослабла сила його й на Україні. Одночасно однодушне повстав український народ з зброєю в руках од краю до краю. За місяць з 15 листопаду до 15 грудня повстання обняло всю Україну, і русько-гетьманська влада згинула. Волею народу Україна знов стала вільною незалежною демократичною народною республікою на чолі з Директорією.

Вітаючи міжнародні визвольні сили, що допомогли знищенню германського імперіалістичного гніту на Україні Директорія від імені Народної Республіки України приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам і бажає жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України і спадщина бущої Росії в міжнародних сто-

сунках пропорційно силам України переходить до останньої.

В мент свого визволення український народ, керуючись високими ідеалами всесвітнього братства народів, щиро бажаючи миру та розцвіту всім націям, прямуючи до дружби та приязні зо всіма своїми близькими та далекими сусідами, спираючись на принципи самоозначення народів, висловлені Президентом великої Американської Республіки [В.]Вільсоном, звертається до народів всього світу та до їх Високих правительств з братським щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приязних зносин з українським народом, Українською Народною Республікою.

Директорія і правительство Української Народної Республіки тішаться надією, що цей заклик знайде співчуття у правительств народів всього світу, що привіт українського народу буде прийнятий усіма народами і дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами та Українською Народною Республікою, яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників інших правительств і натомість послати своїх.

У столиці Української Народної Республіки
м. Києві, 1918 року.

Директорія Української Народної Республіки:

Голова Директорії: В. Винниченко [власноручний підпис]

Члени: [С.] Петлюра, Ф. Швець,

[О.] Андрієвський,

А. Макарєнко [власноручні підписи]

[Печатка]

Голова Ради Міністрів і міністр

закордонних справ В. Чеховський [власноручний підпис]».

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 398–399.

Ще одним важливим напрямком діяльності Директорії стала спроба організувати показовий судовий процес над провідними діячами поваленого гетьманського режиму.

Одразу зазначимо, що не всім із них вдалося пережити зміну влади в Україні. Найпершим загинув міністр ісповідань та ексгубернатор Бессарабії Михайло Воронович, якого наприкінці листопада 1918-го відрядили до Ясс налагоджувати контакти з представниками Антанти. Обставини його смерті змалював міністр юстиції Української Держави Віктор Рейнбот: «В Жмеринке, расположенной среди фронта Петлюры, в купе вагона, в котором ехал под чужой фамилией М. М. Воронович с каким-то германским офицером, вышедшим на перрон, внезапно ворвался вооруженный дозор петлюровских казаков. Воронович был ими схвачен и вытащен в буквальном смысле слова на железнодорожные пути, где затем связанным был брошен в станционный магазин.

Через несколько часов, после обыска и допроса, сопровождавшегося издевательствами и пытками, Воронович по распоряжению штаба Петлюры был расстрелян. Раздетое догола тело убитого было брошено в наскоро вырытую яму и засыпано угольным шлаком. Можно подозревать, что продал Вороновича герм[анский] офицер».

Щоправда, за повідомленням київської газети «Відродження» (число 215 від 20 грудня 1918-го), повстанці заарештували М. Вороновича не у Жмеринці, а у Фастові. Військово-польовий суд засудив його до смерті, але вирок буцім-то не виконали. Та схоже, М. Вороновича все-таки стратили, оскільки жодних свідчень про його життя після 1918 року досі не знайдено.

Микола Сахно-Устимович
з дружиною

Трагічно склалася й доля Миколи Сахна-Устимовича, який був першим керівником (отаманом) Ради міністрів Української Держави з 29 до 30 квітня 1918-го, а далі очолював відділ конярства міністерства земельних справ. У грудні 1918-го або на початку січня 1919-го його вбили в Дарниці. За даними Євгена Чикаленка, М. Сахно-Устимович «поїхав на Полтавщину за кінями, а може й для переговорів з Бол-

бочаном... попав в руки отаманові 2-ої Дніпровської дивізії, який, одібравши у нього 1,5 мільйона грошей, розстріляв його». За словами ж Олександра Шульгина, «десь над Дніпром банда повстанців захопила його, пограбувала і живим пустила під лід».

Після вступу військ Директорії УНР до Києва в середині грудня 1918-го були заарештовані: останній голова Ради міністрів Української Держави Сергій Гербель, міністр фінансів Антон Ржепецький, юстиції – Віктор Рейнбот, освіти – Володимир Науменко, голова Малої Ради міністрів і товариш міністра продовольства Микола Гаврилов, товариш міністра внутрішніх справ Сергій Варун-Секрет і член правління Київського обласного Союзу земельних власників, учасник тимчасової юридичної комісії при міністерстві внутрішніх справ Георгій Ненарокомов. Але більшості високопосадовців Гетьманату вдалося уникнути арешту, переховуючись у Києві або виїхавши з міста.

Затримання вищезазначених урядовців відбулося за різних обставин. Наприклад, С. Гербеля заарештували вдень 15 грудня на його приватному помешканні. М. Гаврилова взяли під варту в міністерстві продовольства, куди його викликали для передання справ новому міністру Борису Мартосу. А. Ржепецький чотири дні переховувався, а потім сам прийшов до київського міського голови Євгена Рябцова і заявив, що добровільно здається властям УНР.

В перші дні відновленої Української Народної Респуб-

ліки засоби масової інформації рясніли заголовками про «злочинних попередників». Так, уже 17 грудня київська газета «Нова Рада» оприлюднила статтю з промовистою назвою «Під суд!», в якій безапеляційно стверджувалося: «Гетьманський уряд являється групою злочинців перед карним законом. Сім з половиною місяців правили Україною не тільки узурпатори влади, не тільки реакціонери, але й самі справжні шантажисти, злодії та насильники. Злодій сидів на злодію, і шантажист допомагав насильникові... Днем всенародного тріумфу демократії буде прилюдний суд над злочинцями».

Інше столичне видання, «Відродження», опублікувало серію матеріалів під назвою «Гетьманська камарілья», де викривалася «антиукраїнська» діяльність попереднього уряду. В одній з таких заміток діячів поваленого режиму охрестили «гетьманськими рептиліями». А 24 грудня на шпальтах видання з'явився фейлетон «Фамиліологія», в якому прізвища кожного з провідних політиків Гетьманату супроводжувалися уїдливими коментарями. Наведемо фрагменти цього твору:

«Скоропадський. – Генер[ал] Скоропадський напевно не забобонна людина, бо як би він був такою, то не домагався б булави, вважаючи на своє прізвище, яке складається з пророчих слів "скоро" й "падати"».

Лизогуб. – Загадкове це прізвище! Відомо тільки те, що з призначенням на посаду голови ради ministrів він частіше

став облизувати губи, ніж раніш це робив.

Гербель. – Чи не від слова "герб" (звичайно російський) походить прізвіще? А може й "гарбати". Тоді зрозуміло буде те, що робив його брат (здається, Михайло) і чому й сам міністр був призначений міністром продовольчих справ.

Мерінг. – Згучить подібно російському слову "мерин", про якого є цікава приповідка...

Рейнбот. – Чи не з берегів Рейну появился цей українець?..

Кістяківський. – Справді один лише кістяк, бо душі у нього щось бракувало...

Ржепецький. – Погано починається це прізвіще. Немов від слова "ржати". Як що так, то чи не ржав він з початку від радості, а наприкінці, з переляку?..

Романов. – Очевидно, прізвіще завжди має вплив на почуття людини, бо й цей "український" міністр тако-ж любив український нарід, як і його коронований однофамилець...

Долгорукий. – Може по прізвіщу воно й так, а в дійсности рук не вистачило...».

Ще 17 грудня Директорія ухвалила постанову про «державну зраду і злочини проти українського народу Павла Скоропадського». В документі – без проведення попереднього слідства – стверджувалося, що вина колишнього глави держави «не викликає ніякого сумніву». Його оголосили поза законом із конфіскацією всього майна.

Та як відомо, П. Скоропадський уник арешту. Він виїхав

із України з німецькими військами, скориставшись документами загиблого мушкетера 2-го ландверного Фрідріха-Вільгельма полку, простого ельзаського слюсаря на ім'я Фрідріх Август Благау. Дещо пізніше В. Винниченко на сторінках «Відродження нації» звинуватив С. Петлюру в тому, що він буцімто допоміг П. Скоропадському залишитися на свободі, діючи за розпорядженням масонів.

21 грудня Директорія створила «Верховну слідчу комісію УНР по розслідуванню діяльності уряду Скоропадського», яку очолив міністр юстиції УНР Сергій Шелухін – нагадаємо, перед цим, за Гетьманату, він керував українською делегацією на мирних переговорах із більшовицькою Росією в Києві. Працювала Верховна слідча комісія в будинку по вулиці Великій Володимирській, 56. Раніше там діяв Державний Сенат Української Держави, а ще раніше – київський військовий окружний суд.

Заарештованих можновладців утримували в Лук'янівській в'язниці. Тільки В. Науменка – з огляду на його поважний вік (66 років) і майже півстолітній стаж участі в українському русі – випустили на поруки. Усім висунули звинувачення у спробі «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) держави озброєною силою, а також розбити тією силою українські народні маси, які повстали для захисту незалежності, державності й суверенності Української Народньої Республіки». Йшлося про проголошений в листопаді 1918-го курс

на федерацію з більшовицькою Росією та збройну боротьбу з військами Директорії.

Цікаво, що відповідати українською мовою на запитання слідчих спромігся лише В. Науменко. Решта просто не володіла нею на належному рівні. В. Рейнбот, наприклад, відверто заявив: «Я затрудняюсь виражатися на українській мові і буду давати пояснення на руському мові».

Всі заарештовані категорично відкинули звинувачення. Кожен на допитах намагався довести, що діяв винятково в інтересах Української Держави. До честі ексурядовців слід сказати, що жоден із них не намагався виправдатися шляхом перекладання провини на своїх колег.

Але до судового процесу над урядовцями Гетьманату справа не дійшла. Події першої половини 1919 року склалися таким чином, що під загрозою опинилося власне існування УНР. Через евакуацію столиці перед більшовицьким наступом, наприкінці січня – на початку лютого 1919 року заарештованих вивезли спочатку до Вінниці, потім до Жмеринки і зрештою до Кам'янця-Подільського. В Києві залишили тільки В. Науменка. Для нього це мало фатальні наслідки – 8 липня 1919-го він був розстріляний чекістами.

Тих арештантів, які опинилися в Кам'янець-Подільській в'язниці, 9 квітня 1919 року звільнив прокурор Кам'янецького окружного суду Нестеровський. Свої дії він аргументував тим, що, по-перше, під час переведення їх до місцевої в'язниці не було надано постанови про арешт, а по-друге, їм

загрожувала небезпека з боку більшовиків. Після звільнення п'ятеро осіб – Сергій Гербель, Віктор Рейнбот, Микола Гаврилов, Сергій Варун-Секрет і Георгій Ненарокомов – виїхали до Хотина, що контролювався румунами. Шостого, Антона Ржепецького, ще наприкінці лютого через тяжку хворобу залишили у Жмеринській залізничній лікарні. Звідти він зумів перебратися до Стамбула, а потім до Італії та Франції. Ті ж, хто виїхав до Хотина, зрештою також опинилися в еміграції.

Повертаючись до подій останніх днів 1918 року зазначимо, що становище Української Народної Республіки залишалося надзвичайно складним. Армія відновленої УНР нараховувала, за даними деяких мемуаристів і дослідників, від 100 до 500 тисяч багнетів і шабель (за більш тверезими оцінками – близько 50 тисяч). Вона складалася з таких основних об'єднань: Лівобережного фронту полковника Петра Болбочана, Правобережного фронту полковника Олександра Шаповала, Осадного корпусу полковника Євгена Коновальця, Південного фронту отамана Олександра Грекова. Однак найбільш слабким місцем Армії УНР був її напівпартизанський характер, слабка дисципліна і, як наслідок, невинне зменшення чисельності: селянські повстанські загони після повалення Гетьманату просто розходилися по домівках, вважаючи своє завдання виконаним. Захищати Україну від вторгнення більшовиків і білогвардійців вони не мали надмірного бажання. В результаті цього, уряд УНР вже

до настання нового 1919 року не контролював частину південної, східної і північно-східної України. Бої точилися на Донбасі, на підступах до Харкова, Сум і Чернігова.

Запобігти цьому Директорія була не спроможна. В її діяльності прагнення до поглиблення соціальної революції поєднувалося із бажанням якнайдовше утримати свою владу і здобути від неї особисті преференції. Почалися з'ясування стосунків між окремими політиками, зведення старих рахунків. Дуже швидко на перший план вийшов особистий конфлікт між найбільш впливовими й харизматичними «директорами» – Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. В. Винниченко відверто ревнував С. Петлюру до його популярності, особливо у військах.

В останній день 1918 року Дмитро Донцов зробив запис у щоденнику: «Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське малповання большевизму. Страх перед рішучими заходами проти червоних».

Євген Чикаленко в перший день 1919-го занотував: «Сьогодні один студент, що служить в вартовому відділі, оповідав про "Контрасти" Винниченка в житті. На варті в палаці вони голодні, холодні бачать, як Директорії готуються всякі розкішні страви, подаються вина в такій кількості, що член Директорії Андрієвський щодня такий п'яний, що ледве на ногах держиться, очевидно, такі "контрасти" не піднімають авторитету власті. Не дурно один жид казав в редакції "Но-

вої Ради": "Недавно за Петлюрою шел весь народ, а тепер и десяток душ гимназистов не пойдет!"

А один із засновників Української демократично-хліборобської партії Віктор Андрієвський зафіксував таке спостереження: «В нашій столиці, як і на цілій Україні, ніхто офіційно не знав, чи ми воюємо з Московщиною, а чи з якимись бандами повстанців, чи "бандитів", як їх офіційно називала наша влада. З одного боку було всім відомо, що наступають московські большевицькі війська... Але з другого боку наш уряд вів якісь переговори, посилав до большевиків у Москву делегації і не хотів об'явити офіційної війни. Серед обивательства се викликувало велике незадоволення».

Новий 1919 рік, як і попередній 1918-й, починався з тривожних очікувань...

Джерела та література

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, м. Київ. – Фонд 1004. – Опис 1. – Справа 1.

- ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92.
- ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 21.
- ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 65.
- ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 1.
- ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 4. – Спр. 6.
- ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 19.
- ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 37.
- ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 6. – Спр. 2.
- ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 8.
- ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 274.
- ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 275.
- ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 343.
- ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 713.
- ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 29.
- ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65.
- ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 17.
- ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 3. – Спр. 2.
- ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 27.
- ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 56.
- ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 22.

ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 33.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 77.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 126.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 127.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 128.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 130.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 131.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 146.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 187.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 188.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 189.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 190.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 315.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 14.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 2.
ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 7.
ЦДАВО України. – Ф. 4401. – Оп. 1. – Спр. 4.
ЦДАВО України. – Ф. 4401. – Оп. 1. – Спр. 9.
ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1.
ЦДАВО України. – Ф. 4588. – Оп. 1. – Спр. 4.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ),

г. Москва. – Фонд Р-102. – Описание 1. – Дело 7.

ГАРФ. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Д. 3.

ГАРФ. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Д. 4.

ГАРФ. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Д. 5.

ГАРФ. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Д. 6.

ГАРФ. – Ф. Р-1255. – Оп. 1. – Д. 76.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 10.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 38.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 39.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 40.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 42.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 43.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 46.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 68.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 1. – Д. 76.

ГАРФ. – Ф. Р-1261. – Оп. 3. – Д. 1.

ГАРФ. – Ф. Р-6087. – Оп. 1. – Д. 12.

Российский государственный военный архив (РГВА), г. Москва. – Фонд 39457. – Описание 1. – Дело 408.

Авалов П. М. В борьбе с большевизмом: Воспоминания генерал-майора / Кн. П. Авалова, б. командующего русско-немецкой западной армией в Прибалтике. – Глюкштадт; Гамбург: Тип. И. И. Аугустина, 1925. – XIII, 540 с.

АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського / За заг. ред. Л. Івшиної; Упоряд. І. Сюдюков; Відп. ред. А. Мотозюк. – К.: ТОВ «Українська прес-група», 2018. – 680 с.

Андрієвський В. З минулого. – Берлін: Українське Слово, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1: Гетьман. – 270 с.

Андрієвський В. З минулого. – Берлін: Українське Слово, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 2: Дирек-

торія. – 308 с.

Антоненко-Давидович Б. Д. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 2 / Упорядкування та примітки Л. С. Бойка. – 656 с.

Армія: Щоденна військово-морська газета. – К., 1918.

Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Револуційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2015. – 296 с.

Баранов В. Г. Состояние авиации на Дону // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. – М.: Российский фонд культуры; Студия «ТриТэ» Никиты Михалкова; «Российский Архив», 2009. – Вып. XVIII. – С. 502–556.

Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.

Білон П. Спогади. – Пітсбург, 1952. – Ч. 1. – 164 с.

Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 260 с.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

Бойко О. Український Національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Випуск 1. – С. 157–186.

Бондаренко Д. Я. Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2011. – Вип. 3. – С. 10–14.

Бондаренко Д. Я. Гетман П. П. Скоропадский и атаман П. Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского // Донские казаки в борьбе с большевиками: Альманах. – Станица Еланская: Музей Белого Движения, 2010. – Вып. 4. – С. 87–100.

Бондаренко О. Г., Бондаренко І.Г. Повернення із забуття. – К.: Український пріоритет, 2011. – 480 с.

Бондаренко О. Г. Протистояння. Історичний нарис. – К.: Видавництво «Стікс», 2013. – 360 с.

Борисенко С. А. Взаємини України з державними формуваннями на теренах колишньої Російської імперії у 1918 р. (за документами ЦДАВО України) // Архіви України. – К., 2000. – № 4–6. – С. 35–38.

Боротьба: Орган Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів. – К., 1918.

Венков А. В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – М.: Вече, 2008. – 480 с.

Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. – Рівне: Рівненська друкарня, 2005. – Т. 1. – 472 с.

Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. – Рівне: Рівненська друкарня, 2005. – Т. 2. – 496 с.

Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наукова думка, 1994. – 272 с.

Верная гвардия. Русская смута глазами офицеров-монархистов. – М.: НП «Посев», 2008. – 754 с.

Верстюк В., Гай-Нижник П., Коник С. та ін. Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / Упоряд. А. Вишневський. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. – 124 с.

Весна 1918 року: у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців / Упоряд. Ю. Щур. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2017. – 132 с.

Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): В III ч. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. III. – 542 с. – (Репринт).

Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1. – 1911–1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка. – 500 с.

Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання / Упоряд. Т. Осташко, С. Кокін. – К.: Темпора, 2013. – 688 с.

Відродження: Щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918.

Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / Під заг. ред. В. Ло-

бодаєва; Авт. кол.: Д. Архірейський, П. Ісаков, М. Ковальчук, Д. Красносілецький, В. Лободаєв, Б. Малиновський, Ю. Митрофаненко, Д. Михайличенко, В. Резніков. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 400 с.

Вінцковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. – К.: Гамазин, 2013. – 352 с.

Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия Гражданской войны. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – 672 с.

Волна: Общественно-политическая газета. – Харьков, 1918.

Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – 344 с.

Гагкуев Р. Г. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав. 1917–1920 гг. – М.: Посев, 2012. – 704 с.

Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.

Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії:

пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.). – Ніжин, 2013. – 214 с.

Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – 430 с.

Галаган М. М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

Галин М. Спостереження й вражіння військового лікаря з часів великої війни й революції. (1914–1918 роки) // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 181–212.

Галушко К., Терещенко Ю., Гирич І., Папакін Г., Осташко Т., Лободаєв В., Громенко С., Пінак Є., Харук А. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. – 336 с.

Ганин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справочные материалы. – М.: Русский путь, 2009. – 895 с.

Германская интервенция и Донское правительство в 1918 г. / С предисловием С. Пионтковского // Красный архив: Исторический журнал. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – Т. VI (LXVII). – С. 93–130.

Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918

год: Сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К, Иванцова; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криво-ручко, К. Г. Ляшенко. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 1087 с.

Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, кон- троверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 трав- ня 2008 р. Збірник. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 320 с.

Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листо- падового Чину. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 64 с.

Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917– 1918 гг. – М.: Айрис-пресс, 2011. – Т. 2. – 704 с.

Голос Киева / Ред. Н. Строев; издает Паевое Товарище- ство. – К., 1918.

Голос Юга: Политическая, литературная и экономическая газета. – Елисаветград, 1918.

Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 200 с.

Гражданов Ю. Д. Всевеликое Войско Донское в 1918 го- ду. – Волгоград: ВАГС, 1997. – 158 с.

Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник до- кументов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 1. – Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских ок-

купантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. проф. И. К. Рыбалки. – XXXVI, 876 с.

Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 2. – Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / Под ред. чл. – кор. АН УССР Н. И. Супруненко, проф. М. А. Рубача. – XLVIII, 492 с.

Граф Келлер. – М.: НП «Посев», 2007. – 1146 с.

Гриценко І. Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.

Громенко С. В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. – К.: К. І. С., 2018. – 266 с.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 188 с.

Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.

Дашкевич Б. Н. (Николаев С.). Железнодорожники в период австро-германской оккупации Украины 1918 г. – М.: Издание ЦК Ж. -Д., 1925. – 218 с.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: Белое движе-

ние и борьба Добровольческой армии. Май-октябрь 1918. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Минск: Харвест, 2002. – 560 с.

Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України. Збірник наукових праць / Редкол.: Г. Папакін (голова) та ін.; упоряд. Д. Гордієнко та Л. Бевз. – К., 2018. – 240 с.

Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. – Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. – Частина I. – 192 с.

Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна; Вступ. слово В. С. Огриска. – К.: Український письменник, 2008. – Т. 2. – 379 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – 688 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – 744 с.

Діло: Щоденна газета. – Львів, 1918.

Документы по истории гражданской войны в СССР:

В III т. – М.: Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. – Т. I: Первый этап гражданской войны / Под ред. И. Минца, Е. Городецкого. – 544 с.

Донцов Д.І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.

Доронин Ю. П. Авиация Всевеликого войска Донского и Белой Кубани в Гражданской войне // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ «Белая Россия», 1998. – № 5. – С. 11–19.

Доронин Ю. П., Хайрулин М. А. Продолжение судьбы первого военлета России // Белая армия. Белое дело: Исторический научно-популярный альманах. – Екатеринбург: НИЦ «Белая Россия», 1999. – № 6. – С. 58–61.

Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – 320 с.

Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

Е. Д. Летчикам // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа (11 сентября). – № 30 (58). – С. 1.

Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65.

Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.

Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – К., 2018. – 274 с.

Жуменко В. Белая Армия. Фотопортреты русских офицеров. 1917–1922. – Париж: YMCA-PRESS, 2007. – 560 с.

Журнали засідань Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. Публикация / Под ред. С. В. Мироненко; отв. ред. и сост. Б. Ф. Додонов, сост.: В. М. Осин, Л. И. Петрушева, Е. Г. Прокофьева, В. М. Хрусталева. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1003 с.

Залесский П. И. Южная Армия. (Краткий исторический очерк) // Донская Летопись. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 232–260.

Зарубин В. Г. Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.) / Худож. – оформитель А. Д. Кононученко. – Харьков: Фолио, 2013. – 379 с.

Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – Том 2 / Керівник, відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківська обласна державна адміністрація; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Державний архів Івано-Франківської області. – 712 с.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – Том 5: у трьох книгах. – Книга 1 / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. – 944 с.

Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці Історично-філософичної Секції. – Париж – Мюнхен, 1969. – 360 с.

Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / Под редакцией М. А. Колерова. – М.: REGNUM, 2011. – 648 с.

Зими́на В. Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на юге России в годы гражданской войны и интервенции. – Калинин: Калининский государственный ун-т, 1989. – 88 с.

ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів – Івано-Франківськ: «Манускрипт», 2008. – 524 с.

Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов и материалов в трех томах (1918–1922). – М.: Советская Россия, 1960. – Т. I: Май 1918 г. – март 1919 г. – 832 с.

Из Киевских воспоминаний. (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время / А. И. Маляревский. Украинский вопрос, Россия и Антанта / К. Вышевич. – Репр. изд. – К.: Академкнига, 2010. – 295 с.

Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.

Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с., [16] арк.

История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 6. – Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – 656 с.

Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

Кардиналовська Т. Невідступне минуле: Спогади. – Харків: Майдан, 2005. – 174 с.

Кармелюки: До історії Запорозького полку ім. отамана Янка Кармелюка Армії УНР. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 160 с.

Кенез П. Красная атака, белое сопротивление. 1917–1918 / Пер. с англ. К. А. Никифорова. – М.: Центрполиграф, 2007. – 287 с.

Киевская Мысль: Ежедневная газета. – К., 1918.

Кирмель Н. С. Белогвардейские спецслужбы в Гражданской войне. 1918–1922 гг.: Монография. – М.: Кучково поле, 2008. – 512 с.

Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 720 с.

Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. – Т. 1. – 608 с.

Ковальчук М. А. Генерал Микола Капустянський: (1881–1969). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – 128 с.

Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. – 288 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х томах. – К.: Політвидав України, 1976. – Том перший: 1918–1941. – 1008 с.

Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское // Краснов П. Н. На внутреннем фронте; В донской станице при большевиках; Всевеликое Войско Донское. – М.: Айрис – пресс, 2003. – С. 227–442.

Красный террор глазами очевидцев / составл., предисл., примечания д.и.н. С. В. Волкова. – М.: Айрис-пресс, 2010. – 448 с.

Красный террор на Юге России / предисл., комментарии д.и.н. С. В. Волкова. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 544 с.

Крах германской оккупации на Украине: (По документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: Госиздат «История гражданской войны», 1936. –

208 с.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст. – культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2010. – 880 с.

Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. – Львів: НВФ «Українські технології», 2003. – 536 с.

Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок: Монографія. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.

Кучерук О. Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди: Художнє видання. – К.: Темпора, 2008. – 156 с.

Кучерук О. Некрополь Маріїнського парку. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 2018. – 56 с.

Кучерук О. Українська Центральна Рада: історія будинку. – К., 2010. – 130 с.

Левченко С. 8-й Катеринославський корпус // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 60–75.

Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине» 1917–1918: Авторизированный перевод с французского. – Берлин: Детинец, 1921. – Серия I. – № 2. – 52 с.

Литвин М. Р., Науменко К.Є. Військова еліта Галичини. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.

Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.

Марголин А. Украина и политика Антанты. (Записки еврея и гражданина). – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1921. – 400 с.

Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989. – 320 с.

Мартос Б. Оскілко і Болбочан: Спогади. – Мюнхен: Видво Петро Белей, 1958. – 63 с.

Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.

Матяш І. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 556 с.

Махно Н. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 г.) / Под редакцией, с предисловием и примечаниями

Тов. Волина. – Париж: Издание Комитета Н. Махно, 1936. – 164 с.

Машкевич С. Киев 1917–1920. Прощание с империей / С. Машкевич; худож. – оформитель М.С. Мендор. Т. 1. Прощание с империей. – Харьков: Фолио, 2019. – 461 с.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л. В. Яковлева. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Видавництво М. П. Коць, 1999. – 372 с.

Митюрин Д. Предисловие // В. М. Ткачев. Крылья России. Воспоминания о прошлом русской военной авиации. 1910–1917 гг. – СПб.: ГИЦ «Новое культурное пространство», 2007. – С. 9–15.

Михутина И. Украинский Брестский мир. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 288 с.

Моисеев С.И. Полк рабочей Москвы. – М.: Воениздат, 1960. – 108 с.

Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим: Спогади сотника Армії УНР. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр», «Наш формат», 2014. – 272 с.

Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2013. – Вип. 7. – 310 с.

Наша революція. 1917–1921 / Г. Єфіменко, К. Галушко, Т. Євсєєва, О. Юркова, В. Скальський, А. Здоров, Е. Зуб та ін. // http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917

Наша Справа: Орган Катеринославського комітету Української С.-Д. Робітничої Партії. – Катеринослав, 1918.

Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.

Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы / Автор вступительной статьи и составитель В. Ф. Верстюк. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.

Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.

Нова Рада: Газета політична, економічна й літературна. – К., 1918.

Око: Ілюстрований український часопис. – К., 1918.

Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; Львівське відділення ІУ-АД ім. М. С. Грушевського НАНУ. – Львів: Піраміда, 2009. – XLVIII, 632 с.

Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы / Под редакцией Н. Н. Попова. – Б. м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. – XII, 664 с.

Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945 / Відп. ред. О. Лупанов. – К.: Академпрес, 1993. – 397 с.

Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. –

Львів: Літопис, 2013. – 556 с.

Папакін А. Г. Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917–1919). – 2-ге вид. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 128 с.

Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К.: Державний комітет архівів України, 2003. – 282 с.

Папакін Г. В. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – 420 с.

Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г. / Сообщил С. Пионтковский // Сборник материалов и статей. Редакция журнала «Исторический Архив». – М.: Государственное издательство, 1921. – Вып. I. – С. 224–232.

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. IV. – 704 с.

Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. – Т. V. – 632 с.

Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.

Піріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 358 с.

Піріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.

Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – 336 с.

Під гнітом німецького імперіялізму (1918 р. на Київщині): Статті. Спогади. Документи. Хроніка / Редакція та примітки В. Манілова. – К.: Державне видавництво України, 1927. – 304 с.

Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917–1921 років / Під заг. ред. К. Галушка. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. – 432 с.

Пионтковский С. Гражданская война в России (1918–1921 г.г.): Хрестоматия. – М.: Издание коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.

Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – 488 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

Поляков И. А. Донские казаки в борьбе с большевиками: Воспоминания начальника штаба Донских армий и войскового штаба Генерального штаба генерал-майора И. А. Поля-

кова / Вступ. ст. и примеч. Е. Ф. Морозова. – М.: Кучково поле; Гиперборея, 2007. – 624 с.

Попов. С Украины на Дон. Первый эшелон // Донская Волна. – Ростов-на-Дону, 1919. – 29 августа. – № 30 (58). – С. 4–6.

Потульницький В. А. Дипломатія Павла Скоропадського. Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 рр. – Харків: Акта, 2014. – 312 с.

Про минуле – заради майбутнього / Упорядник Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 408 с.

Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал. – Харків: Пролетар, 1932. – № 1–2 (січень-квітень). – С. 64–71.

Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) // Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал. – Харків: Пролетар, 1932. – № 4–5 (липень-жовтень). – С. 292–334.

Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. – СПб.: Нестор-История, 2013. – 352 с.

Рафес М. Г. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол «Бунда»). – М.: Госиздат, 1920. – 168 с.

Реєнт О. П. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи,

2003. – 304 с.

Робітнича Газета: Орган Центрального Комітету У. С.-Д. Р. П. – К., 1918.

Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 320 с.

Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / Худож. – оформитель А. А. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2006. – 415 с.

Савченко В. А. Махно / Худож.-оформлювач А. С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2008. – 415 с.

Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / Худож. – оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.

Савченко В. А. Проект «Україна». Вольная Одесса – Одесская республика – Юго-Западный край (1917–1919) / Худож. – оформитель Е. Д. Кононученко. – Харків: Фоліо, 2013. – 283 с.

Свечин М. Записки старого генерала о былом. – Ницца, 1964. – 208 с.

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Вид. 3-є, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 560 с.

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. – 872 с.

Симон Петлюра та українська національна революція / Зб.

праць Другого конкурсу петлюрознавців в Україні / Упоряд. та передм. В. Михальчука. – К.: Рада, 1995. – 368 с.

Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.

Сім спогадів Визвольної війни / В.І. Моренець. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори-2006», 2015. – 328 с.

Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Упоряд. Ігор Гирич. – К.: Наш формат, 2016. – 480 с.

Скоропадські. Родинний альбом. Книга 2. Упоряд.: Осташко Т., Терещенко Ю. Художньо-документальне видання. – К.: Темпора, 2014. – 496 с.

Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За Державність: Матеріяли до Історії Війська Українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99–118.

Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сборник документов / Ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, И. Н. Земсков [и др.]. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 1 (1917–1918 гг.). – I–XXII, 758 с.

Соколов Д. В. Таврида, обагрённая кровью. Большевиизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 – мае 1918 г. – М.: Посев, 2013. – 272 с.

Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд, 2007. – 621+16 с.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: У 4-х т. – К.: Світогляд, 2009. – Т. 2. Рік 1918. – 411 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр.: Монографія. – К. – Донецьк: Інститут історії України НАНУ, 2006. – 394 с.

Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Б. м., 1973. – 381 с.

Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Чернівці: Прут, 2009. – 168+184 с.

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрентоні, Па., ЗДА, 1962. – Т. 1. – Власними силами. – 272 с.

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрентоні, Па., ЗДА, 1963. – Т. 2. – Україна між двома силами. – 248 с.

Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: «Часопис», 2012. – 480 с.

Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наукові доповіді. – 264 с.

Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова. – К. –

Львов, 1997. – 256 с.

Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р.: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2014. – 152 с.

Тинченко Я. Герої Українського неба: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010. – 200 с.

Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2017. – 164 с.

Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: Темпора, 2009. – 480 с.

1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С. В. Волкова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 414 с.

Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів: Універсум, 2004. – 192 с.

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.

Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / Пер. с англ. С. К. Меркулова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 415 с.

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 1 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – XVIII + 790 с.

Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – XX + 412 с.

Українська Держава Павла Скоропадського: здобутки і прорахунки. Наук. зб.: Матеріали круглого столу з нагоди 100-річчя проголошення Української Держави / Упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Затурцівськ. мемор. музей В'ячеслава Липинського; Благод. фонд пам'яті В. Липинського; Упоряд. і ред. В. Бортніков. – Луцьк, 2018. – 86 с.

Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.

Українська революція 1917–1921: Спецпроект / В. Верстюк, О. Кучерук, В. Скальський, О. Бетлій, Д. Шурхало, Я. Файзулін, А. Руккас та ін. // https://www.istpravda.com.ua/themes/rev100/view_texts/

Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У двох томах / Упорядники: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К.: Нора-друк, 2003. – 100 с.

Федюк В. П. Украина в 1918 году. Гетман П. П. Скоропадский: Учебное пособие. – Ярославль, 1993. – 80 с.

Хайрулин М. А., Кондратьев В. И. Военлеты погибшей Империи. Авиация в Гражданской войне. – М.: Эксмо, Яуза, 2008. – 432 с.

Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили Украї-

ни, 1917–1920 рр. – К.: Темпора, 2009. – 96 с.

Цветков В. Ж. Белое дело в России. 1917–1918 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). – М., 2008. – 520 с.

Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я. Дашкевича. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.

Чернецький Є. А. Шляхами полковника Никифора Блаватного. 1886–1941. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2013. – 140 с.

Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 521 с.

Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. // Донская Летопись. – Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1924. – № 3. – С. 163–231.

Чикаленко Є.Х. Щоденник (1918 – 1919). – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

Чмир М., Пінак Є., Музичук С., Галицька Армія, 1918–1920. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. – 80 с.

Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєно-історична студія. – Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 1999. – 398 с.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с.

Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Спогади. – Нью-

Йорк: Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. – 126 с.

Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / Упоряд. В. Верстюк. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 512 с.

Штанько Я. В. Військово-політичні взаємини Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського та Всевеликого Війська Донського // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 138–143.

Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине. Изд. стереотип. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. – 320 с.

Юг: Общественно-политический еженедельник. – К., 1918.

Южное Слово: Ежедневная политическая, экономическая и общественно-литературная газета. – Николаев, 1918.

Южный Край: Газета общественная, политическая и литературная. – Харьков, 1918.

Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: «Альтер-прес», 2001. – 160 с.

Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.